

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ЯРЕМКО ОКСАНА МИХАЙЛІВНА

УДК 340.12 : 343.24 + 340.12 : 343.8

**КОНТАМІНАЦІЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ТА
ГУМАНІСТИЧНОГО ВИМІРІВ У ГЕНЕЗИ ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ
В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ**

12.00.12 – філософія права

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Науковий керівник
**Братасюк Марія
Григорівна**
доктор філософських наук
професор

Київ – 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Ступінь наукового опрацювання проблеми	12
1.2. Методологічні підходи до проблеми дослідження	35
Висновки до першого розділу	48
РОЗДІЛ 2. СПІВВІДНОШЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ТА ГУМАНІСТИЧНОГО ВИМІРІВ В ІНСТИТУТІ ПОКАРАННЯ У КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ	51
2.1. Інститут покарання в епоху європейського домодерну: основні характеристики	51
2.2. Специфіка співвідношення раціонального та гуманістичного вимірів в інституті покарання доби західноєвропейського модерну	79
2.3. Західноєвропейський інститут покарання ХІХ – першої половини ХХ століття: дилема гуманістичного і раціонального	101
Висновки до другого розділу	120
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМА ГУМАНІЗАЦІЇ ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	124
3.1. Людина в сучасній європейській правовій культурі	124
3.2. Репресивно-каральна парадигма в інституті покарання України радянського періоду	143
3.3. Необхідність та особливості гуманістичного реформування інституту покарання в посттоталітарній Україні	163
Висновки до третього розділу	182
ВИСНОВКИ	187
ДОДАТКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	200

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВТК	Виправно-трудоий кодекс
ВТТ	виправно-трудоі табори
ВТУ	виправно-трудоі установи
ВНК	Всеросійська надзвичайна комісія
ГУЛАГ	Головне управління таборів
ЄС	Європейський Союз
ЗМІ	засоби масової інформації
КВК	Кримінально-виконавчий кодекс
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінально-процесуальний кодекс
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НТП	Науково-технічний прогрес
ООН	Організація Об'єднаних Націй
РСП (б)	Робітничо-селянська партія (більшовиків)
РРФСР	Російська радянська федеративна соціалістична республіка
СІЗО	слідчий ізолятор
ФРН	Федеративна республіка Німеччина
ЦВК	Центральний виконавчий комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Здобуття Україною незалежності, побудова правової демократичної держави потребують докорінних змін у суспільстві. Їх необхідно здійснити, насамперед, у правовій системі нашої держави. Важливим кроком у даному напрямку є конституційне закріплення в Україні ідеї людини як найвищої соціальної цінності.

Відповідно до міжнародно-правових стандартів із прав людини в Україні здійснюється реформування прокуратури та судів загальної юрисдикції, змінюється діяльність органів внутрішніх справ та Служби безпеки України, виникли нові правові інститути. Доступнішими для пересічного громадянина стали міжнародні засоби захисту прав людини.

Проте парадоксальною є ситуація, коли в українській правовій системі реформи відбуваються, але залишається проблема правової незахищеності людини. Посттоталітарне українське суспільство не сформувало, на жаль, такої ціннісної шкали, де людина була б особливою цінністю. Навчитися цінувати і поважати людину, навіть ту, яка переступила межу кримінального закону, – це сьогодні надзвичайно важливо для українського суспільства загалом і влади зокрема. Отже, зміна кодів і стереотипів мислення є необхідним кроком на шляху глибинного реформування правової системи України.

Скасування в Україні смертної кари – це лише початок гуманізації інституту покарання. Суспільству важливо усвідомити, що позитивних змін у реформуванні української правової системи неможливо досягнути без розуміння необхідності докорінної перебудови сучасного інституту покарання на засадах нового правового мислення, яке є антропоцентричним за своєю суттю. Антропоцентричний підхід необхідно обов'язково застосовувати при обранні виду кримінального покарання, бо саме від цього залежатимуть подальша доля злочинця та його зв'язок із суспільством. Норми українського кримінального права, що стосуються покарання, містять стереотипи радянського минулого і потребують законодавчого переосмислення на засадах природно-правового

регулювання права. Загалом, існує потреба гуманізації всього ставлення суспільства і влади до особи злочинця в сучасній Україні.

Окремі фрагментарні дослідження різних аспектів аналізованої теми здійснювали сучасні українські філософи і теоретики права, фахівці з кримінального права. Так, проблема ролі та значимості покарання людини осмислювалася уже в давні часи. Значний доробок з цих питань міститься у працях таких античних мислителів як: софістів, Арістотеля [13], Платона [159], Сенеки [178], Цицерона [229] тощо; середньовіччя: Фоми Аквінського [7] і Аврелія Августина [79]; Нового часу: Г. Гроція [58], Т. Гоббса [53], Дж. Локка [117] тощо; Просвітництва: Ч. Беккарія [23], Ш. Монтеск'є [138], Ж.-Ж. Руссо [172] та ін.

Досліджують людину в контексті інституту покарання як філософсько-правову проблему сучасні філософи права: О. Бандура [16], А. Бачинін [21], М. Братасюк [152], В. Вовк [48], О. Гвоздік [50], В. Ільїн [81], О. Маноха [130], М. Марчук [131], Н. Мельничук [135], Т. Оноре [148], Л. Петрова [156], А. Козловський [92], О. Тихоміров [202], Л. Фуллер [217], Х. Хайєк [220], Х. Харт [222], Р. Циппеліус [227] та ін.

Ідея необхідності врахування багатомірності природи людини у фундаментальних наукових дослідженнях набула розвитку в працях: Г. Андрусіва [104], М. Бажанова [105], В. Бенківського [104], В. Галагана [49], О. Джужи [70], А. Іщенка [82], М. Костицького [100], М. Коржанського [99], В. Кузьмічова [47], Є. Лук'янчикова [119], В. Маляренка [128], О. Пташинського [165], С. Стахівського [194], А. Степанюка [195], В. Тація [198], О. Тимчука [201], Л. Удалової [204], О. Шинальського [237] та ін. Проте, незважаючи на велику практичну та наукову зацікавленість інститутом покарання в сучасній українській кримінальній науці та практиці, дуже мало звернено увагу на контамінацію раціонального та гуманістичного вимірів у покаранні. З огляду на це, дослідження гуманістичного та раціонального в інституті покарання у контексті проведення правової реформи в Україні є досить актуальним питанням як для науки, так і для практики. На дисертаційному рівні ця тема ніким із українських філософів права не висвітлювалася, що в значній мірі і вплинуло на вибір теми дисертаційного

дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно до “Пріоритетних напрямків фундаментальних і прикладних досліджень на період 2002–2005 років”, затверджених наказом МВС України № 635 від 30 червня 2002 р.; до “Пріоритетних напрямків наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004–2009 років”, затверджених наказом МВС України № 755 від 5 липня 2004 р.; здійснена в межах планів науково-дослідних робіт кафедри гуманітарних дисциплін і кафедри філософії права та юридичної логіки КНУВС на 2006–2008 рр., узгоджується з темою згаданого плану – “Дослідження проблем філософії права на сучасному етапі”.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є розроблення концептуальних засад із застосуванням комплексного підходу контамінації раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції, означення пропозицій щодо реформування даного інституту в ході правової реформи у сучасній Україні.

Для досягнення мети дослідження необхідно вирішити наступні *завдання*:

- показати ступінь наукового опрацювання проблеми співвідношення раціонального та гуманістичного в інституті покарання;
- визначити методологічні підходи до проблеми контамінації раціонального та гуманістичного в інституті покарання;
- здійснити аналіз співвідношення раціонального та гуманістичного в кримінальному покаранні домодерної епохи;
- проаналізувати генезу раціонального та гуманістичного підходів до інституту покарання в добу європейського модерну;
- дослідити домінанти інституту покарання XIX – першої половини XX століття;
- розкрити концепцію людини в сучасній європейській правовій культурі;
- здійснити аналіз концепції людини та розкрити особливості інституту

покарання в Україні радянського періоду;

– дослідити інститут покарання в посттоталітарній Україні й обґрунтувати необхідність його гуманістичного реформування, окреслити можливі способи цього реформування.

Об'єктом дослідження є інститут покарання як філософсько-правовий феномен.

Предмет дослідження – контамінація раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції.

Методи дослідження. Досягненню мети дисертаційного дослідження сприяла низка філософських, загальнонаукових і спеціально-правових методів. Методологічну основу роботи становить загальнонауковий метод контамінаційного аналізу, завдяки якому здійснено аналітичне зіставлення та поєднання особливостей двох вимірів у інституті покарання – раціонального й гуманістичного. Адекватному висвітленню теми сприяли принципи взаємодоповнюваності методів та методологічного плюралізму.

Філософські методи – діалектичний, феноменологічний, герменевтики, антропологічного й екзистенціального підходів до права – сприяли розумінню інституту покарання не лише як соціального, а й складного багатогранного суперечливого явища, витoki якого знаходяться в полісутнісній природі людини, у глибинах її суб'єктивного світу та в екзистенціальному переживанні нею правового конфлікту тощо. З позиції ціннісного підходу досліджено філософсько-правові погляди, законодавчу базу і правову практику, які безпосередньо стосуються кримінального покарання.

У роботі використано такі загальнонаукові методи, як: сходження від загального до конкретного, системного аналізу, аналогії, порівняння, узагальнення, а також принцип історизму, об'єктивності та соціального підходу, які сприяли розкриттю особливостей генези інституту покарання в цілому та його елементів, зокрема.

За допомогою таких спеціально-правових методів, як: формально-догматичний, порівняльно-правовий, культурно-правовий та соціологічно-

правовий доведено взаємовпливи інститутів права і конкретної культури; здійснено філософсько-правовий аналіз джерел кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права різних історичних епох; досліджено чинний міжнародний, національний і зарубіжний нормативно-правовий матеріал і запропоновано низку пропозицій щодо внесення змін у законодавство України; зроблено порівняння гуманістичного й раціонального вимірів у інституті покарання в правових системах різних європейських країн та на різних історичних етапах.

Емпіричну базу дослідження становлять опитування й анкетування з проблем дослідження осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі (580 осіб), та працівників правоохоронних органів (742 осіб).

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена вибором теми, яка у сучасній правовій науці не віднайшла системного висвітлення на дисертаційному рівні, та метою виконання окреслених науково-теоретичних завдань.

Наукова новизна відображена в положеннях, винесених на захист:

вперше:

– в українській філософсько-правовій науці комплексно на дисертаційному рівні висвітлено проблему контамінації раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової культури;

– доведено, що впродовж розвитку інституту покарання в різні історичні епохи раціональний та гуманістичний виміри, залежно від низки чинників різного характеру, могли змішуватися, зіставлятися, увідоповіднюватися, поєднуватися, а також роз'єднуватися, розриватися аж до протиставлення. В залежності від домінування кожного з цих вимірів над іншим інститут покарання міг набувати специфічного характеру: при домінуванні раціоцентрично-утилітарного виміру формувався інквізиційно-репресивний інститут покарання, при домінуванні раціонально-духовного виміру над раціоцентричним інквізиційна репресивність цього інституту здатна до мінімізації. Показано, що саме якість та стиль правового мислення є і змістовно-, і формотворчим чинником інституту покарання;

– обґрунтовано, що саме раціоцентричним, позбавленим ціннісно-гуманістичного наповнення, виміром в інституті покарання зумовлено формування відповідного образу людини – людини часткової, а не цілісної, лише підозрюваного, обвинуваченого, злочинця, а не людини – особистості. Образ людини як часткової істоти домінує в інституті покарання європейського домодерну та модерну;

– доведено, що інституту покарання в контексті європейської постмодерної правової культури необхідна нова форма раціональності, що органічно вбирає в себе ціннісно-гуманістичне змістовне наповнення. Оскільки частковий образ людини є несумісним із демократичними цінностями та принципами, в інституті покарання постмодерної епохи має відбутись остаточне його подолання й одночасне звернення до нового, цілісного образу людини, який у гуманітарному знанні сучасності вже сформовано;

– показано, що сучасне українське кримінальне законодавство, не зважаючи на його значну гуманізацію (відміна смертної кари, запровадження альтернативних, “нетюремних” видів покарань, вимога здійснення правосуддя лише судом тощо), містить ще чимало стереотипів, понять та положень легістсько-раціоцентричного репресивного мислення, успадкованого від радянсько-тоталітарного інституту покарання. У зв’язку з цим, запропоновано підвести під інститут покарання нові ідеологічні засади, зокрема, здійснити переакцентування з кратично-каральної функції права на функцію правовідновлюючу; підвищення ролі та значення суду, трактування його не як карального, а як правозахисного й правовідновлюючого органу; вважати метою покарання не кару, а відновлення справедливості; визнати пріоритетними під час призначення та виконання покарання виправлення засуджених та їх духовно-моральну ресоціалізацію тощо;

– визначено, що формування нового типу раціональності в кримінальному праві загалом і в інституті покарання, зокрема, можливе такими основними шляхами: по-перше, подолання раціоцентричного легістського мислення працівників правоохоронних органів; по-друге, збагачення, наповнення

нормативних приписів високим духом правності, зміна їх відповідно до принципів і стандартів відкритого суспільства; по-третє, інтенсивної роботи громадянського суспільства та держави щодо розвитку в громадян почуття людської гідності, усвідомлення власної самоцінності, формування людини-особистості в масовому масштабі;

удосконалено:

– положення про інститут судимості, який повинен зумовлювати лише кримінальні наслідки і не обмежувати правового статусу особи, яка вже понесла кримінальне покарання, та не призводити до позбавлення прав, які належать їй як громадянинуві держави;

– розуміння покарання як антиномічного явища в постмодерному правовому розвитку, зацентровано на тенденції поглиблення в інституті покарання раціонально-гуманістичного виміру – на противагу раціоцентрично-утилітарному;

набуло подальшого розвитку:

– філософсько-правове вчення про мету і значимість покарання для суспільного розвитку;

– положення про репресивно-каральний характер інституту покарання радянської епохи, сформований раціоцентричним, грубо утилітарним, технократичним, позбавленим ціннісно-духовного наповнення, легістським мисленням, що несумісне з демократичними засадами життя;

– положення про позбавлення волі на певний строк. Наголошено на доцільності не простої ізоляції злочинця від суспільства, а на максимальному сприянні його ресоціалізації;

– наукові розробки про цілі та можливі напрями правового реформування в сучасній Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання у:

– *науково-дослідницькій роботі* – в подальшому розвитку науки загальної теорії держави і права, порівняльного правознавства, філософії права,

кримінального права, кримінального процесу та кримінально-виконавчого права;

– *правотворчості* – у підготовці законопроектів для внесення змін і доповнень гуманістичного плану до Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів України (до Державного департаменту України з питань виконання покарань направлені пропозиції за висновками дисертації, лист від 14.05.2008 р.);

– *правореалізації* – в процесі реформування інституту покарання як в Україні, так і в інших посттоталітарних державах;

– *навчальному процесі* – у підготовці відповідних розділів навчальних посібників, навчальних програм, зокрема в Тернопільському національному економічному університеті (акт впровадження у навчальний процес ТНЕУ від 25.04.2008 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорені на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях: “Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтегративних процесів” (м. Київ, 2004); “Треті – п’яті осінні юридичні читання” (м. Хмельницький, 2004, 2005, 2006); “Проблеми державотворення і захисту прав людини” (м. Львів, 2006); “Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні” (м. Івано-Франківськ, 2006); “Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти” (м. Суми, 2006); “Формування правової держави України: проблеми і перспективи” (м. Тернопіль, 2007, 2008); “Актуальні питання державотворення в Україні” (м. Київ, 2008); “Право на приватність: тенденції і перспективи” (м. Львів, 2008).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження відображені у шістнадцяти наукових працях, із них – чотири статті опубліковані у визначених ВАК України провідних фахових виданнях.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Ступінь наукового опрацювання проблеми

Протягом усього свого існування людство різними методами боролось з проявами у суспільстві девіантної поведінки. І, як свідчить історія, у боротьбі зі злочинністю кращого засобу, ніж покарання, не знайдено. Покарання з примітивної кровної помсти розвинулось у предмет дослідження таких наук, як філософія права, історія держави та права, історія вчень про державу і право, кримінальне право й процес, кримінально-виконавче право, кримінологія, міжнародне та державне право, що свідчить про велику зацікавленість даним інститутом права.

Сучасна українська юриспруденція містить значний багаж як теоретичних, так і практичних напрацювань (П. Андрушко [104], М. Бажанов [14], В. Галаган [49], А. Іщенко [82], М. Коржанський [99], М. Костицький [100], Є. Лук'янчиков [120], В. Маляренко [127], О. Пташинський [165], С. Стахівський [194], В. Сташис [105], В. Тацій [199], О. Тимчук [201], Л. Удалова [204], О. Шинальський [237] та ін.), що стосуються інституту покарання. Значна частина українських дослідників, продовжуючи традиції радянської науки, оминають у дослідженнях філософсько-правовий аспект. До філософського підходу в сфері кримінального права і процесу одними з перших звернулися такі вітчизняні науковці, як: В. Бачинін [21], М. Братасюк [37], М. Костицький [100], В. Махінчук [132], Н. Мельничук [135], О. Микитчик [137], А. Нікітін [143], С. Пепеляєв [153] та інші.

Проте на дисертаційному рівні поки що залишилася поза увагою проблема контамінації раціонального та гуманістичного вимірів у інституті покарання. Недооцінювання ролі гуманістичного виміру та необхідності якісно нової форми раціональності в науках кримінально-правового спрямування (кримінальне право,

процес та кримінально-виконавче право) є значною мірою підставою неспроможності досягнення позитивних успіхів у реформуванні правової системи України.

Дослідження контамінації раціонального та гуманістичного в генезі інституту покарання потребує з'ясування сутності таких філософських категорій, як раціональне і гуманістичне. Що стосується терміну “контамінація”, то у сучасному тлумачному словнику української мови знаходимо наступне його трактування: “Контамінація (лат. *contaminatio* – змішування) – 1) Змішування двох або кількох подій під час розповіді. 2) Вкраплювання подробиць однієї події в іншу, одного літературного твору в інший. 3) Виникнення нового слова, його форми або виразу внаслідок зближення, поєднання частин двох подібних слів, форм, виразів” [197, с. 416].

За допомогою контамінаційного аналізу філософських категорій “гуманістичне” і “раціональне” у дисертаційному дослідженні зіставимо їх смислові особливості (пошук тотожних та відмінних рис), розкриємо форми протиставлення чи співіснування раціоналістичного та гуманістичного вимірів інституту покарання на різних етапах його розвитку й відшукаємо новітні форми співіснування, оскільки за умови розумної співпраці згаданих філософських категорій вважаємо їх однаково цінними для європейської правової культури.

“Раціональне (від лат. *rationalis* – розумний) – обумовлене розумом, доступне розумному розумінню, логічно несуперечливе і таке, що відповідає прийнятим будь-яким співтовариством правилам [187, с. 399] – це тлумачення раціонального знаходимо у “Сучасному філософському словнику” за редакцією В. Кемерова. На схожі трактування “раціонального” дуже часто натрапляємо в науці, у тому числі в юриспруденції. Проте всі вони не відповідають сучасному філософсько-правовому мисленню. Акцентуючи на формально-логічних аспектах і загально-соціальной корисності прийнятих у суспільстві правил, стандартів та еталонів тощо, науковці, зокрема правники, в процесі пошуку оптимального визначення “раціонального” оминають людину як джерело, носія та мірило

розумності, як інтелектуально-вольового суб'єкта правових відносин і надалі витоки об'єктивної розумності шукають у державі як найкращій організації неоднорідного соціуму.

Як твердить Л. Кондратюк, у природі науково-раціоналізованій свідомості українського суспільства наявна тенденція до догматизації закритої раціональності [97, с. 3-4]. У суспільствах із постмодерним правовим мисленням, “дедалі більше апелюють до вселюдських цінностей, намагаючись осмислити не просто взаємозв'язок науки і цінностей, а з'ясувати аксіологічні підвалини самого наукового звання” – знаходимо в іншого українського філософа М. Марчука [131, с. 2]. Це свідчить про те, що сучасна наука намагається переорієнтуватися на універсальніші цінності, ніж сама лише абстрактна істина [131, с. 2].

Трактування розуму в праві знаходимо у дисертаційному дослідженні В. Трофименка. Це, на думку автора, вища духовна здатність людини, що спрямована на пізнання універсальних правових цінностей та зв'язків між ними з метою визначення механізмів трансформації і реалізації ідеального праворозуміння у практично використовувані норми. Водночас сучасний філософ акцентує увагу на істотній обмеженості розуму – неможливості реалізації результатів розумової діяльності людини без опосередкування іншими здатностями [203, с. 7]. Як бачимо, на трактування раціонального та гуманістичного в західноєвропейській філософії права значно впливали діаметрально протилежні типи праворозуміння: легізм і юснатуралізм, які на різних історичних етапах виконували домінуючу роль у правовому розвитку.

А. Алексєєв зазначив, що “норми раціональності регулюються опосередковано (мистецтвом, громадською думкою, засобами масової інформації) суспільними цінностями” [103, с. 319]. На їх зміст впливають звичаї, традиції, звичаєве право, релігійні приписи, політичні та ідеологічні норми, менталітет народу та ін. Отже, правові культури різних держав, що належать до

західноєвропейської культури, мають як спільні, так і характерні тільки їм особливості раціональності.

У пошуках особливостей раціонального в правовій культурі українського суспільства і факторів, що впливають на них, варто звернути увагу на праці двох сучасних філософів: дисертаційне дослідження В. Ільїна “Український філософський гуманізм: контамінація раціонального та ірраціонального” [81] і монографію М. Братасюк “Раціональне та ірраціональне в українській правовій свідомості” [151]. Предметом дисертаційного дослідження В. Ільїна є еволюція контамінаційності раціонального та ірраціонального як вузлової лінії в історичній генезі українського теоретико-філософського гуманізму. Автор пропонує адекватніше розглянути історико-філософські креативи України в кореляціях із системно-теоретичними модифікаціями основних течій сучасної філософії, знайти споріднені особливості національної ідеї з розвитком національних культур цивілізованих країн, подолати схоластичне протиставлення філософії “Сходу та Заходу”, інтегрувати в єдину культурогенну цілісність раціональні й екзистенціально-персоналістські напрямки філософської теоретичної рефлексії. Таким чином, долається однобічність лінійної дихотомії раціонального та ірраціонального в основах українського теоретико-філософського гуманізму. Цікавою є закономірність: незважаючи на апофеоз “наукового”, “раціонального”, в кожному нову епоху постійно виникає потреба в ірраціональному, тобто в зміні, “переконструюванні”, “модернізації” як системи, котра вже склалася, так і світоглядного ставлення людини до системи й до навколишньої дійсності. Зменшення ролі раціонально-вольового чинника порівняно з “почуттєвим” обумовлене ірраціонально-містичними тенденціями неоплатонізму, що акцентує увагу українських мислителів на “серці”, вивченням людини в її ставленні не лише до Бога, природи, суспільства, а й до самої себе, своїх внутрішніх особливостей і характеристик [81].

М. Братасюк, досліджуючи проблему співвідношення раціонального та ірраціонального у правовій свідомості українців, зазначила, що раціональне у науковій літературі прийнято розуміти як логічно впорядковане, систематизоване,

грунтоване на чіткій системі понять. Ірраціональне – навпаки, як безсистемне, хаотичне, невпорядковане з позиції логіки знання. Норму ж права більшість юристів і надалі продовжує розглядати у вузьконормативному змісті: “Норма – це витвір рацію, явище, освячене авторитетом влади, перевірене випробуваннями проходження через законодавчі процедури. Норма – це істина, а тому є незаперечною. [...] Отже, держава – уособлення розуму, і все, що йде від неї, не може бути нерозумним, правові веління – теж. Як бачимо, в умовах сучасних реалій такі уявлення про раціональне в праві є застарілими, – твердить М. Братасюк. – На прикладі української правосвідомості маємо справу з неісторичним правовим раціоналізмом. Основною його рисою є таке ідеальне конструювання раціонального, яке зводиться до формалізовано-алгоритмічних форм” [151, с. 3-4]. За таких умов раціональність і нормативність ототожнюють, що не завжди є виправданим.

На думку М. Братасюк, онтологічними засадами неісторичності українського правового мислення були і є: схильність українців до світовідчування та світорозуміння більше “душею”, а не “головою”, тобто домінування емоційно-почуттєвої компоненти над раціональною; особливості історичного та культурного плану (наприклад, перебування протягом кількох віків у колоніальній залежності, що спричинило заблокованість культури народу і неможливість удосконалювати культуру мислення загалом і правового зокрема; розрив соціокультурної традиції, що відбувався неодноразово, кількаразова втрата народом національної еліти, що згубно вплинуло на розвиток культури загалом і мислительної зокрема, тощо); чинники політичного та ідеологічного плану (радянська гіпердержава і офіційна радянська партійна ідеологія стали засадами формування ірраціональної правової матерії і такого самого її відображення. Ірраціональна радянська дійсність відкинула суспільно-правову свідомість у доправовий стан – це стосується й елітної свідомості, й повсякденної масової. Правова свідомість радянської доби поринула в міфологеми та ідеологеми) [151, с. 47].

Сучасний український філософ права О. Гвоздік теж присвятив кілька досліджень одній із найактуальніших філософських проблем – проблемі раціональності. “Проблема раціональності є об’єктом досить пильної уваги в сучасних філософських та логіко-методологічних дослідженнях, не лише не нова, а й без перебільшення можна сказати, що вона неодмінно супроводить рефлексуючий розум протягом усієї його історії”, – зауважив філософ [50, с. 3]. Проте, хоча людське мислення має свої історичні форми та, відповідним чином, розрізняють способи постановки й розв’язання раціональності в історії філософської думки, український філософ переконаний у наявності універсальних логічних тенденцій в історії людського розуму. Саме цією ідеєю пронизана його монографія “Раціональність: загальна теорія та логіка історії” [50].

Контамінацію раціонального та гуманістичного вимірів у інституті покарання трактують як різні прояви змішування, поєднання гуманістичного і раціонального вимірів у інституті покарання, що на різних етапах його розвитку в контексті європейської правової культури як протиставляли, так і увідповіднювали.

Гуманізм – це ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; це людяність; віра в початково позитивну природу людини, визнання її самодостатньою автономною особистістю, здатною до усвідомлення власної та інших осіб унікальності й самоцінності; визнання нелюдямим усього, що сприяє відчуженню людини, утилітарному поводженню з нею. До проблеми гуманістичного виміру людського буття з позиції природно-правового підходу звертались: О. Бандура [16], М. Бердяєв [24], І. Бичко [136], Ю. Бондар [33], В. Вовк [48], С. Головатий [54], О. Гвоздік [50], Д. Гудима [59], В. Денисенко [67], В. Ільїн [80], В. Кравець [100], А. Козловський [93], Л. Лихолат [115], М. Костицький [100], Н. Кушакова-Костицька [112], О. Маноха [130], М. Марчук [131], Г. Попадинець [161], Л. Петрова [156], Ж.-П. Сартр [175], С. Сливка [181], В. Шаповал [234], В. Шкода [238] та ін.

Відновлення загубленого “за буттям” призначення людини – єдина вагома перспектива розвідок у сфері наукового усвідомлення долі права та пошуків його

подальших шляхів [152, с. 16]. Значна частина представників сучасної філософсько-правової думки усвідомлює складність людської природи і суті й пропонує досліджувати її з позиції трьох вимірів – соціального, культурного та вітального. Кожен із цих світів потрібні їй, як твердить М. Братасюк, “щоб мати зв’язок із природою, суспільством та духовними цінностями культури” [152, с. 14]. Людині складно зосереджувати у собі цілісність цих світів, адже кожне з трьох її “я” має свою логіку розвитку і може існувати самостійно, зумовлюючи відповідно і поведінку людини. Проте, на думку М. Братасюк, завданням людини і є увідповіднення й гармонізування цих іпостасей [152, с. 14-15]. “Ще Ф. Достоєвський назвав людину таємницею. Він добре відчував багатоскладність людської істоти, її безкрайню ширину, котру вона в хвилини відчаю і безсилля охопити та зрозуміти бажала. Проте внутрішнє зростання людини і її сьогоднішня космічна потужність наводять на думку, що ми підходимо до межі, коли можливим є справжній діалог і взаємодія з усім світом, із усіма її дійсностями” [108, с. 11].

На трактування раціонального як вигідного у західноєвропейській філософії значно вплинула ідеологія юридичного позитивізму, на засадах якої ґрунтувалися правові системи багатьох держав другої половини XIX – початку XX ст. Представниками позитивістського раціоналізму були: Ш. Амос, І. Бентам, К. Бергбом, Є. Васьковській, Б. Віндшайд, Д. Грімм, Г. Кельзен, П. Лабанд, Дж. Остін, С. Пахман, Г. Харт, А. Цітельман та інші. Вони намагалися, як слушно зауважила М. Братасюк, “очистити” право від суспільних відносин, а юриспруденцію – від культурних параметрів, оціночних сенсів, від “метафізичних” положень про природу, причини, сутність права тощо. Юридичний позитивізм зосереджений, як і позитивізм загалом, на одиничних явищах [152, с. 45]. Відбувається заперечення ролі у суспільстві інститутів громадянського суспільства, церкви, Бога, людини, культури, моралі тощо, сповідується культ розуму держави. В юридичному позитивізмі лише держава, яку часто уособлювали одна деспотична особа або групка осіб, – джерело розуму, а видані нею приписи, які важко назвати нормами права, бо далеко не відповідали

ідеї права, принципам справедливості, формальної рівності, людинолюбства, розумності тощо, – єдиний легальний регулятор суспільних відносин. Такі приписи не користувались авторитетом, бо не містили вимог *ratio*, а відповідно були загальнообов’язковими (примусовими), і за їх невиконання передбачали каральні санкції.

“Позитивістське обмеження теорії права розробленням догми права, дослідження лише формального його боку є за суттю підміною власне наукового вивчення права формально-технічним описуванням. Ця позиція юридичного позитивізму веде фактично до ототожнення права і закону, жодних суттєвих відмінностей в такому разі між ними виявити неможливо”, – твердить М. Братасюк [152, с. 46]. Як бачимо, позитивістський раціоналізм, будучи раціоналізмом лише розуму, звертає увагу тільки на зовнішній бік закону – формально-логічний та юридично-догматичний, а щодо їх внутрішнього змісту байдужий. Тобто, маємо документ із усіма юридичними реквізитами, необхідними закону, але цей документ не має правового змісту, а тому таку форму до юридичних явищ віднести можна лише умовно. Особливо це яскраво проявлялося в радянськ період. Репресивність інституту покарання у радянському тоталітарному суспільстві досліджували: С Алаіс [9], В. Бачінін [21], В. Кудрявцев [109], В. Маляренко [128], Е. Соловійов [85], А. Смикалін [184], І. Упаров [206] та ін.

Вузьке антидемократичне визначення права і формулюється широке його поняття, що охоплює права й обов’язки особи, правосвідомість, правовідносини. Наявність у законодавстві “мертвих”, недіючих норм, декларативних принципів, які не відповідають сутності суспільних відносин, спростовує твердження про збіг законодавства і права. Замість ізольованого, диференційованого вивчення окремих аспектів правової діяльності ним запропоноване її узагальнене усвідомлення, уявлення про цінність правової структури суспільства, про багатогранність підходів до праворозуміння, про необхідність поєднання системного, структурно-функціонального підходів до вивчення правової дійсності з нормативно-ціннісним, аксіологічним підходом. Широкий підхід до

праворозуміння не означає заперечення нормативності права, що визначає правову міру можливої і необхідної поведінки [...]. Представники широкого трактування права виходять із того, що право – це не тільки сукупність норм, а й діяльність суб'єктів права, які дотримуються правових приписів, застосовують і виконують їх у процесі правових відносин. Ідея різнобічного, багатосистемного підходу до права дала змогу поглибити його розуміння як єдиного цілісного феномена” [150, с. 17–18]. Широкий підхід до права сприяє усвідомленню, що кримінальне право – це не тільки кримінальний закон, реформування інституту покарання має торкнутися не лише законодавства, а й усіх правових явищ, що пов'язані зі злочином і покаранням.

Людина як розумна та вільна духовна істота – це суб'єкт, котрий одночасно усвідомлює і свою унікальність, самоцінність свого внутрішнього світу, і власну причетність до універсальних основ буття, що представлене у загальнолюдських цінностях культури. Особа, яка піднялася за допомогою розуму до досягнення всезагальних, родових засад людського буття, тим самим вивищується до рівня морального і природно-правового світовідношення [21, с. 272]. Проте здійсненню згаданого процесу перешкоджають, як зазначив В. Бачинін, антропологічно задана егоцентрична орієнтованість людини та вимушене одночасне перебування в кількох локалізованих національних, демографічних, політичних, економічних, професійних т. ін. соціальних сферах. “Тому на розум покладається відповідальність за вміння людини долати власними духовними зусиллями межі між соціальними спільнотами і знаходити прийнятні шляхи вирішення мотиваційних протиріч, що виникають при цьому, а запорукою такого вирішення могла б виступати здатність розуму вбачати у людях не часткових індивідів, а самоцінних суб'єктів, у сутності кожного з яких нема будь-яких принципових перешкод для їх духовно-практичної інтеграції в єдине загальнолюдське співтовариство”, – підкреслив цей автор [21, с. 273]. Дане твердження перегукується з висновком А. Алексеева: хоч будь-яка загальнозначима людська діяльність має регламентацію (традиції, звичаї, звичаєве право, релігійні приписи та ін.), і людина не може поводитися так, як їй забажається, бо вона має

поводитися так, як від неї очікують інші люди, проте “спроба підігнати під загальні стандарти її життєдіяльність урівноважується в європейській цивілізації визнанням за людиною її суверенності, автономності” [103, с. 320].

У юснатуралістичній традиції розумне право – це право справедливе, ґрунтоване на загальнолюдських цінностях, зміст яких усвідомлюють за допомогою людського розуму. Раціональне – це породжене розумом, орієнтоване на людські цінності, справедливе, логічно впорядковане, загальноприйняте, загальнозначиме, доцільне тощо. Це право, що служить людині, у цьому й полягає його гуманізм.

Однією з провідних ідей дисертації є думка про необхідність у правовій культурі постмодерну нової форми раціональності, поєднаної з метафізичним аспектом, ціннісно-гуманістичним виміром тощо; раціонального, що ґрунтоване на засадах юснатуралізму, орієнтоване на людину як найвищу цінність, справедливе, загальноприйняте, загальнозначиме, доцільне тощо. Так трактують раціональне науковці: І. Бичко [136], В. Вовк [48], В. Журавський [22], А. Козловський [93], С. Максимов [126], О. Маноха [130], М. Марчук [131], Ю. Оборотов [146], С. Пепеляєв [153], В. Плавич [158], О. Соболев [186], О. Тихомиров [202] та ін.

Реформування кримінального права України – це лише один крок у реформуванні всієї української правової системи. В. Братасюк наголошує на докорінному реформуванні правових явищ у нашій державі: “Для реформування правової системи України необхідна нова форма раціональності – раціональність, поєднана з особистісно-ціннісним підходом, із моральним виміром, гуманістичним наповненням – це тенденція розвитку сучасного юридичного мислення, яке прагне до безпечної і гармонійної дійсності. Оскільки основним елементом правової системи є людина, то реформування правової системи має розпочатися з реформування, докорінних змін у правовій свідомості та мисленні цієї людини – і юриста-фахівця, і пересічної людини – суб’єкта права. Оскільки ні правотворча, ні правозастосовча діяльність не відбуваються без участі людини–

носія правосвідомості та юридичного мислення, стає зрозуміло, наскільки велику роботу належить виконати суспільству в справі творення, формування нового суб'єкта права – жодні структурні перебудови нічого істотного в правовій системі змінити не здатні без нового суб'єкта права, що має стати найяскравішим втіленням новітньої України” [37, с. 168].

Що стосується гуманізму – то це система світоглядних орієнтацій, центром яких є людина, її самість, високе призначення і право на вільну самореалізацію. Гуманізм визнає реалізацію можливостей людини, її благо критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами, етнічними й соціальними групами, державами [207, с. 134]. “Гуманізм – це світоглядний принцип, який визнає людину як вищу цінність” – підкреслив А. Алексєєв [103, с. 78]. Через свою широту та невизначеність поняття гуманізму в конкретних історичних умовах мало явну чи приховану ідеологічну акцентованість, і його використовували як аргумент виправдання становища людини в тій чи іншій соціальній системі або як стяг боротьби супроти наявних порядків [32, с. 78]. Так, античний гуманізм базувався на визнанні свободи волевиявлення індивіда, який є вільним громадянином, прояву насамперед творчої активності й економічної підприємливості. У такій атмосфері утверджується право людини на щастя в земному житті, володарем якого вона виступає. Український філософ М. Бобак вважає найвищим надбанням християнського гуманізму визнання людини-особистості, співпричетної до Бога як його найдосконаліше творіння. Гуманізм епохи Відродження визнає вільну й активну людину-особистість, яка сама облаштовує своє земне життя, усвідомлює свою місію – примножувати даний їй Богом талант і використовувати розум у всіх своїх вчинках.

У сучасну епоху загострення глобальних проблем людства, пов'язаних із його виживанням, традиції, ідеї і принципи гуманізму набули нової актуальності, стали життєвою необхідністю для кожного народу людства в цілому. Зростає потреба у новому підході до розуміння гуманізму, формування його принципів із позиції нового мислення. Він покликаний виражати пріоритет загальнолюдських інтересів та цінностей, увібрати в себе всі досягнення гуманістичних шукань, у

тому числі внесок гуманістичної релігійної традиції. Тому новий, реальний гуманізм має відрізнятись демократичнішим характером, що дасть змогу розширити співпрацю з усіма миролюбними силами різної філософської та ідеологічної орієнтації.

Раціональні та гуманістичні виміри людського буття можуть протиставлятися, розриватися, що в історії людства трапляються неодноразово. Технократичне, механістичне, раціоцентричне, зараціоналізоване мислення може бути дуже небезпечним для суспільства і людства, про що свідчить історія, хоча б ХХ ст.

Сучасними філософами права, які не лише аналізували висвітлення проблем людини в історії філософії, а й самі вели ґрунтовні дослідження з даної проблеми, є: В. Бачінін [20], В. Бігун [29], М. Братасюк [152], В. Братасюк [36], Дж. Джеймс [68], А. Ковлер [91], С. Максимов [126], О. Маноха [130], В. Нерсисянц [141], Т. Оноре [148], Дж. Ролз [171], Л. Удовика [205], Л. Фуллер [218], Х. Харт [222] та ін.

Збірник праць російських філософів за редакцією І. Фролова “Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии” є одним із перших в історії пострадянських держав, що містить витяги антропологічних поглядів із праць видатних мислителів східної і західної культур різних епох – від стародавніх часів до Просвітництва [229]. Автори іншої колективної праці – “Історія філософії. Проблема людини” Н. Хамітов, Л. Гармаш і С. Крилова вважають проблему людини та її меж “центральною для філософії кінця другого тисячоліття – епохи, коли людина дедалі частіше задумується над межами можливого [221, с. 3–4] й окреслюють основні етапи історії міркувань про людину та її межі – від прозрінь давньосхідних і античної релігій до філософських концепцій сучасності. Слід зазначити, що, крім плюралізму філософських поглядів на людину, наскрізним у згаданій праці є і кут авторського бачення, визначений як метаантропологія – вчення про буденний, граничний вимір людського буття, про фундаментальні перспективи людини і людства [221, с. 3-4].

Формування нової форми раціональності неможливе без врахування багатовимірності природи людини та її ролі в кримінальному праві (творця кримінального закону, справедливого судді, виконавця вироку, потерпілого, злочинця). Про це йдеться у працях: Г. Андрусіва [104], В. Бігуна [29], В. Бліхара [31], В. Галагана [49], Ю. Голика [208], О. Джужи [70], Н. Мельничука [135], В. Медведєва [133], М. Коржанського [99], Є. Лук'янчикова [120], Т. Оноре [148], Л. Петрової [156], В. Рибалки [170], С. Стахівського [194], Л. Фуллера [218], Л. Удалової [204], Ф. Хайка [220], С. Яковенка [242] та ін. Дослідження будь-якого аспекту інституту покарання неможливе без усвідомлення людської суті, адже саме в ньому (інституті покарання) людині відведені різні ролі – творця кримінального закону, справедливого судді, виконавця вироку, потерпілого, злочинця. “Що таке людина? Чи можна вважати її унікальним створінням на Землі? Чому на відміну від інших природних істот вона наділена всерозумінням? Яка природа людини? Що визначає суверенність її духу? В чому драма людських взаємин і людського існування? Від чого залежать сенс та цінність людського життя? Схожого роду питання в тому чи іншому аранжуванні проявляються у філософських текстах різних епох” [229, с. 3].

Історії філософії права відомо не так багато праць, що містять ґрунтовні дослідження з проблем філософії кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права. Серед тих, що ми використали слід відзначити: Арістотеля “Політика” [13], Г. Гегеля “Філософія права” [51], Г. Еллінка “Социально-этическое значение права, неправды и наказания” [74], Ад. Грінса “Защита общества и преобразование уголовного прав” [56], Д. Дріля “Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею” [72], А. Кестлер і А. Камю “Размышления о смертной казни” [86], Й. Колера “Философия права и универсальная история права” [96], Ч. Ломброзо і Р. Ляски “Политическая преступность и революция по отношению к праву, уголовной антропологии и государственной науке” [118], Ш. Монтеск'є “Дух законів” [138], П. Сорокіна “Преступление и кара, подвиг и наград. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали” [190], М. Фуко “Наглядати

й карати: народження в'язниці" [215]. Згадані праці розкривають окремі аспекти досліджуваної нами проблеми: поняття покарання, співрозмірність між злочином та покаранням, види покарань, "за" і "проти" смертної кари, особливості призначення й виконання покарань тощо. Проте саме роботу "Про злочин і покарання" Ч. Беккарія [23] заслужено визнано першим зведеним підручником із кримінального права та процесу. Великий Вольтер, пишучи коментар до праці Ч. Беккарія, зазначив: "Я був захоплений читанням маленької книжки "Про злочини і покарання", котра в моральній сфері рівнозначна небагатьом лікам у медицині, здатним полегшити наші страждання. Я пестив себе думкою, що ця праця полегшить те, що залишається варварським у юриспруденції стількох націй" [72, с. 263]. Італійський мислитель Ч. Беккарія досліджував важливі проблеми інституту покарання: класифікація злочинів; походження їх, право та цілі покарання; помилки, яких припускають при призначенні покарань; право помилування; шляхи попередження злочинності; роль науки та виховання у кримінальному судочинстві; особливості призначення різних видів покарань; особливості ведення досудового розслідування та розгляду справ у суді; терміни давності порушення кримінальних справ; особливості видання та тлумачення кримінального закону тощо, які значно сприяли гуманізації кримінального права загалом та інституту покарання зокрема.

Дослідження контамінації раціонального та гуманістичного в генезі інституту покарання неможливе без історико-правового аналізу нормотворчої та правозастосовчої спадщини європейської цивілізації. Чимало в даному напрямку зробили Е. Аннерс [10], Г. Дж. Берман [25], В. Гончаренко [225], [226], Й. Колер [96], В. Кудрявцев [109], Д. Маляренко [127], Д. Рене [167], І. Упаров [206], З. Черніловський [231]. У роботі Е. Аннерса "Історія європейського права" [10] знаходимо ґрунтовні дослідження джерел права, що регулювали кримінальні відносини європейської цивілізації на різних етапах її розвитку [10], сприяли утвердженню певного типу раціональності в правовій реальності. Вивчення минулого і сьогодення сприяє формуванню уявлень науковця, філософа щодо майбутнього, яке, на думку Г. Дж. Бермана, не є

втішним. “Західна традиція права, та й західна цивілізація в цілому переживають у ХХ ст. найбільшу в своїй історії кризу. Цей факт із розряду тих, які відчуваєш інтуїтивно, – застерігає сучасників Г. Берман. – Я можу тільки засвідчити, так би мовити, власне відчуття, що ми перебуваємо всередині безпрецедентної кризи правових цінностей та правової думки, кризи, в якій поставлена під сумнів уся наша традиція права – не тільки так звані ліберальні концепції останніх кількох століть, а й сама структура західного правового порядку, коріння котрого сягають XI і XII ст.” [25, с. 48]. Науковців лякає факт розриву між раціональністю та гуманістичними цінностями в праві. “Криза західної традиції права – не просто криза філософії права, а й криза самого права. Філософи права завжди сперечалися і будуть сперечатись про те, чи ґрунтоване право на розумі та моралі чи тільки на волі політичного правителя” [25, с. 53] – як це часто трапляється у тоталітарних державах.

Сьогодні відомо небагато окремих праць із філософії галузей права, в тому числі кримінального. Проте позитивним є той факт, що сучасні правознавці почали говорити про нагальну потребу наступних філософсько-правових досліджень: В. Братасюк “Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім’ї)” [35], Н. Мельничук “Дискурс ”злочину” та ”покарання” у контексті класичної філософської парадигми” [135], П. Фріс “Кримінально-правова політика України” [212] та С. Пепеляєв “Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права” [153].

У невеликому вступному нарисі до праці “Філософія кримінального права” (збірник маловідомих сучасному читачеві робіт і фрагментів праць провідних юристів ХІХ–ХХ ст.) Ю. Голик запропонував по-новому глянути на низку кримінально-правових явищ. Здійснив філософське переосмислення життєво важливої проблеми кримінального права – право та обов’язок карати (на кому воно лежить і за яким правом). “Правильна відповідь на питання – про право держави карати дасть змогу точніше зрозуміти роль держави в сучасному швидко змінюваному світі, роль і значення кримінальної юстиції та кримінальної

превенції, побудувати таку систему покарань, яку застосовуватимуть усі, і, головне, вона буде працювати (сьогодні працюють тільки кілька видів покарань із перерахованих у законі)” [208, с. 21].

Що таке злочин? Що з’явилося раніше – закон чи злочин? Чи можна дати інтегроване поняття злочину, придатне на всі випадки життя? Що первинне, а що вторинне: злочин чи покарання? Що таке злочинність? – запитання, відповіді на які шукало не одне покоління мислителів. Ю. Голик переконаний, що досягнути об’єктивної істини з цих проблем неможливо без їх філософського аналізу [208, с. 11]. “Необхідно визнати, що осмислення деяких видів злочинів і злочинної діяльності [...] з попередньої формально догматичної позиції вичерпало себе, і будь-який дослідник починає ходити по колу, коли його завдання – це коло розірвати, запропонувавши нове бачення проблеми і шляхи нейтралізації протизаконної діяльності” [208, с. 51-52]. Ми маємо виходити з того, що без філософського осмислення правових проблем можна дуже довго товкти воду в ступі та вести нескінченні суперечки: міняти Конституцію чи не міняти; розмірковуючи, що краще: стабільний закон чи закон, який відзначає найменші зміни у житті й такий самий динамічний, як і життя [208, с. 11].

Грунтовного філософсько-правового осмислення потребують такі проблеми та явища кримінального права, як патологія права; розрізнення термінів “кримінальна відповідальність” (відповідальність – правова абстракція, тому недаремно у кримінальних кодексах є термін, проте нема визначення) та “кримінальне покарання”; заохочення і покарання у кримінальному праві; медіація як альтернатива кримінальному переслідуванню; особливості протікання причинно-наслідкових зв’язків між вчинком та результатом цього вчинку; категорії випадковості й необхідності у випадкових злочинах та необхідній обороні; моральні категорії і сублімації у кримінальному праві; принципи, функції, методи і методологія кримінального права; розкриття сутності злочинності; обґрунтування первинності злочину чи покарання. І це не весь перелік нерозв’язаних проблем. “Переосмислення потребують усі без винятку

інститути, категорії і поняття кримінального права” – наполягає Ю.Голик [208, с. 52].

Українські філософи права вважають, що для реформування правової системи України необхідно докорінно переосмислити низку її правових явищ. В. Бачинін та М. Братасюк першими із сучасних українських філософів здійснюють філософсько-правове обґрунтування проблем інституту злочину та інституту покарання. Дані філософи права досліджують проблему визначення поняття злочину, розкривають антиномічність цього поняття, вивчають онтологію злочину (біологічні та соціальні джерела агресивної поведінки людини), здійснюють філософсько-правову характеристику основних типів злочину, розкривають принцип абсолютної цінності людського життя. М. Братасюк розкриває зміст права покарання; внутрішній зв'язок злочину і покарання; досліджує гносеологічну природу інтерпретації покарання у різних концепціях права; особливості виникнення і розвиток інституту покарання в різних типах цивілізації; національно-історичні особливості покарань у різних народів; зображує суперечливість релігійного і правового розуміння природи та призначення покарання й соціально-правовий аспект цього правового явища. Основні вади інституту ув'язнення та шляхи їх подолання, суперечлива природа інституту смертної кари, покарання і прощення, каяття та покарання – питання, що теж стали предметом дослідження М. Братасюк.

Філософське обґрунтування проблеми свободи волі людини і її раціональності знаходимо в роботі С. Цаліна “Принцип волі в історії соціальної філософії та філософії права” [226] та дослідження інституту злочину та інституту судимості у роботі В. Смірнова “К вопросу об общественной опасности преступного деяния” [183]. С. Цалін, досліджуючи викладену в історії соціальної філософії і філософії права інтерпретацію свободи волі, зазначив, що в кінці ХІХ – на початку ХХ століття виникла досить конструктивна і повнокровна гуманістична альтернатива марксистським, позитивістським та ірраціоналістичним трактуванням свободи волі [226, с. 325]. Так, він вважає свободу волі не первинним, а вторинним стосовно моральної і правової

відповідальності суб'єктивним феноменом. Її визнання не потребує відмови від причинно-наслідкового і тим самим – від раціонального описування. Мислитель запропонував розрізняти природну і соціальну (нормативну) причинність, а вслід за ними – дві форми раціональності, що відповідають теоретичному й оцінюючому розумові. Саме з точки зору нормативно оцінюючого розуму свобода волі перестає бути ірраціональною, хаотичною і непередбаченою, як це уявляється “чистому теоретичному” розуму. Вона цілком розумна, підкоряючись ідеалам істини і справедливості, поєднання котрих належить до людського, а не до об'єктивно-предметного світу. Тому свобідна воля людини не унеможливорює природної необхідності, а перебуває “поза” нею, належачи до принципово іншої, соціально-культурної реальності, “по той бік” природної необхідності, до того ж, саме вона є джерелом необхідності соціальної, вважає Віндельбанд [226, с. 324-325].

В. Смірнов переконаний, що дослідження кримінально-правових категорій неможливе поза людиною. “Інтенсивне дослідження суспільнонебезпечних злочинних діянь, наполегливе прагнення знайти істинний сенс суспільної небезпеки злочинного діяння може скласти враження, що суспільну небезпеку злочинних діянь розглядатимуть як окрему субстанцію, без урахування того, що в даному випадку – це сотні тисяч, а десь, може бути, і мільйони членів суспільства, носіїв сукупності суспільних відносин, які чинять злочинні діяння, що посягають на історично сформовані суспільні відносини та встановлений правопорядок. Суспільнонебезпечні злочинні діяння вчиняють конкретні ндивіди, схильні та несхильні до вчинення таких діянь” [183, с. 52]. Сучасний філософ заперечує біологізаторські джерела виникнення злочинності, пропонує шукати її причини в суспільстві: “Конкретний злочин особа чинить через природні індивідуальні особливості, які сформувалися в процесі її становлення та відповідні обставини, що склалися. Основним регулятором у цьому завжди є знівечене суспільством розуміння особою боротьби за виживання в суспільстві та державі” [183, с. 52].

Проте ще на початку 1990-х рр. на сторінках популярного серед радянських юристів наукового журналу “Советская юстиция” опублікована стаття “Личность

преступника и наказуемость”, автор якої А. Нерсесян переконаний, що встановлення небезпеки особистості підсудного має бути одним із пріоритетів при розв’язанні проблеми індивідуалізації кримінального покарання [140, с. 7]. Проте кримінально-правова категорія “суспільна небезпечність особи, яка вчинила злочин” потребує філософсько-правового осмислення з боку суб’єктів правотворчої і правозастосовчої діяльності.

Адже, незважаючи на визнання пріоритету суспільної небезпеки протиправного діяння при встановленні підстав відповідальності та розмірів покарання, судам доводиться вирішувати низку складних питань, пов’язаних із особою злочинця (призначення покарання нижче нижчої межі, застосування виконання покарання з випробуванням, застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, звільнення від кримінальної відповідальності тощо), які, зазвичай, зводяться в кінцевому підсумку до оцінки судом можливості виправлення заходами кримінального покарання. А що означає “можливість виправлення винного?” – висвітлено в А. Нерсесяна [140, с. 5]. Чи можна вивести цю можливість із врахування звичайної сукупності світоглядних позицій, які характеризують особу винного, її шкідливих звичок та ступеня зневаги нею встановленими у суспільстві правилами поведінки тощо? Як правило, “оцінка зібраних слідством і судом відомостей страждає спрощеним підходом” – застерігає представник радянської юриспруденції [140, с. 6]. Нічого не змінилося в даному напрямку й в сучасному кримінальному праві.

Який зміст законодавчого терміну “втрата особою суспільної небезпечності”¹ і як у правозастосовчій діяльності найоб’єктивніше визначити ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння та особи злочинця? Як зуміє суддя встановити межі покарання на основі власного розуміння “суспільної небезпеки особи злочинця” і взаємодії принципів гуманізму та раціоналізму. Це

---

¹ Так, наприклад, ст. 48 КК України від 5 квітня 2001 р. передбачає звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв’язку з втратою діянням характеру суспільної небезпечності або якщо особа перестала бути суспільнонебезпечною внаслідок зміни обстановки; ч. 4 ст. 74 передбачає звільнення від покарання та його відбування у зв’язку з втратою особою суспільної небезпечності.

питання, на які, нехтуючи філософсько-правовою методологією, неможливо досягнути істини у сфері кримінального права.

Помітним внеском в українське правознавство стало дисертаційне дослідження О. Микитчика “Злочин як соціальне явище: філософсько-правовий аспект”, де злочин досліджено з боку лише його соціального виміру: “Злочин є соціальним явищем, яке характерне антисупільною спрямованістю і спричиняє руйнацію створюваних людьми умов життєдіяльності” [137, с. 13]. Проте таке трактування злочину розкриває лише невелику частину його суті й не бере до уваги його складність і багатоаспектність, наприклад, екзистенціальної та психологічної природи злочину.

Виникнення у ХХ столітті міжнародних засобів захисту людини – міжнародних організацій та міжнародно-правових актів – значно прискорило процес гуманізації правових систем сучасних держав та породило нові наукові пошуки у сфері кримінальних відносин. Особливістю є те, що їх ведуть не на внутрішньодержавному рівні, а на рівні міжнародних спільнот. Адже правовий принцип верховенства міжнародного права над національним змушує сучасного правознавця активізувати дослідження щодо визнаних міжнародним законодавцем основних прав і свобод людини та громадянина й, безумовно, механізму їх захисту. Л. Глухарева [52] звернулася у дослідженнях до соціально-філософських основ прав людини в сучасному світі та їх державно-правового регулювання, наголосивши на ціннісно-гуманістичному підході вирішення прав людини на державному рівні. Англійських юристів М. Дженіса, Р. Кейта та Е. Бредні [69] в науковому плані зацікавили джерела і практика застосування європейського права у галузі прав людини. Г. Лук’янцев [122] детально вивчає теорію і практику функціонування одного з найважливіших міжнародних документів – Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. Міжнародне публічне право стало предметом дослідження і для французьких юристів Нгуен Куок Динь, Патрик Дайе, Длен Пелле. У праці “Международное публичное право” [71] вони порушили проблеми: захисту індивіда міжнародним правом, кримінальної відповідальності приватних осіб у міжнародному праві,

участі приватних осіб у міжнародній судовій процедурі та ін., а також простежують гуманістичну спрямованість сучасної міжнародно-правової думки.

Друга половина ХХ століття породила сучасний рух відновного правосуддя, який виступає із пропозицією докорінного реформування існуючого правосуддя, що теж свідчить про гуманізацію як тенденцію розвитку судочинства. Його представниками є Джеллінген Джеймс [68] та Говард Зер [75]. Звичні для кримінального права методи запобігання насильству, які Джеллінген Джеймс назвав морально-правовим підходом, не дали великих успіхів у розв'язанні проблеми насильства чи навіть у зменшенні загрози, яке воно несе для виживання людства. “Фактично тривало збільшення кількості випадків насильства та його жорстокості такою мірою, що сторіччя, яке щойно минуло, стало найкривавішим в усій історії людства: до вбивства собі подібних були причетними людей більше, ніж за всі попередні віки поспіль. Навіть гірше, на сьогодні ми свідомо і цілеспрямовано винайшли технології, що дають змогу винищити всіх людських істот на землі”, – констатував загрози для суспільства ситуацію Джеллінген Джеймс [68, с. 7]. І це сталося значною мірою завдяки модерному раціоцентричному мисленню.

У роботі “Зміна об’єктивна: новий погляд на злочин та правосуддя” Говард Зер показав нам можливість взаємопоєднання раціонального та гуманістичного вимірів, змалював дві моделі правосуддя – “карну” (“легалістську”) і “відновну” – як взаємоунеможливлені системи, бінарні опозиції. На думку Говарда Зера, “карний” та “відновний” підходи до правосуддя є радше не протилежними полюсами, а “ідеальними типами” континууму. “Нашою метою у кожному конкретному випадку, в кожній окремій громаді має бути не варіювання сильних сторін карного підходу, а просування правосуддя якомога далі у напрямку відновлення. Разом із тим, нам не слід забувати, що обидва підходи ґрунтовані на однакових поглядах на правосуддя і справедливість” [75, с. 9-10].

Низку аспектів проблеми гуманізації пенітенціарної системи досліджено в роботах: Л. Аладыної [8], М. Антоновича [12], О. Букалова [41], [42], [43],

О. Джужи [70], А. Кирилюка [70], В. Львовичкіна [124], А. Степанюка [195], В. Павлова [149], О. Пташинського [165] та ін.

Так, Л. Аладьїна. наполягає на використанні рекомендацій світового товариства з впровадження загальновизнаних стандартів поводження з ув'язненими при реформуванні сучасної кримінально-виконавчої системи. Зміни, що відбуваються у кримінально-виконавчій політиці, відображають як ступінь розвитку права в державі, так і рівень правової свідомості суспільства в цілому. Одним із основних напрямків сучасної кримінально-виконавчої політики є процес її гуманізації. Це принципово важливе положення проголошене на найвищих рівнях і служить підґрунтям усіх інших перетворень кримінально-виконавчої системи [8, с. 22]. Представники української пенітенціарної науки О. Джужа та А. Кирилюк, вивчивши сучасний стан нормативно-правового забезпечення кримінально-виконавчих відносин в Україні, констатують, що новий Кримінально-виконавчий кодекс “зняв певну кількість проблем правового регулювання кримінально-виконавчої діяльності, але не завершив процесу змін гуманістичного характеру, які б кардинально вплинули на її сутність” [70, с. 46]. Це, в свою чергу, вимагає від законодавця, науковців та працівників установ виконання покарань розумної співпраці щодо утвердження гуманістичних цінностей у пенітенціарній системі. Бездіяльність або ж здійснення малоефективних кроків у даному напрямку з боку органів державної влади та громадськості обернуться понівеченням ще не однієї людської долі. Адже від слабкості пенітенціарної політики та “небажання суспільства сприяти ресоціалізації екс-злочинців залежить рецедивність злочинів” – знаходимо констатацію гіркого факту у працях А. Нерсеяна [140, с. 6].

Результати дисертаційного дослідження, викладені у розділі третьому “Проблема гуманізації інституту кримінального покарання в контексті правової реформи в сучасній Україні”, ґрунтовані на положеннях міжнародно-правових актів, текстів конституцій, кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства СРСР, УРСР і сучасної України.

Інститут покарання – одне із найскладніших та суперечливих філософсько-правових явищ. Тому не дивно, що низка його проблем і надалі потребує наукового пошуку в досягненні істини. Так, комплексного дослідження проблеми контамінації раціонального та гуманного в інституті покарання у вітчизняній науці не здійснювалося. Проте вважаємо, що аналіз нормативно-правових актів України, міжнародного і зарубіжного законодавства, а також короткий огляд зарубіжної та української літератури, в якій висвітлені окремі важливі аспекти інституту покарання, сприятимуть досягненню мети, заради якої здійснюємо дане наукове дослідження.

1.2. Методологічні підходи до проблеми дослідження

Фундаментом будь-якого дисертаційного дослідження є його методологічна база, яка безпосередньо залежить від об'єкта та предмета наукової проблеми. Відповідно, перелік підходів, способів, методів, прийомів і процедур філософсько-правового дослідження, які будемо застосовувати в даній роботі, обумовлені проблемою контамінації раціонального і гуманістичного вимірів у інституті покарання.

Ведучи мову про перелік різноманітних підходів, способів, методів тощо, відкидаємо думку про ймовірність використання нами єдиного методу – загального методу діалектичного матеріалізму, який ще недавно визнавали універсальним методом пізнання радянської юриспруденції, в тому числі, при вивченні кримінально-правових явищ. Це в свою чергу, призвело до ототожнення двох відмінних понять – “методологія” та “метод” і, як твердить Ю. Голик, “цей вірус наукової некоректності” [208, с. 42] проник – у сферу сучасної юридичної науки. Тракткування методології як науки лише про методи є усіченим, адже воно “не здатне відобразити й забезпечити увесь процес духовного освоєння природної і соціальної реальності, побачити дійсний потенціал різноманітних форм пізнання та організації змісту наших знань у реальному дослідницькому процесі” [208, с. 27].

Відмова від легістсько-позитивістської ідеології та прагнення визнавати західноєвропейські культурно-правові цінності змушує правову свідомість сучасного філософа й правника “по-новому оцінити і навіть переоцінити багато традиційних методологічних постулатів” [208, с. 42], в тому числі, проблему моно- та поліметодології. Прихильниками застосування поліметодологізму в правознавстві є: С. Алаїс [9], О. Бандура [16], В. Братасюк [36], М. Братасюк [152], В. Бігун [29], Г. Вдовіна [44], М. Гуренко [61], В. Кравець [101], А. Козловський [93], М. Костицький [100], С. Максимов [126], О. Микитчик [137], В. Нерсесянц [141], Ю. Оборотов [146], С. Пепеляєв [153],

Р. Ціппеліус [227] та ін. Проте, виконуючи дане дисертаційне дослідження на засадах методологічного плюралізму, важливо віднайти “золоту середину” в кількісному складі наукових методів, принципів, способів тощо, без дотримання якої досягнення істини в проблематиці, яку ми обрали, неможливе.

Визначаючись із методологічними підходами до проблеми нашого дослідження, стикаємося зі ще одним проявом радянського мислення – науковців вже незалежної України нехтують здобутками філософії права, в тому числі її методологічною базою. “Сучасна філософія права є досить розгалуженою сферою філософії, яка має свій предмет, метод, засоби взаємодії з конкретними галузями позитивного права та виходами на соціальну конкретику, – наголосив український філософ права В. Шаповал. – Здавалося б, у неї є все можливе, щоб виконувати свою рефлексуючу та критичну функції [...]. Правники, як люди догматичного мислення і конкретної дії, завжди досить скептично ставилися до порад філософів” [234, с. 129]. Так, у сучасній науці кримінального права найуживанішими є такі методи: соціологічний, системного аналізу, системно-структурний, статистичний, анкетування, функціональний, формально-юридичний (формально-логічний), порівняльно-правовий, історичний, історико-правовий тощо.

На наш погляд, використання цих методів дає ефект часткової, неповної істини, вривує, збіднює знання про кримінальний злочин, покарання, відповідальність тощо. Тому сучасна філософія права пропонує для дослідження права та його феноменів низку різноманітних підходів, принципів, способів тощо, які загалом отримали назву філософсько-правових.

Метод діалектики застосували у дисертаційних дослідженнях науковці С. Алаїс [9], М. Гуренко [61], В. Кравець [101], А. Нікітін [143], С. Пепеляєв [153], А. Степанюк [195], О. Шинальський [237] та ін., що цілком відповідає правовому мисленню сучасного дослідника права. Адже діалектика – це витвір не лише марксизму. Їй притаманні й інші форми, які вбирають у себе цінності, культуру, дух епохи.

Інститут покарання – складне й багатогранне соціальне явище, котре потребує певних досліджень в онтологічному, гносеологічному, аксіологічному й антропологічному аспектах. За допомогою діалектичного методу ми досліджуємо інститут покарання з різних позицій, простежуємо його численні зв'язки зі соціальними процесами, зі сутністю людини, держави, з іншими інститутами права, залежність від соціально-економічних, політичних, культурних, релігійних, духовних та інших чинників. Так, “явища людської злочинності (і покарання за неї – *авт.*) тісно пов'язані з явищами загальнолюдської психіки, моральності (до того ж, моральності не тільки порушника закону, а й суспільства), з явищами економічними і загалом із усіма явищами індивідуального та суспільного життя” – наголосив Д. Дріль [72, с. 185].

Категорії діалектики відображають закономірності розвитку кримінально-правових відносин. Такі парні категорії, як “свобода” і “необхідність” розкривають людину як розумну особистість, котра здатна вільно (свобідно) обирати свої дії та усвідомлює необхідність дотримання норм кримінального права.

Призначення покарання за той чи інший злочин неможливе без причинного зв'язку між злочинним діянням особи і суспільно-небезпечними наслідками, а також без визначення психічного ставлення особи до злочинного діяння та його наслідків (форми вини). Загальновідомо й те, що кримінальне право заперечує принцип аналогії закону й аналогії права: “уголовний закон можна застосовувати лише тоді й там, де і коли повністю встановлені всі ознаки складу злочину. Не можна кваліфікувати певні дії особи, якщо в них встановлено 99,99% ознак складу злочину. Уголовно-правовій кваліфікації певні дії можуть бути піддані лише тоді, коли в них встановлено 100% ознак складу злочину” – категорично стверджує теоретик кримінального права М. Коржанський і т. д. [99, с. 7]¹. Адже відсутність складу злочину унеможлиблює сам злочин, відсутність злочину унеможлиблює відповідальність, що, у свою чергу, унеможлиблює покарання.

---

¹ М. Коржанський вважає назву галузі “кримінальне право” чужою для нас, оскільки ми маємо свою, київсько-руську назву цієї галузі права – “уголовне право”, що походить від назви вбивців (“головники”) та покарання (“головництво”).

Порушення згаданих положень кримінального права здатні призвести до покалічення життя не однієї людини, причиною чого, у значній кількості випадків, є невміння юристів застосовувати в практичній діяльності категорії, що утворюють понятійний простір діалектики: “форма-зміст”, “свобода-необхідність”, “причина-наслідок”, “необхідність-випадковість”, “абсолютне-відносне”, “відмінність”, “протилежність”, “тотожність”, “заперечення” тощо.

За допомогою *контамінаційного аналізу* філософських категорій гуманістичне і раціональне, що продуктивно застосував В. Ільїн, у дисертаційному дослідженні зіставляємо їх смислові особливості (пошук тотожних та відмінних рис), розкриваємо форми протиставлення чи увідповіднення раціонального та гуманістичного вимірів інституту покарання на різних етапах його розвитку та здійснюємо пошук новітніх форм їхнього співіснування, оскільки за умови розумного поєднання згаданих філософських категорій вони однаково цінні.

На нашу думку, одним із найважливіших методів даного дослідження є *антропологічний підхід до права*. Ще на початку ХХ століття російський вчений Д. Дріль у праці “Вчення про злочинність і заходи боротьби з нею” порушив проблему антропологізації кримінального права. “На жаль, у суспільних науках, до яких належить і кримінальне право, досі недооцінювали і значною мірою продовжують недооцінювати саму людину з її плоттю і кров’ю, з її численними особливостями, які поступово, проте постійно змінюються у часі” – стверджував Д. Дріль [72, с. 185]. Науковець вважав великою помилкою здійснення суспільними науками досліджень особливостей соціальних відносин і установ, залишаючи поза увагою вивчення особливостей людини. Як можна будь-що змінювати у суспільстві без урахування “знання про людину – егоїстичну і одночасно великодушну; розумну і схильну іноді до немотивованих вчинків; яка любить самотійність і часто намагається уникнути відповідальності; людину, яка, сповідуючи найвищі ідеали, іноді опускається до меж низькості” [151, с. 19-20].

Проблема використання в юриспруденції антропологічного підходу до права залишається актуальною й на початку третього тисячоліття. “[...] чи можна назвати дедалі більше зростаючу за обсягом і дедалі більше хаотичну масу законів, указів, постанов, правил, розпоряджень *Правом*, або ж ми маємо справу з деякою фікцією, імітацією права, котра дедалі більше відчужує від себе “маленьку людину”?” – окреслив складне для постсоціалістичного суспільства питання А. Ковлер [91, с. 2]. Наче відповідає йому М. Братасюк: “право має бути динамічним, дієздатним, постійно наближатися до конкретного живого індивіда, щоб долати відчуженість людини від права, що ще так поширена в сучасному праві” [151, с. 13].

Одними з перших, хто у новітній Україні запропонував використовувати антропологічний підхід до права, стали філософи права В. Бігун [29], Д. Гудима [59], О. Маноха [130] та В. Плавич [158]. У сучасному світі не можна без урахування “людського чинника” гуманізувати правотворчу, правозастосовчу, правотлумачну [59, с. 124], правореалізуючу діяльність. Методологічними засадами (принципами) наукового дослідження правового людинорозуміння В. Бігун вважає дослідження від філософського до елементного людинорозуміння і визнання плюралістичності підходів, вихідної складності та суперечності джерел. Досліджувати правове людинорозуміння слід, на думку цього вченого, за схемою: від філософського людинорозуміння до правового людинорозуміння, далі від правового людинорозуміння до “системно-галузево-правового” людинорозуміння (а не навпаки) [29, с. 128]. Ми вважаємо, що з цим необхідно погодитись. Адже здійснення співвідношення раціонального та гуманістичного в інституті покарання неможливе без філософсько-правового розкриття сутності злочинця, що, в свою чергу, потребує дослідження людини як учасника суспільних відносин, у тому числі правових.

Із позиції антропологічного підходу потрібно вивчати людину не вигадану, не ідеальну, а ту, якою вона є насправді. “Крім того, філософська антропологія відповідає на питання про природу добра і зла в світі, сенс людського існування, природу девіантної поведінки, тобто злочинності, та інших видів відхилення від

суспільних норм” – наголосив О. Маноха [130, с. 59]. У даній роботі антропологічний підхід дає змогу побачити зв'язок між образом і світоглядом людини конкретної епохи та поглядами цієї епохи на інститут покарання. За його допомогою висвітлені особливості інституту покарання на різних етапах його розвитку: домодерну, модерну, постмодерну, а також у сучасній Україні.

Поряд із антропологічним підходом до права застосовуємо *ціннісний (аксіологічний) метод* дослідження правової реальності, прихильниками якого є такі представники філософсько-правової думки В. Братасюк [36], О. Бигич [27], М. Гуренко [61], Дж. Джеймс [68], М. Марчук [131], В. Махінчук [132], А. Нікітін [143], Ю. Оборотов [146], Т. Оноре [148], Дж. Ролз [171], Л. Фуллер [217], [218] та ін. Український філософ М. Марчук, досліджуючи поняття, структуру та спосіб аксіологічного потенціалу наукового знання, зазначив: “Знання займає чільне місце в аксіосфері культури, однак у результаті ціннісного самовизначення науки виникла дихотомія “когнітивне-ціннісне”, що призвела до поляризації “двох культур”. Утвердження нової методологічної парадигми покликане реабілітувати гуманістичні цінності й оздоровити сцієтистськи спотворений образ природничонаукового знання” [131, с. 8].

Покарання – явище антономічне. З одного боку, покарання – це “зло”, оскільки потребує певних втрат і страждань особи, навіть якщо цією особою є злочинець. Разом із тим покарання – хоч і суворий, проте найпопулярніший засіб боротьби зі злочинністю, альтернативи щодо ефективності котрого поки що не знають як західна, так і східна культури. І в цьому вже вбачаємо його цінність. Щоби не відбувся “конфлікт цінностей”, інститут покарання має максимально враховувати одвічні цінності суспільства. Так, здійснюючи функцію покарання, державні органи за жодних обставин не мають права порушувати імперативну норму: людину, її життя й здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпеку визнають в Україні найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3 Конституції України) [1].

Дослідження контамінації раціонального та гуманістичного в інституті покарання не буде повним без використання *феноменологічного підходу*. На жаль,

у сучасній Україні на практиці й у теорії призначення і виконання покарання майже не звертають уваги на духовний світ особи, яка вчинила злочин. Людину часто карають тоді, коли вона не усвідомлює себе злочинцем, не осмислює значення цінностей, на які нібито посягнула своїм злочинним діянням. І головне: не усвідомлює не тому, що має статус “неосудної”, а тому, що не відчуває своєї причетності до цих цінностей, є духовно бідною, маргіналом. Радянське кримінальне право містило хибну норму, що передбачала “перевиховання у душі чесної соціалістичної праці” як одну з цілей покарання. Людину не можна навчити доброчесності. “Неможливо вчити добру, а воно міститься в природі духу” людини. “Усе, що має цінність для людини, вічне, саме собою суще міститься в самій людині й має добуватися з неї самої. “Навчитися” або “вчитися” означає тут лише одержати знання про зовнішньо-визначене” [22, с. 432-433], що виникає на базі “життєвого світу”, “світу безпосереднього життєвого досвіду, похідним якого є світ науки” [211, с. 667]. Для правової свідомості людини її життєвий досвід, який не потребує доведень, є ціннішим за раціонально обґрунтовані кримінально-правові теорії.

Відчутти причетність до правових феноменів, зрозуміти сутність правових явищ для людини стане можливим за умови, якщо вона, пірнувши у власну свідомість, інтуїтивно пізнає сутність цих правових явищ-феноменів. У процесі “категоріального споглядання ідеальних, абстрактно-загальних реалій” людина здатна “відчутти мимовільне почуття глибокої задоволеності” від дотику її духу до загальних істин. Ці дотики “дають їй змогу будувати своє духовне і практичне життя у середині нормативно-ціннісного континууму цивілізації – культури. Вони сприяють, щоби вона, при повноцінному відчутті своєї особистісної автономії, глибоко відчувала причетність до універсальних значеннєвих, ціннісних і нормативних констант світопорядку” [22, с. 432]. На жаль, радянські правознавці, відверто нехтуючи духовним світом особистості, у дослідженнях не використовували феноменологічний підхід. Це, відповідно, не могло не відобразитися на змісті юриспруденції, в основу якої було покладено вузьконормативний раціоцентричний підхід до права. С. Алаіс [9], В. Братасюк

[34], А. Зуєв [76], В. Ільїн [81], О. Тихомиров [202] – сучасні українські правники, які усвідомлюють важливість даного методологічного підходу.

Звернення в ході нашого дисертаційного дослідження до феноменологічного методу обумовлене спробою зрозуміти свідомість людини, яка вчинила злочин, проникнути у нормативно-знакову реальність кримінального права, зрозуміти правосвідомості самого суспільства і влади, яка здійснює функцію покарання.

Із феноменологічним методом тісно перетинається інший філософський метод – *екзистенціального аналізу*. В екзистенціальній філософії права людина постає як парадоксальна реальність: із одного боку, вона прагне знищити суб'єктивність іншої людини, “бути вовком стосовно інших”, що можна позначити як ненависть; з іншого – існує для іншого у вигляді такої форми співіснування, як любов. Будучи здатною проявлятися у кожній із цих форм, людина, завдяки “етичному почуттю”, “бачить”, що мінімальна вимога, котра міститься в її співіснуванні з іншими, полягає в тому, щоб не дозволити “вовкові” у його бутті зажерти його власне призначення [126, с. 126].

В екзистенціальному підході наголошено, що реальна дійсність протистоїть людині як ворожа до неї сила, котра намагається знищити, знівелювати унікальність особистісного “я”. Особливо за умов, коли людину притягають до кримінальної відповідальності або ж тоді, коли фактично виконує присуджене їй покарання, чи тоді, коли стикається з усіма примхами світу, вийшовши з місць ув'язнення.

Філософський метод екзистенціально-комунікативного підходу допоможе почути і прийняти Іншого. І цим іншим у нашому випадку є Злочинець. За допомогою даного методу намагатимемося зрозуміти, які суб'єктивні фактори підштовхнули людину на вчинення злочину та “бути вовком щодо інших”, спробуємо заглянути в її внутрішнє “Я” і пережити разом із нею “страх”, “каяття”, “прощення”, “відповідальність”, “покарання” чи ж, навпаки, – відчуємо псевдозадоволення від вчиненої нею девіантної поведінки (як це відбулося з героєм Достоевського – Раскольниковим).

У кримінальному судочинстві недостатньо зібрати докази і засудити винного. Особі потрібно допомогти екзистенціально пережити кримінальну ситуацію і вийти, на перший погляд, із безвихідного екзистенціального тупика. Іноді особа вчиняє злочин, прагнучи досягнути одну з граней життя, емоційно відчувати те, що переживає злочинець, іноді це робить задля самоствердження. Проте, часто після того, як злочинець вчинив злочин “замість повноти життя виявляється втрата його смислу” [19, с. 308] і небажання жити. Усе це свідчить про важливість використання у правовій сфері методу екзистенціального підходу (здійснення аналізу суб’єктивних переживань кожної правової ситуації).

На важливість використання у ході філософсько-правових досліджень *методу герменевтики* звертають увагу такі українські філософи та юристи, як С. Алаїс [9], В. Бачинін [22], В. Братасюк [36], М. Братасюк [152], В. Ільїн [80], С. Максимов [126], А. Козловський [94], Ю. Оборотов [146], О. Тихомиров [202] та ін.

Між нормою і змістом справи утворюється ситуація герменевтичного кола: зрозуміти зміст справи, приватного випадку можна, лише зрозумівши зміст норми, а зрозуміти зміст загальної норми можна, зрозумівши зміст кожного приватного випадку. Дане коло розривають за допомогою передрозуміння, входження суб’єкта до герменевтичного кола зі свого передбуття і дорефлексивного розуміння справедливості. У цьому моменті підтверджено “початкову спорідненість” юридичної герменевтики з екзистенціально-феноменологічною онтологією” – наголошено у монографії С. Максимова [126, с. 129-130].

Український правник Ю. Оборотов стверджує, що герменевтичний метод у правознавстві дає змогу пов’язати проблематику інтерпретації права зі специфікою буття вітчизняної правової культури [146, с. 6]. Так, за його допомогою досліджуємо смислові характеристики нормативно-правової бази, котру використовували у різні епохи становлення та розвитку зарубіжного й українського кримінального права, а також смислові характеристики таких понять, як “покарання”, “злочин”, “відповідальність”, “вина” тощо й намагаємося

побачити їх особливості у різних концепціях і типах праворозуміння. Даний метод дає змогу побачити гуманістичний вимір в інституті покарання та утвердити його в правовій культурі постмодерну.

У ході нашого дослідження використано низку *загальнонаукових методів*: індукції, дедукції, синтезу, системного аналізу, співпаданя логічного та історичного тощо. За допомогою методу системного аналізу здійснюється досліджують інститут покарання як цілісну систему, та його структурні елементи, а також інституту покарання в системі інших кримінально-правових інститутів, що сукупно утворюють в кримінальне право як галузь права. Неможливо призначити конкретний вид покарання, не дослідивши: складу злочину; обставин, що унеможливають злочинність діяння; обставин, що пом'якшують або ж обтяжують покарання; мети, яку переслідують, призначаючи покарання тощо. Про необхідність використання у дослідженні інституту покарання методу системного аналізу свідчить те, що покарання, передбачені у Кримінальному кодексі, утворюють визначену систему. “Система покарань – це встановлений кримінальним законом, обов’язковий для суду, вичерпний перелік покарань, котрі розташовані у відповідному порядку і знаходяться у відповідному співвідношенні. Вона має бути соціально обумовленою, визначеною соціальними факторами, економічними, політичними, кримінологічними і т. п.” [14, с. 136].

Безумовно, об’єктивне та всебічне висвітлення проблеми, що ми досліджуємо, неможливе без *спеціально-правових методів*. Це, насамперед, метод *історико-правовий*. Як стверджує П. Юркевич, “науки мають ту особливість, що за своїм позитивним змістом вони не мають минулого, що їхній образ є вічно молодий, сьогоднішній, нестаріючий, як розум, чиїми молодшими й кращими дітьми вони є” і звернення юристів, наприклад, до римського права не є історичною цікавістю, а чітким переконанням, “що там, у сивій давнині, де вперше спалахнула зоря наукової освіти, здійснені людським розумом невмирущі надбання” [240, с. 231]. Співзвучними думкам українського філософа є міркування автора “Позитивної філософії” Ог. Конта, що будь-яку концепцію можна правильно зрозуміти лише тоді, коли відома її історія [72, с. 204]. “Тільки

ознайомившись на просторі століть із трансформізмом в явищах у сфері кримінального права і в поняттях, із ними пов'язаними, розпочинаючи з ембріональної стадії цих явищ та понять, ми правильно усвідомимо довоколишню сучасність, – переконаний російський вчений Д. Дріль – Минуле освітить нам теперішнє і дасть можливість правильної його оцінки” [72, с. 204]. “Минуле має властивість говорити про сучасне, треба лише вміти запитувати”, – продовжує думку Д. Дриля, В. Бачинін [22, с. 25]. Так, усвідомити генезу інституту покарання можна лише в процесі вивчення як теорії та практики кримінального права України, так і інституту покарання домодерної епохи, доби європейського модерну й постмодерну. Адже кримінальне право – це система, яка розвивається в історії, одночасно не тільки містить елементи сьогодення, а й зберігає риси минулого, намічає контури майбутнього. Історико-правовий метод пізнання правової реальності тісно пов'язаний із таким спеціально-правовим методом, як *порівняльно-правовим*, котрий активно використовують у своїх роботах Г. Андрусів [104], Е. Аннерс [10], М. Бажанов [14], В. Бачинін [22], Дж. Берман [26], В. Братасюк [36], В. Бігун [30], О. Бигич [27], Г. Вдовіна [44], М. Гуренко [61], Д. Дріль [72], В. Кравець [101], А. Ковлер [91], В. Маляренко [127], В. Махінчук [132], А. Нікітін [143], Ю. Оборотов [146], Д. Рене [167], А. Степанюк [195], П. Тарашук [106], З. Черніловський [231], О. Шинальський [237] та ін.

Досліджуючи різноманітні позиції щодо природи порівняльно-правового аналізу як ефективного засобу дослідження державно-правових явищ та процесів, О. Бигич визначає його природу через призму: а) історико-порівняльного підходу (зумовлений великою кількістю різноманітних народностей із власними звичаями, традиціями, що створили умови взаємовпливу і запозичення та визначили необхідність їх порівняльного дослідження); б) соціологічного напрямку порівняльних досліджень, у процесі яких залучають соціологічні аспекти права, аналізують соціально-правову практику, яка, в свою чергу, надає можливість розкрити сутність процесів виникнення та розвитку права, виявити здатність громадянського суспільства сформулювати свої правові ідеї тощо; в)

порівняльного вивчення іноземного правового досвіду, результати якого дають цінну інформацію, котру, законодавці враховують при створенні власних законів [27, с. 8].

Як відомо, на правила поведінки, що сукупно утворюють інститут покарання, впливають дух тієї чи іншої епохи, культура народу, різноманітні політичні, економічні та соціальні фактори. Й категорію “покарання” у правових системах держав та в існуючих типах праворозуміння тлумачать по-різному, бо вона виражає певні (іноді протилежні) позиції як теорії кримінального права, так і кримінальної практики. Проте, якщо ми прагнемо здійснити всебічне філософсько-правове дослідження контамінації раціонального та гуманістичного в інституті покарання, то нам необхідно керуватися загальними (максимально наближеними до розмаїтих позицій) поняттями: “покарання”, “гуманізм”, “раціональність” тощо. “Лише у такому випадку ми досягнемо пізнання універсальності правового буття людини незалежно від форм, іноді “анормальних”, цього буття”, – переконаний А. Ковлер” [91, с. 33].

Якщо російський науковець аналізувати об’єкт порівняння у тематичних, географічних, історичних межах, ми ж пропонуємо замінити географічний критерій – культурним, тобто застосовуємо до нашого предмета дослідження *культурно-правовий підхід*. У тематичному плані: можна порівнювати різні аспекти інституту покарання, ми ж зіставлятимемо норми кримінального права різних держав та зміст багатьох філософсько-правових концепцій із позиції двох принципів – раціонального і гуманістичного. У культурному аспекті: порівняльно-правові дослідження здійснюватимемо у межах надбань теорії та практики кримінального права західноєвропейської правової культури. Це можемо пояснити двома обставинами. По-перше, “Слов’янський регіон [до якого належить і Україна – *авт.*], що розташований між Заходом і Сходом, усе ж, зважаючи на домінування в ньому християнської релігії, тяжіє до культурно-ціннісного простору Заходу” [211, с. 222]. А особливістю західного менталітету є “чуйність до чужого, готовність асимілювати нові культурні цінності, чийми б вони не були” – підкреслює В. Бачінін [22, с. 181]. Тому для нас, українців,

корисним і прийнятним є досвід у сфері кримінального права саме західноєвропейських сусідів. По-друге, гуманізм і раціоналізм – це ідеї, котрі більшою мірою притаманні західній, аніж східній культурі. В історичних межах порівняльно-правові дослідження проводили, починаючи з доби Античності та завершуючи сьогоденням (домодерний період, епоха модерну та постмодерну).

За допомогою порівняльно-правового методу вивчаємо норми інституту кримінального покарання країн як близького, так і далекого зарубіжжя з метою їх зіставлення, порівняння з нормами інституту кримінального покарання України. Цей метод дає змогу оцінити ті чи інші кримінальні норми на предмет їхнього використання в українському законодавстві. Слід зауважити, що мова не про повне перенесення іноземного законодавства на наше підґрунтя, що недопустимо, але окремі його положення можуть бути сприйняті. При дослідженні контамінації раціонального та гуманістичного в генезі інституту покарання необхідно враховувати філософсько-правові погляди мислителів різних держав на проблеми кримінального права.

До феномена злочинності можна застосовувати такі дослідницькі підходи, як *соціологічно-правовий* і *метафізично-правовий*. Соціологічний метод використовує конкретно-соціологічні дослідження (анкетування, аналіз статистичних даних, інтерв'ювання та ін.) для виявлення соціального змісту злочину і покарання, їх видів та соціальної характеристики суб'єктів різних злочинів” [25, с. 15]. Переведення соціологічної проблеми на метафізичний рівень сприятиме повному висвітленні і глибинному опрацюванню проблем злочину.

Висновки до першого розділу

Аналіз джерельної бази та методологічних підходів до проблеми дослідження дає змогу зробити такі висновки:

1. Значна частина трактувань змісту філософської категорії “раціональне”, наведених у науковій літературі, не відповідає сучасному постмодерному філософсько-правовому мисленню. Акцентуючи на формально-логічній стороні і загальносоціальной корисності прийнятих у суспільстві правил, стандартів та еталонів тощо, чимало правознавців у процесі пошуку оптимального визначення раціонального не досліджують людини як джерела, носія та мірила розумності, як інтелектуально-вольового суб’єкта правових відносин, витоки об’єктивної розумності шукають і надалі у державі як найкращій організації неоднорідного соціуму.

Раціональне в контексті модерного мислення – це логічно впорядковане, загальноприйняте, загальнозначиме, нормативне, систематизоване, ґрунтоване на чіткій системі понять. Інституту покарання постмодерної епохи необхідне інше трактування раціонального, нова форма раціональності, поєднаної з метафізичним аспектом, ціннісно-гуманістичним виміром тощо. Такий тип раціональності необхідний усій сучасній правовій культурі та інституту покарання зокрема.

Гуманізм – це сукупність ідей, що обґрунтовують самоцінність людської особистості, це віра в початково позитивну природу людини, визнання її автономною особистістю, здатною усвідомлювати власну та інших осіб унікальність і самоцінність, віра в спроможність людського розуму обрати правильний варіант її поведінки. При цьому проголошують нелюдяним усе, що сприяє відчуженню людини, утилітарному поводженню із нею, за будь-яких умов заперечує ставлення до людини як до засобу досягнення цілей, якими б важливими вони не були.

2. При дослідженні контамінації раціонального та гуманістичного в інституті покарання необхідно простежити їхню тотожність та особливості. Раціональний і

гуманістичний виміри можна протиставляти, розривати, перемішувати, увідповіднювати, що неодноразово спостерігалось в історії людства. Технократичне зараціоналізоване мислення є небезпечним, оскільки нівелює автономну духовно-культурну особистість, без якої не можна вести мову про побудову суспільства на гуманістичних засадах. Раціоналізм і гуманізм – це дві взаємозалежні філософські категорії, які служать на благо людині: гуманне законодавство та гуманна правова практика неможливі без розумних приписів природного права та розумного індивіда, задля якого вони й існують.

3. Тривалий період в інституті покарання домінувало, а у низці правових систем постсоціалістичних країн продовжує домінувати раціоцентричне легістське мислення. Під його впливом теоретики кримінального права висували й обґрунтовували багато правових концепцій, перевіряли на істинність юридичні догми, а законодавці за допомогою правил законодавчої техніки (використання юридичних термінів, юридичних конструкцій та мовних, логічних і техніко-юридичних засобів тощо) спромогли сконструювати значну кількість законів про кримінальну відповідальність.

Звертаючи значною мірою увагу на формально-логічну та юридично-догматичну сторони нормативно-правового акту, суб'єкт легістської творчості здійснює певні інтелектуально-теоретичні процедури, які є безплідними, за умови відсутності в кримінальному законі ціннісного підходу. Кримінальне законодавство в легізмі не містить *rationalis* як еталон духовної і матеріальної діяльності, як загальнозначимий, як справедливий, як гуманний, такий, що прагне відшукати істину, чим і принижується цінність закону. В законодавстві приховано утилітаризм, продиктований гіпертрофованим раціоцентризмом держави. Звідси й змішування розумного з корисним, нормативним, формально-логічним, загальнообов'язковим, яке, у свою чергу, призводить до відчуття непричетності індивіда до процесів, що відбуваються в суспільстві, та, як наслідок, формування у нього правового нігілізму й відвертий супротив неавторитетним нормам. Легісти відвели людині в кримінальному праві одну з небагатьох ролей – роль

суб'єкта злочину; особи, яку підозрюють чи звинувачують у вчиненні злочину; засудженого за злочин; особи зі статусом судимості.

4. Сучасні науковці у сфері кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права використовують зазвичай такі методи як діалектичний, формально-догматичний, соціологічний, системного аналізу, порівняльно-правовий та історичний. Їх перелік вважаємо обмеженим, оскільки він не містить філософських методів, за винятком діалектичного, а це, у свою чергу, перешкоджає всебічному філософсько-правовому дослідженню кримінально-правових явищ і, як наслідок, досягненню істини. Сучасна філософсько-правова галузь знання послуговується плюралістичним підходом у плані методології, і цей підхід використано в даному дослідженні.

5. Вибір методології дослідження філософсько-правових явищ безпосередньо залежить від об'єкта та предмета конкретного наукового дослідження, тобто перелік актуальних для даного дослідження підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що будуть застосовані, продиктований проблемою контамінації раціонального та гуманістичного в інституті покарання. Максимальному досягненню істини в окресленій проблемі сприятимуть на нашу думку такі групи методів та підходів:

1) філософські – діалектичний, метод контамінаційного аналізу, антропологічний підхід до права, аксіологічний, феноменологічний метод, метод екзистенціально-комунікативного підходу (екзистенціальної феноменології), герменевтики, метафізичний, історико-філософський;

2) загальнонаукові методи: індукція, дедукція, сходження від загального до конкретного, системного аналізу, синтезу, аналогія, порівняння, узагальнення, а також принципи історизму, об'єктивності й соціального підходу. Методологічну основу роботи становить загальнонауковий метод контамінаційного аналізу, завдяки якому здійснено аналітичне зіставлення та поєднання особливостей двох вимірів в інституті покарання – раціонального й гуманістичного;

3) спеціально-правові: формально-догматичний, порівняльно-правовий, соціологічно-правовий, культурно-правовий та історико-правовий.

РОЗДІЛ 2

СПІВВІДНОШЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ТА ГУМАНІСТИЧНОГО ВИМІРІВ У ІНСТИТУТІ ПОКАРАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ

2.1. Інститут покарання в епоху європейського домодерну: основні характеристики

На різних етапах розвитку суспільства людство неоднозначно ставилося до інституту покарання, що, безперечно, не могло не відобразитися на правовій свідомості й законодавстві різних поколінь. Представники української філософсько-правової думки поступово утверджують ідею, згідно з якою правовий розвиток зумовлений рівнем культурного розвитку суспільства, світоглядом, типом і стилем мислення епохи, поглядами на людину, її місце в суспільстві, призначення, цінність тощо. Так, без філософсько-правової думки і правової культурної спадщини епохи європейського домодерну, яка охоплює античний світ, середньовіччя та відродження, неможливо адекватно зрозуміти сучасний розвиток інституту покарання.

“Те чи інше тлумачення природи людини визначає відповідний спосіб мислення і різне розуміння основ людського життя” – констатує Ф. Кессіді [230, с. 61]. Це, у свою чергу, пояснює, чому дисертаційне дослідження розпочато зі з’ясування суті людини.

Антропологічні й раціоналістичні погляди пускають коріння саме в античному світі, який став предтечею епохи європейського модерну. Родоначальником грецького раціоналізму вважають Парменіда, який закликав подолати міф, міфологічне сприйняття дійсності, що виникає на ґрунті уявного і бажаного, радив орієнтуватися на реальність, яка є доступною розуму людини. Античній свідомості були відомі два взаємозалежних розуми: всезагальний логос (розум) та розум як найвеличніша чеснота, якою природа з-посеред усіх своїх

творинь наділила лише людину. Всесвітній логос виражав розумно впорядкований і гармонійно справедливий лад речей, служив тією космічною мудрістю, на яку людям потрібно було орієнтуватись у словах і справах, думках та вчинках, життєдіяльності: “мудрість [...] править всім через усе” – вважав Анаксимандр [229, с. 59-60].

Стародавні греки вірили, що розум – це частина божественного духу, занурена у тіло людей. На думку римського філософа права Сенеки, вище благо полягає саме в розумі, а не у відчуттях [229, с. 134]. Розум антична свідомість сприймала як найвеличнішу з усіх можливих людських чеснот, якою людина насамперед, відрізняється від тварин. Силою розуму вона перевищує тварин і піднімається на рівень із богами. У боротьбі за існування тварини, озброєні зубами та кігтями, здаються сильнішими за людину, але природа нагородила людину двома властивостями, які роблять цю слабку істоту найсильнішою на світі: розумом і суспільством. Усунь здатність людини до співтовариства (співспілкування), і ти розірвеш єдність людського роду, на якій покоїться життя людини” – розкривав значення розуму Сенека [229, с. 134]. Наша мудрість набагато краща сили людей і коней. Але це цілком, безглуздий і несправедливий звичай – віддавати перевагу тілесній силі перед корисною мудрістю (Ксенофан) [229, с. 65]. Платон був переконаний у тому, що призначення людини – стати не будь-якою, а добродесною розумною людиною. Як бачимо, філософська еліта Античності співголоса у розумній сутності людини, але переконана, що не кожній людині дано пізнати Логос (Розум).

Античному суспільству був відомий закон Долі, від якого залежить наявність чи відсутність людського начала в людині, владу якого оминати неможливо. Через пристрасті, емоції та тілесні задоволення людина не здатна осягнути розумність Космосу і, як наслідок, позбавляє себе розумної чесноти. Оскільки розум не є орієнтиром вчинків такої людини, відповідно, вона становить загрозу як земного, так і всесвітнього порядку. Звідси і походить страчення чи вигнання тих, хто не здатний до розумного співжиття.

У грецькій цивілізації людину не трактували як особистість. Існував тісний зв'язок із полісом. Цим і пояснюється той факт, що грецька правова реальність відобразила морально-правове мислення родового устрою. Над греком у полісному суспільстві скрізь тяжіло загальне: космос, поліс, закон, тому він не почував себе автономним елементом античного світу. Грек не мислив себе поза колективом – полісом. Загальне “ми” завжди тяжіло над його неавтономним “я”. Арістотельський вислів: “[...] не думаймо, ніби кожен громадянин – сам собою; навпаки, всі громадяни належать державі, бо кожен із них – невід’ємна частина держави” – тому підтвердження [13, с. 213]. Звідси й не дивно, що у грецькому суспільстві “я” залежало від “ми”, була нечітка різниця між публічним і приватним правом, що, в свою чергу, свідчить: – античний грек підкорявся домінанті загального значно більше ніж одиничного. Грек ще не склався як повноцінна особистість, приватна особа, був, насамперед громадянином, а отже, не склався як повноцінний суб’єкт права [36, с. 9].

Сформований в умовах грецької цивілізації грецький тип соціалізації відповідно відрізнявся публічністю соціокультурної життєдіяльності, коли всі найважливіші події відбувалися не за зачиненими дверима і не в політичних лабіринтах, а перед очима всіх громадян, які мали змогу безпосередньо впливати на їхній перебіг. Це стосувалось і сфери правосуддя. Тому не дивним є те, що у Греції від “Солона йде традиція вважати злочинця особою, яка завдала образи чи збитку не тільки конкретному громадянину, а й усій державі в цілому. Це давало державі змогу виступати суб’єктом, покараючи винного” [22, с. 219]. Зокрема, оголосити про судове переслідування тому, хто вчинив убивство, потрібно було на майдані всім родом аж до родичів другого ступеня і двоюрідного брата; а переслідування необхідно було вести спільно – і двоюрідним братам, і їх синам, і зятям, і тестям, і членам фратрії [224, с. 75]. Тобто, злочин, спричинений потерпілому, – це не його особиста образа, а виклик, кинутий усьому роду, полісові, грецькій державі. Також дозволяли вбивати та арештовувати людинувбивців на їх власній землі, й це не вважали таким, що порушувало норми співжиття у полісі, а тому і не спричиняло відповідальності [224, с. 76].

Грецькі мислителі усвідомлювали необхідність формування та функціонування суспільних інститутів, у тому числі державно-правових, на розумних засадах. “Розум – найміцніший із посеред будь-яких укріплень, бо його не можна ні знищити, ні зрадити. Його стіни потрібно зводити із наших власних неспростовних доводів” – був переконаний Антисфен [229, с. 72]. В епоху античності було зроблено перші кроки на шляху до наукового аналізу кримінально-політичних аспектів людського життя, зокрема, інституту покарання. Найзмістовнішими та цікавими за формою є погляди грецьких мислителів Платона, Арістотеля, Сенеки, Цицерона та ін. Так, Платон, розглядаючи покарання, вважав, що воно прямо залежить від загального вчення про світову гармонію, яка має зовнішній прояв у законах та правопорядку і є необхідною рефлексією, з гармонійним упорядкуванням душі індивіда. Ця гармонія порушується злочином, що призводить до дисгармонії, яка має бути усунена покаранням, завдання й сутність останнього полягає у відновленні гармонії душі особи і справедливого порядку.

А представники філософсько-правової еліти вважали покарання благом для злочинця, оскільки воно здатне відновити гармонію в його душі. На їх думку, воно робить людину, яку карають, або кращою, або менш зіпсованою, тобто виконує виховну функцію. Більше того, як твердив Ульпіан, злочинця можна виправляти не лише тими чи іншими видами покарання, а й словесним впливом. І лише тоді, коли інші форми не дають позитивних результатів, можна застосовувати, як крайній засіб щодо не виправних злочинців, страту, а іноді й вилучення (вигнання) зі суспільства (Арістотель, Платон). Загалом же, античність зверталася до раціонального, яке органічно взаємопов’язане зі справедливістю, добром, істиною, красою тощо. Цей тип раціональності сприйняло і середньовіччя, але додало до окреслених характеристик ще й феномен віри.

Сократ, як фундатор раціоналістичної традиції в грецькій філософії права, акцентував на раціоналістичному підході до суду, судочинства, покарання. “Царі й правителі, – підкреслював правитель, – не ті, які носять скіпетри, не ті, які обрані знаменитими вельможами, і не ті, які досягли влади за допомогою

жеребкування або насильства, брехнею, а ті, які уміють правити” [142, с. 37]. Тому цінність людини не в її силі й здатності до насильства в ім'я влади, а в її розумі, в її розумінні блага полісу та володінні політичною доброчинністю. Тиран, який карає “неугодних” йому розумно мислячих громадян, беззаперечно буде незабаром покараний і сам.

Грецький мислитель ще задовго до зародження християнства виступав за непротивлення злу насильством. Краще перетерпіти несправедливість, ніж самому творити її. Віддавати злом за зло – несправедливо. У нагороду за муки життя людина потрапляє в товариство мудрих богів і знаменитих людей. Людина має прожити життя не як-небудь, а в постійній турботі про даровану їй безсмертну душу. І власну смерть Сократ розглядав як даровану богами. Боги допустили його засудження, оскільки без їх волі нічого не відбувається. Сократ, наголошував, він заслужив свою смерть.

Покарання має, на думку *Платона*, відповідати не тільки характерові вчиненого, а й спонуканням винного, враховувати, чи була проявлена жорстокість або звичайна юнацька легковажність. Покарання, на переконання Платона, – благо для злочинця, котре здатне відновлювати гармонію в його душі. Платон також відзначав особистий (індивідуальний) характер покарання – не слід поширювати, наприклад, на дітей злочинця навіть у випадках замаху на державний порядок. Порушував проблему відшкодування спричиненої потерпілому шкоди, тобто акцентував на гуманістичному ставленні до людини. Отже, Платон мав цілком сучасні погляди на доброчинну поведінку. Він пов'язував її не з поганою спадковістю, а з вихованням: “вірне виховання пробуджують в людині гарні задатки, а у кого вони вже були, ті завдяки вихованню стали ще кращими” [79, с. 24].

Платон вважав, що згідно зі законом жодне покарання не має на увазі заподіяння зла. Воно здійснює одну із двох дій: робить особу, яку карають, або кращою, або менш зіпсованою, – це і раціонально, і гуманно. Також, Платон допускав смертну кару за образу богів, своїх батьків або держави. На думку мислителя, така людина невиліковна, і смерть – це ще найменше для неї

покарання. Що стосується функції покарання, то реалізовувати її мають суди [79, с. 34].

Заслуговують на увагу погляди *Арістотеля* на людину та її покарання. Він, як і Сократ, наголошував на ідеї справедливого покарання, тобто раціонального і морального. Справедливо накладені покарання – чеснотливі дії, але ж як дії, викликані необхідністю, вони містять прекрасне через необхідність, і було б бажаніше, якби ні держава, ні людина не вдавалися до таких дій. Але ми змушені вдаватися до них, оскільки вони спрямовані на усунення якогось зла. Тому за вчинені протиправні дії неодмінно має настати кара.

Оскільки в основі вчення *Арістотеля* лежить принцип рівності всіх повноправних громадян перед законом, то з цього можна зробити висновок і про рівність усіх перед покаранням. Покаранню відведена попереджувальна роль: люди утримуються від негідних вчинків не через тверді переконання, а через страх бути покараними. Більшість із них схильні віддавати перевагу своїм вигодам і задоволенням, а не спільному благу. *Арістотель* передбачав у грецькому суспільстві й покарання безвинних осіб – дітей, які народилися каліками, а також вчинення викидня (на думку філософа, державі належить право суворо визначати кількість дітей, які мають народитись у сім'ї) – це свідчення нерозвиненості людинознавства в ту епоху, низької оцінки людини загалом.

Хоча Стародавній Рим був як і Стародавня Греція, – рабовласницькою державою, у *Сенеки* знаходимо гуманні й незвичні для його суспільства погляди на рабство. Критерієм рабства римський античний філософ вважав не економічний чинник (раб як власність господаря), а душевний стан людини. “Я народжений для вищих прагнень, і я вище від того, щоби бути рабом мого тіла; у тілі своєму я бачу не що інше, як кайдани, що сковують мою свободу” – звучить у нього [229, с. 135]. Філософ дискутував із тими, хто вважав, що рабство поширюється на всю особистість людини. “Лише доля тіла в руках господаря: його він купує, його продає; те, що в середині людини, він не може привласнити собі за допомогою торгової операції. Раб – людина, рівна за своєю натурою іншим людям; у душі раба закладені ті самі початки (основи) гордості, честі, мужності,

великодушності, які даровані й іншим людським істотам, яке б не було їхнє суспільне становище” – так Сенека розкривав суть рабства [229, с. 135]. Мені скажуть: та ж вони раби, продовжував він. Так, але цей раб володіє вільним духом. А покажіть мені, хто не рабствує в тому чи іншому смислі! Цей от – раб похоті, той – корисливої жадібності, а той – честолюбства. [...] Нема рабства ганебнішого, ніж рабство добровільне [229, с. 136].

“Людина людині грозить щодня. [...] Звіра жене до нападу або голод, або страх. Людина ж убиває людину задля приємності, – розмірковував над сутністю людини римський мислитель (Лист СІІ) [179, с. 460]. Кару несе кожен, хто її очікує. А очікує той, хто її заслужив. Навіть при нечистому сумлінні можна бути в безпеці, але у спокої – ні: злочинець, хоч і не схоплений на гарячому, живе з думкою про те, що може бути схоплений. Він і вві сні перекидається з боку на бік, і – хай лиш йдеться про якийсь злочин – одразу ж думає про свій: він постійно видається йому не досить затертим, не досить прихованим. Одне слово, злочинцеві інколи щастило заховатись, але ніколи не щастило бути впевненим у такому схові”. Тому “великою запорукою нашої безпеки є те, щоб не чинити несправедливо” (Лист СV) [179, с. 472]. Ідея справедливості виконує роль критерію розмежування злочину і правомірної поведінки. Сенека у філософсько-правових поглядах зосереджував увагу на внутрішній стороні злочину. Саме він одним із перших почав досліджувати духовно-душевний світ людини-злочинця, тобто його можна вважати одним із перших екзистенціалістів у поглядах на людину в праві.

На думку мислителя, слід оптимістично сприймати будь-який вирок суду (навіть, якщо він несправедливий). “Чи може тебе в такому разі чекати щось страшніше, ніж вигнання або в’язниця?” – роздумував мислитель. – Скажи собі так: моє тіло смертне, слабке; не лише кривда чи насилля можновладців здатні завдати йому страждань – самі насолоди обертаються муками. [...] Опинюсь на вигнанні – вважатиму, що я народився там, куди мене вислали. Заб’ють у пута – ну й що?.. А тепер я хіба вільний? Природа й так прикувала мене до ваги мого

тіла. Помру – отже, не зможу більше хворіти, не зможу потрапити у пута, не зможу й померти.”(Лист XXIV) [179, с. 101-106].

Сенека аналізував злочин як екзистенціальну трагедію людства. Вчинивши злочин, людина вже себе сама покарала – позбавила спокою: “Злочини можуть комусь обійтись без кари, але без тривоги – ніколи”. “Бо перша і найбільша кара для злочинця – чинити зло, і жоден переступ, хай фортуна й осипле його своїми дарами, хай охороняє і захищає зловмисника, не буває безкарним, адже покара за злочин – у самому злочині. Вслід за першою карою товпляться інші: невідступна тривога, страх, зневіра у власній безпеці.” (Лист XCII) [179, с. 432].

Реальний процес покарання відбувався не завжди так, як його уявляла елітна думка античності. Практика покарань цього періоду свідчить про низьку оцінку людини загалом. Як особистість вона вже інтенсивно формувалася, але римська дійсність, як писав Г. Гегель, не формує ще особистості як духовної істоти. Римлянина людина цікавила лише з того боку, що у неї можна відібрати, тобто лише предметно. Римська імперська дійсність була жорстокою, тому не дивно, що покарання супроводжувалося приниженнями людини, негуманним ставленням до неї. Його не завжди увідповіднювали злочиніві. Часто способи покарання були надміру жорстокими. Але, незважаючи ні на що, Рим сформував приватного власника, повноцінного суб’єкта права. З одного боку приватна власність прискорила перемогу індивідуалізму над первісним колективізмом, із іншого – штовхала римлянина-власника на вчинення колективних злочинів – завойовувати інші народи задля особистого збагачення.

Закони XII таблиць – джерело римського права – можна розглядати як одну з ланок у загальному ланцюгові класової боротьби в Римі між патриціями та плебеями. Цей закон відповідно до римських традицій мав у судовому порядку захищати плебеїв від свавілля патриціїв. На думку Е. Аннерса, закон сповна відповідав вимогам свого часу щодо необхідності створення правових норм у тоді ще примітивному селянському суспільстві, й у ту епоху був характерний особливою жорстокістю, негуманністю езекуційного права [10, с. 73].

Досліджуючи статті XII таблиць, бачимо, що людина у Римській державі не становила цінності. З людини можна було зробити раба (експлуатація боржників із боку кредиторів і обернення перших у рабство), продати її (зокрема, батьки продавали дітей), безвинно стратити (позбавити життя немовля, що було надто потворне) тощо. А тому римське суспільство людину, як об'єкта злочину захищало слабше, ніж деякі інші соціальні об'єкти (наприклад, за вбивство людини передбачалась менш тяжка кара, ніж за таємне знищення врожаю).

Закони XII таблиць стверджували право ображеного на особисту помсту. Кримінальне право, відповідно, мало риси приватного права. І тільки за злочини, прямо й неоднозначно спрямовані на інтереси всього суспільства, наприклад, такі, як державна зрада, і тяжкі злочини супроти релігії карали як за суспільно небезпечні злочини. Правосуддя над вбивцею було прерогативою родичів убитого, це здійснювали без будь-якого суду і слідства, тобто без заздалегідь призначеної міри покарання, що очікувала злочинця. [...] У покаранні застосовували форму покарання, схожу на спосіб, ще з часів вавилонського і Мойсеєвого права, тобто “відображуваного, або дзеркального права”, що відрізнялось особливою жорстокістю. Наприклад, палія засуджували до спалення, а того, хто вкрав урожай, вішали в полі, здійснюючи цим жертвоприношення богині родючості Гері [10, с. 85].

Із погляду сучасності покарання, що передбачив законодавець, були жорстокими і не відповідали спричиненій об'єктові шкоді. Часто за злочин передбачали смертну кару. Наприклад, якщо боржник не виконав добровільно судового рішення, і ніхто не звільнив його від відповідальності, то позивач накладав на нього колодки або кайдани вагою не менше 15 фунтів. Після цього боржника тричі підряд протягом шестидесяти днів у базарні дні приводили на продаж. Якщо боржника і втретє не продали, то його страчували або відправляли за кордон. Що стосується страти, то вона полягала у розрубванні боржника на шматки (п. 5 Таблиця III) [224, с. 91]. Таке поводження з людиною було негуманним і суперечило природній справедливості. Ще одним прикладом негуманного покарання було побиття палицями за привселюдну лайку (16

Таблиця VIII) [224, с. 95]. Несправедливим і жорстоким із точки зору сучасності слід вважати впровадження такої практики: за каліцтво заподіювати причиняти винному аналогічне. Проте, враховуючи настрої, що панували у тодішньому суспільстві, а також наявність пережитків общинного життя багатьох, можна стверджувати про справедливість даної практики, адже законодавець, упроваджуючи принцип “око за око, зуб за зуб”, мав на меті захистити винного, не допустивши спричинення йому більшого тілесного ушкодження, ніж те, за яке його карають.

Заслуговує на увагу й те, що караність залежала від віку суб'єкта покарання (потрава вночі врожаю з обробленого плугом поля для дорослого було смертним гріхом, а для неповнолітнього – призначали бичування або відшкодування збитків у подвійному розмірі), від його вольового ставлення до вчиненого (за необережне підпалювання будівлі сплачували штраф, а покаранням за той самий злочин, тільки з умислом було бичування винного, після чого його страчували) та обставинки, за якої вчинена протиправна поведінка. Різним було покарання для раба та вільної людини. Наприклад, за скалічення раба передбачали вдвічі менший штраф, аніж за такий самий злочин людини вільної. Слід зазначити, що хоча злочини рабів розглядав суд, проте у них не було жодних гарантій і жодних прав на захист. Засудженою до смерті раба, за звичаєм, скидали зі скелі.

Стародавньою систематизацією афінського права вважають *закони Драконта*, що належать до VII століття до н.е. Вони відомі, зокрема, непомірною жорстокістю: той, хто вкрав овоч і плоди, зазнавав такого ж самого покарання, що й батьковбивці – смертної кари. Коли Драконта запитали, чому він за більшу частину злочинів призначив смертну кару, той, кажуть, відповів, що дрібні злочини, на його думку, заслуговують на дане покарання, а для великих – він не знайшов більшого [231, с. 75]. Даний закон мав зворотню дію у часі, оскільки норми поширювалися на відносини, що виникали до його появи: “І ті, котрі раніше вчинили вбивство, мають підлягати цьому законові” [231, с. 75] – твердив грецький законодавець.

Покарання, що застосовували суди, були вкрай різноманітними: четвертування, роздирання деревами і тваринами, засудження на голодну смерть. Найгуманнішим було отруєння – спосіб, яким стратили філософа Сократа. Як бачимо, в покаранні вбачали головним чином таку мету, як страждання, муки. Страх перед муками – головне, що мали вселити людині суд і закон. У цьому, на думку мислителів, – шлях до справедливості.

У міру заглиблення в сферу суб'єктивності філософи дедалі більше задавали питаннями про причини людських вчинків, природу людини, особливості свідомості, про відмінність людської душі від навколишньої природи і т. ін. Намічали основні лінії вирішення окремих найважливіших для людини питань; спільним для цих рішень було те, що всі вони не виходили за межі раціоналізму, циклічної концепції природних і суспільних процесів [229, с. 63].

“Прагнення античних мислителів, починаючи з Гомера і завершуючи Арістотелем, подальшими греко-римськими творчими діячами, розглядати з раціоналістичної позиції природу людини, особливо її морально-суб'єктивну сферу, недооцінювання ірраціонального фактора як у самій природі людини та її поведінці, так і в суспільному житті й історичному процесі – стали одними з основних ідейно-духовних причин падіння античної філософії і культури,” – переконаний наш сучасник Ф. Кессіді. – Інша ціннісна орієнтація, світоглядні установки і пізнавальні регулятори приходять на зміну їм у християнські середньовічні віки. Наскільки важливим і вирішальним у життєдіяльності людини “язичницька” античність вважала мислення, прагнення до знання і розуміння, настільки ж визначальним, головним у житті середньовічного християнина стали молитва, беззавітна віра, віра в бога як живу і особистісну істоту” [229, с. 64].

Підсумовуючи кримінально-політичну спадщину, що залишив стародавній світ, зокрема Стародавні Греція і Рим, потрібно зазначити, що протягом згаданого періоду випродуковано дуже багато цікавих ідей і ряд теоретичних розробок щодо інституту покарань. І коли б ці ідеї безперервно розвивались, а цей масив теоретичних розробок був ґрунтовно використаний для потреб правосуддя, то історія середніх віків була б значно іншою.

Задля історичної справедливості слід також наголосити, що ідеї та положення судової практики Стародавніх Греції та Риму є певною мірою живильним середовищем, де видно прагнення знайти і зрозуміти причини злочинності й намагання запобігти злочинам, зробивши інститут покарання доцільним знаряддям у протидії злочинності, до того ж, такої протидії, коли цілі безпеки не дозволяють здійснювати покарання вище вини. У цей період закладено правове підґрунтя для функціонування інституту покарань, зародився протест проти смертної кари, суддівського свавілля, перетворення покарання на помсту злочинцеві за його злочин, проти надмірної жорстокості кари, за втілення в судову практику принципу законності, що виражено у формулі: “*nullum crimen sine lege*” (немає злочину без фіксації того в законі).

Уже третє тисячоліття християнство має статус однієї з небагатьох наймасовіших релігій світу. Проте з тотальним його впливом на суспільство у Середньовіччя не може зрівнятися жодна з епох історії людства. Саме цю добу християнська ідеологія проникла в усі сфери суспільного життя, пронизала всі рівні людської свідомості. Над причинами еволюції християнства з гнаної, знедаленої, страждаючої за віру общини до державно пануючої (згодом світової) релігії шаленого її успіху в середньовічному суспільстві задумувалося не одне покоління науковців. Фахівці відзначили насамперед ідеологічні, антропологічні, соціальні та політичні фактори.

На думку М. Кадміна, поширенню християнства та зміцненню церковної влади сприяли політичні події, які розігравалися в ті криваві часи й змітали з обличчя землі могутні держави, заливали кров'ю міста і країни, породжуючи кривавий хаос наяву та збентеження в думках. “У вогні пожарищ і битв, у розгнущаних оргіях, бенкетах і розпусті, в розслабленні витончених відчуттів у ту епоху римського декадансу, коли залізна державність Риму тріщала під натиском варварських полчищ, коли готові були зруйнувати всі опори суспільного та державного життя, – де і в чому було шукати спасіння й точки опору, як не в релігії любові, смирення і вищих сподівань” – констатував науковець [83, с. 12-13]. Це, в свою чергу, потребувало появи відмінного від

Античності, образу людини та підведення соціальних інститутів під нові ідеологічні засади.

Відомий філософ Ф. Ніцше різко критикував християнство за його руйнівний вплив на людину. На думку вченого, християнство оголосило смертельну війну вищому типу людини і взялося захищати всіх слабких, принижених, невдах. Християнство сповідує рівність людей перед Богом, а вони ж не рівні за багатьма аспектами. Християнство вважає “злом”, заперечує всі основні інстинкти сильної людини, її цінності, такі як гордість, пафос великої відповідальності, життєрадісність, інстинкт війни і завоювання, почуття пристрасті, помсти, гніву, ризику, тяжіння до пізнання. Ганебними словами “ненависть”, “себелюбство”, “жорстокість” називає воно добродійність сильних. Перебуваючи на стороні слабких: воно було прийняте і поширено насамперед серед рабів і сповідує рабську мораль – співчуття, любові, поблажливості. Християнські догми покаяння і спокутування Ф. Ніцше називав “вульгарним безумством”. “Через що ми боремось із християнством?” – запитував він. І відповідав: “Через те, що воно прагне зруйнувати сильних, розбити їх дух, використати хвилини втомленості й слабкості, перетворити їх горду впевненість на неспокій та тривогу. Християнство прагне впокорити людське серце – воно виражає сутність зіпсованої, деградованої людини” [243, с. 45–46].

Із позицією Ф. Ніцше важко погодитись. Як відомо, у християнізованих релігійних концепціях поряд із проголошеними у них найвищими цінностями – Богом, любов’ю, всепрощенням, милосердям поцінують і людину. Середньовічній свідомості був притаманний безумовно, антропоцентризм, проте, як зазначив український філософ В. Ільїн “там йшлося про проблематику “тріхопадіння”, “спасіння людини”: світ був створений для людини, і людина є найвищим творінням Бога на землі, але її розглядали не саму собою, а в її стосунках із Богом, у ставленні до гріха та вічного спасіння, котре недосяжне власними силами” [80, с. 12].

Християнство як одна з форм релігійного гуманізму вивищує людину над усіма божими творіннями, заперечує вплив закону Долі на її земне життя. У

християнстві йдеться про заданість мети людини (здатність до реалізації передбаченого Богом прагнення до блага), а не конкретних шляхів її досягнення [135, с. 146]. Рисою, що вирізняє людину серед усіх інших істот, згідно з твердженням Арістотеля і Томою Аквінського, є розумова діяльність. Здійснюючи будь-який вчинок, людина використовує свої знання і волю. Саме знання і воля характеризують “людський вчинок”. Регулятивну роль тут також відіграє поняття “моральної чесноти”, котре визначають як “звичку схильності, здійснену за вказівкою розуму” (наприклад, сміливість означає раціональне реагування на небезпеку тощо). Ф. Аквінський акцентував на особливій ролі інтелекту в процесі морального вчинку. Те саме можна сказати і про питання про волю, щастя, закони та інше [7, с. 16].

Божественному розуму підпорядкований розум людський, тобто людина здатна сама вільно визначити свій шлях, але він має бути увідповіднений волі Бога. Іншої думки у Середньовіччі й не могло бути: потреба стримувати анархічну сваволю індивідуалізованої особистості з її прагненням до безмежної волі [134, с. 139]. Людського природнього розуму, достатньо, щоб отримати знання про природні сутності й вивести з цього знання інші – такі, наприклад, як існування Бога. За Фомаю Аквінським, людський природний розум має здатність встановлювати автономні правила свого функціонування хоча може також і оперувати згідно з вірою, чинячи це, щоправда, вже цілком по-іншому [7, с. 12–13].

У контексті проблеми людини розглянуто проблему її вибору між добром і злом. Фома Аквінський твердив: “Всесвіт, у якому не було б зла, не був би таким благим, як наш, унаслідок того, що в цьому уявному всесвіті не було б так багато сутностей різної доброти, як у нашому, котрий містить у собі як добрі сутності, вільні від зла, так і ті, в яких є зло. А мати поєднання таких різних сутностей краще, ніж мати щось одне” [7, с. 20]. Бог не може бути винуватцем зла і недосконалостей у світі. Причину всього цього, на думку св. Григорія, необхідно шукати в самих створіннях. “Віруй, – учив він, – що зло не має ні особливої сутності, ні царства; воно не безпочаткове, не самобутнє, не створене Богом, а є

справа наша й справа лукавого і відбулося в нас від нашої байдужості, а не від Творця” [176, с. 785]. Саме від людини, її здатності своїм розумом досягнути одвічні істини, керувати своєю волею залежить вибір людини: поповнити Царство Боже чи Диявола.

Таким чином, спостерігаємо, що у середньовічну епоху поставало питання про співвідношення сфер розуму та віри, раціонального й ірраціонального. Слід зазначити, що ірраціональний характер християнства проявився в початковий період, коли формували вихідні принципи нового світогляду, коли на перший план висувалась їх несумісність із принципами старого світогляду. Коли ж актуалізуються питання розроблення нового світогляду, на перший план дедалі більше висуваються його раціональність, системність. [...] Важливо те, що, незважаючи на апофеоз “наукового”, “раціонального”, “системного”, ірраціональність немовби знову “спливає” на поверхню, оскільки виникає потреба в зміні, “переконструюванні”, “модернізації” як системи, котра вже склалася, так і світоглядного ставлення людини до системи, до світу в цілому [80, с. 76].

У творах отців церкви розробляли “раціоналізацію”, логічне обґрунтування ірраціоналістичних ідей неоплатонізму. Але ірраціональне ставало внутрішнім змістом догматики, її “гуманістичним стрижнем”. Тобто гуманізм виводили за межі реальності, він був нерозривно пов’язаний із релігійним світобаченням. Це цілком логічно, оскільки основою християнської “картини світу” є поняття, є образ Бога, а вся онтологічна проблематика стає морально-гуманістичною, оціночною. Однак неоплатонізм був занадто “філософським”, надто складним для розуміння його в “масах” [80, с. 74]. Під впливом розпусного життя папського двору та духовенства, безбожжя і кощунства, релігійна воля напружувалась, і думка народу шукала нових шляхів для втілення у життя заповітів істинної релігійності. Виникло бажання звільнитися від сліпого мертвого підкорення догмі, мертвих формул, знайти живу, що утамовує душу, воду божественного сенсу в Євангельському вченні; у підсумку чого з’являються численні сектанти [83, с. 17].

Зростаючий рівень суспільної практики завжди відчуває потребу в людях, індивідуальність яких “не розчинялася” б у суспільному цілому. В результаті виникає людська особистість, котра володіє позаматеріально-тілесними характеристиками (“повторними”) ще й неповторно-індивідуальними особливостями, безпосередньо вираженими в духовності, багатому індивідуально-особистісному світі [80, с. 74-75].

Перемога публічного державного правосуддя над приватними розправами та популярність серед світської і церковної влад широкого застосування тілесних покарань та смертної кари як основних видів кримінального покарання зумовили зміни, що відбувались у феодальному суспільстві. Серед них Д. Дріль вказав насамперед на розкладання кровно-родинних союзів, перехід загальнородової власності й такого самого господарювання у сімейно-індивідуальні та, як наслідок, виникнення в атмосфері постійних війн пересувань, погромів і насильства великої кількості “безрідного”, вибитого із колії, бродяжного та жебракуючого люду, позбавленого будь-якої власності, який прагнув здобувати собі засоби існування різними способами, і в тому числі розбоєм і грабежем тощо; поступовий розвиток міст і наплив до них бездомного темного люду, котрий утворював насправді нещасні класи суспільства, відомі в наш час під іменем небезпечних і злочинних класів (*classes dangereuses et criminelles*). У порушника внутрішнього світу і заборон влади не було, як раніше, захисників-відповідачів, які діяли “за єдиний брат”, не було у нього і загальнородового майна. З’явилася людина, якій втрачати було нічого і яка в державі, по суті, була не громадянином, а якоюсь парією [72, с. 252]. За таких умов, безглуздо призначати штрафне покарання, якщо людина матеріально бідна, та й викуп за неї нікому платити. Тому альтернативою даним видам покарання стало фізичне знищення або ж спричинення тілесного болю злочинцеві.

У розвалі кровно-родинного устрою та утвердженні сім’ї як первинної соціальної структури суспільства було зацікавлене й духовенство. “Це було абсолютно необхідним, якщо церква хотіла мати можливість створювати Царство Боже на землі, в котрому б усі люди вважали себе братами і сестрами під владою

Отця Небесного. У родовому суспільстві для такого ставлення до ближнього не було соціально-психологічної основи” – пояснює Е. Аннерс [10, с. 189]. Засобами ж повалення церквою родового устрою стали: введення правила celibату для духовенства; впровадження суворих засобів покарання за сексуальні позашлюбні стосунки та втручання, як уже було зазначено, у світське правосуддя, яке здійснювала церква з посиланням на морально-теологічні принципи.

Церква прагнула набути статусу виразника ідеї всесвітнього правового порядку: людському судові властива “земна” несправедливість, ідеально справедливим є лише Боже право, яке за Августином завжди одне й те саме і не змінюється ні в просторі, ні в часі [135, с. 141]. Загальновідомо, що до XIII ст. церковній владі вдавалося зосереджувати під своїм керівництвом майже весь кримінальний суд. Здобувши судову владу, духовенство мало б докорінно реформувати середньовічне правосуддя на ідеях вищої мудрості, любові та справедливості, що безумовно впливало з творів отців церкви та Святого писання. Історичні факти свідчать про інше: запозичивши досвід римського права (колесування, багаття, шибениці, закопування живцем у землю, четвертування, кип’ятіння в маслі, розрізання на шматки, обрізання вух, виколювання очей, клеймування та ін., а попередньо-найжорстокіші тортури) церква не надто переймалася зведенням до мінімуму тих жахів, що скоювали у тогочасному кримінальному судочинстві.

Ототожнення понять “гріх” і “злочин” не могло не відобразитися на кримінальній юстиції Середньовіччя, котра, як твердить Н. Мельничук, потрапила під сильний релігійно-ідеологічний вплив, а відтак *метою покарання* стало спокутування гріха. Останнє супроводжувалося витонченими жорстокими тортурами і закінчувалося стратою. “Цим шляхом в релігію світу, любові та всепрощення були занесені поняття відплати, помсти, – пояснює Д. Дріль, – які були притаманні не всій релігії, а її прихильникам, синам свого століття” [72, с. 254].

У канонічному праві найтяжчими злочинами вважали ті, які зазіхали на “священні” істини християнства – Десять заповідей Божих, які написав на

скрижалих власноручно небесний Отець, а Мойсей передав дітям Господнім: “Не поклоняйся ідолам!”, “Намарно не взивай ім’я Господнє!”, “Святкуй день святий!”, “Шануй батьків!”, “Не вбивай!”, “Не кради!”, “Не чини перелюбу!”, “Не свідчи брехливого!”, “Не пожадай жінки ближнього твого!”, “Не пожадай жодного добра, що є власністю ближнього твого!”. Саме за порушення цих християнських правил поведінки здебільшого й призначали найсуворішу міру покарання – смертну кару. Смертна кара, в тому числі аутодафе (т. зв. “акт віри”, котрий полягає у проголошенні і виконанні смертного вироку, трактували як такий, що очищає злочинця від вчиненого гріха і тим рятує душу) в рамках інквізиційного судочинства, світоглядно обґрунтовувалось як прояв милосердя до засудженого. Цим самим, український філософ Н. Мельничук, під смертну кару підводили обґрунтування, котре інтерпретує останню не як убивство, а як засіб повернення душі до життя. У свою чергу, на думку правознавця, “калічницькі” покарання, що супроводжувалися відсіканням споганеної злочинцем (гріхом) частини людського тіла, співвідносили з духовним відсіканням людини як члена християнської спільноти від духовної чистоти церкви [135, с. 160]. Такий підхід до трактування злочину та покарання сприяє виникненню появи в інституті покарання кваліфікуючих видів страт і каліцтва й хибному примітивному трактуванню принципу співрозмірності між злочинцем і покаранням: у живіт особи, яка виготовляла фальшиві монети заливали розпечену аналогічну сировину для монети; особі, котра злословила відрізали язик; злодієві відсікали руку тощо.

Із зосередженням в руках церкви кримінального судочинства пов’язують започаткування ще одного засобу боротьби зі злочинністю. Йдеться про так званий інтердикт. Дане покарання виносили церковній общині (заборона богослужіння або позбавлення священика права здійснення таїнств або похоронів у покараному приході), або ж спрямовували супроти окремої людини, внаслідок чого остання втрачала значну частину своїх юридичних прав. Проте у християнському середньовіччі найсуворішими покаранням вважали відлучення від церкви, оскільки воно було своєрідним релігійним вигнанням, тобто потраплянням за межі релігійної общини [10, с. 187-188]. Стати відлученим від

церкви – означало бути підданим загальному прокляттю і викинутим із людського суспільства. Від відлученого всі жахалися, всі його уникали як зачумленого. Могли його вбити або пограбувати, не несучи за це жодної відповідальності. Грішника позбавляли кривлі та всіх надбань. Він, ще за життя засуджений церквою на вічне відторгнення від християнського світу, переданий у руки диявола, викликав жах у навколишніх і небажання контактувати з ним [83, с. 13-14]. Особа, яка помирала в стані “відлучення”, залишалася вічно засудженою [10, с. 187-188].

У сучасному суспільстві натрапляємо на суперечливі відгуки та їх обґрунтування щодо інквізиції як соціального інституту доби Середньовіччя. Інквізиція, більшою мірою, асоціюється з католицькою церквою. Відомо, що Східна церква, хоч і не у великих масштабах, теж проводили інквізиційні процеси. З приводу інквізиції можна вести тривалі та жваві дискусії. Але вагомий внесок церкви кримінальний процес – беззаперечний факт.

Як відомо, у сфері кримінального права папа Інокентій III (1198–1216 рр.) ввів на IV Лотеранському соборі (1215 р.) інквізицію як основний принцип процесуальної техніки. Це означало, що суд за допомогою пред’явлених доказів зобов’язаний встановлювати істину. Обвинувачення доручали особливій людині – обвинувачеві. Достатньою підставою для звинувачення була чутка про вчинений злочин. До повноважень судді належало здійснення функції слідства. Лотеранський собор прийняв ще одне важливе для кримінального процесу рішення – заборонив участь церкви в ордаліях, чим висунув вимогу обґрунтування доказів кримінального процесу лише на раціональних наукових методах, серед яких центральне місце займає допитування свідків. Остаточними у вирішенні справи були – власна заява та визнання вини підсудним [10, с. 187]. Темні сторінки історії інквізиції пов’язують із діяльністю папи Інокентія IV (1243–1254 рр.), за якого інквізиція розширилась, її почали застосовувати в усіх злочинах, які загрожували діяльності та існуванню церкви. Враховуючи, що на той час церква відверто втручалася у всі відносини, в тому числі у приватне життя людини, жорстко контролювала не лише вчинки, а й помисли людини, відповідно,

підсудними інквізиційному суду стали майже всі різновиди діянь, які середньовічне суспільство трактувало як злочини. Це й проклало духовенству шлях до здійснення негуманного правосуддя, масових зловживань та порушення кримінальних норм, що воно ж установило, наприклад, стало можливим застосовувати інквізицію супроти людини лише на підставі підозри, тобто непрямих доказів. І якщо раніше католицька церква засуджувала тортури як засіб отримання визнання, то після того, як процеси інквізиції у XIII ст. стали загальноприйнятою зброєю проти хвилювань єретиків, тортури перетворилися на звичайний процесуальний засіб [10, с. 188].

Якщо раніше інквізиція діяла на раціональних засадах, то надалі її дії було важко пояснити з позиції здорового глузду. Так, в “інквізиторському суді” ролі обвинувача, захисника та судді об’єднані в одній особі чи групі осіб, а це, в свою чергу, унеможливило винесення об’єктивного та справедливого вироку. Невипадковим є винесення даним судом рішень за “зачиненими дверима”, адже методи, за допомогою яких він отримує зізнання, не можуть витримати публічного погляду. Однак, на думку нашого сучасника Лон Л. Фуллера, причина тут глибша. Методи “Зоряної планети” (так мислитель назвав методи інквізиторського суду), навіть за умови застосування публічно, навряд чи могли б стати об’єктом розумного, свідомого спостереження з боку сторонніх осіб. Лише за умови розподілу ролей обвинувача, захисника та судді процес ухвалення рішення може набувати якоїсь упорядкованої та логічної форми, що зробить його зрозумілим для сторонньої аудиторії і переконає її в тому, що розглянуто всі аспекти конфлікту. Лон Л. Фуллер переконаний: вдавання до тортур і методів “промивання мозку” походить головним чином від бажання суду інквізиції отримати формальні зізнання, які переконують світ у правильності його рішень, тобто зробити те, чого не можна досягти за допомогою його, по суті, безформних методів слідства, навіть якби вони були відкриті для публічного спостереження [217, с. 28].

Земне життя – час, даний людям для приготування їх до майбутнього вічного життя; це час діяльності людини, час очищення та відновлення її нищої

природи, і в ній усе, що відбувається, спрямоване до життя майбутнього, де все отримає свою ціну й заслугу за всією справедливістю. Розмови про майбутній всесвітній суд і відплату вели з тією метою, щоби загрозою вічним покаранням відвернути нечестивих людей від пороків, а благочестивих – утвердити в чесноті. Смерть існує тільки для тіла, для душі ж вона становить перехід із земного життя, теперішнього часу до життя істинного – небесного.

Вражаючу картину всесвітнього суду знаходимо в “Творіннях” св. Григорія Богослова: “поставляться престолы, Ветхий денми сядет, раскроются книги, потечет огненная река, и взорам всех предстанут свет и уготованная тьма”. “Суд цей буде єдиним, остаточний, страшний і ще більше праведний, аніж страшний, або – краще сказати – тому й страшний, що праведний”. Сам Бог судитиме нас і вимагатиме від кожного з нас звіту не лише в справах, а й у словах, і не тільки за весь час життя, а й за кожную найменшу і найкоротшу частину часу. [...] Бог Сам буде нас викривати, Сам виступати проти нас, гріхи наші виступлять обвинувачами, супроти яких стоятимуть отримані нами від Нього благодіяння. [...] Кожен із нас буде судимим згідно з родом його життя, і ніхто не уникне справедливого вироку Небесного Судді, бо це – не людський суд, на якому будь-який придуманий привід, брехливе вибачення або наклеп іноді вводять в оману суддю і дають брехливий напрямок його рішенню, а суд – безумовно справедливий, де у кожного поставлено на терези все – і справа, і слово, і думка, де зважують і добро, і зло і, дивлячись на те, що з них переважає, складається визначення, після якого вже неможливо ні перенести справу в інший суд, не шукати вищого суддю, ні виправдовуватися новими справами, ні отримати термін для виправлення життя, оскільки як для тих, хто відійшов від цього життя, вже нема ні покаяння, ні виправлення в пеклі” (Пс. 6:6) [176, с. 859].

Завдяки в цілому високому технічному рівневі канонічного права та інтелектуальному рівневі церковного середовища, а також можливостям церкви як законодавчої і судової влад, у багатьох центральних галузях права розвивалися нові юридичні конструкції канонічного права. Вони мали велике значення для подальшої історії права держав, що належать до романо-германської правової

сім'ї, в тому числі правової системи України. У той час, коли мирський правопорядок у більшості європейських країн був дуже примітивним з точки зору і судового процесу, і кримінального права [10, с. 188], християнство та церква, що потрібно визнати, розвинули один із раніше зароджених елементів злочину – поняття гріха як порушення абсолютно благої і всеправедної волі Божества, а також очищення від гріха шляхом морального спокутування.

Цим християнство цілком відтінило значення внутрішньої сторони злочинного діяння як діяння гріховного в той же час. Воно визнало, що зовнішнє діяння – лише оболонка, спосіб прояву моментів внутрішнього, душевного життя людини. За такого погляду значення зовнішнього діяння мало відступати на задній план, а на передньому плані опинялися внутрішні спонукання, що викликали це діяння. Поняття гріха в такому його змісті цілком охопило і сферу злочинів. Служителі церкви посилено доводили посиланнями на Святе Писання, що той чи інший злочин, по суті, є водночас порушенням однієї зі заповідей Божих, тобто гріхом. Цим підкреслювали значення їх внутрішньої сторони [72, с. 254].

Основна причина розповсюдження і впливу канонічного права полягає в тому, що духовенство, яке було всюди і контролювало всіх через турботу про душу, сповідь та уявлення про покаяння, становило однорідну ідеологічну силу, частково інтегровану в складно диференційовану систему служби та управління. [...] Для Західної Європи в цілому справедливо, що світський правопорядок, органи управління і правосуддя державної влади ще в період пізнього середньовіччя дуже поступались у дієвості церковним порядкам [10, с. 189].

Серед основних джерел кримінального права і процесу середньовічного суспільства варто відзначити: у Франкській державі – Салічну правду (кінець V або початок VI ст. н. е.), Саксонську правду, Саксонський капітулярій (між 775 і 790 рр.), у Франції – Кутюми Бовезі (близько 1283 р.), Ордонанс Людовіка XII про судочинство в королівстві (1498 р.), Ордонанс короля Франціска I “Про відправлення правосуддя” (1539 р.), у Німеччині – Саксонське зерцало (перша

половина XIII ст.), Кароліну (1532 р.), у Англії – Закон про ордалії (між 938 і 100 рр.), Закони Кнута (1016–1035 рр.) Велику асизу (XII ст.) та ін.

У період, котрий ми досліджуємо, як уже було зазначено, поряд із духовною владою джерелом негуманних вчинків виступала й світська. Так, у XII-XIII ст. у графствах Західної Європи вся система влади наскрізь була просякнута авторитарними методами управління. Протилежною до такого стану речей виявилася думка, яка наголошувала на відповідальності монарха, на потребі поставити його в певні рамки права. Завдяки цій думці поширювався й міцнів опір зловживання владою з боку монархів. Проблема запровадження певного реального контролю над всевладдям примхливих королів охопила багато країн Європи [54, с. 130-131]. Такі правові настрої в суспільстві поширювалися всупереч пануючій у Середньовіччі теологічній теорії та готували міцну платформу для популяризації іншої концепції права – договірної теорії (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. Б. Спіноза та ін.). Прикладом правового обмеження зловживання владою в середньовічній Англії С. Головатий називав Велику Хартію (Magna carta), за допомогою якої англійці зуміли пережити “безкровну революцію”. “Це стало можливим, – наголосив український правник, – завдяки великому шматку паперу, який склали великі розумники” [54, с. 131]. У Великій Хартії проявом поєднання раціональних та гуманістичних ідей служила формула “справедливої судової процедури” (“due process of law”), оскільки, будучи логічно впорядкованою й ґрунтованою на чіткій системі понять, вона водночас містить у собі загальнолюдські принципи – справедливості, правової рівності, презумпції невинуватості особи, здійснення правосуддя лише професійними суддями, обмеження влади монарха у сфері кримінального судочинства й верховенства права.

Сутність цієї формули полягала в тому, що Magna Carta як документ виступала чіткою гарантією наступного: особу “freeman” не можна було свавільно (безпідставно) схопити й ув’язнити, чи позбавити її власності, чи визнати злочинцем, чи вигнати за межі країни (для чого необхідними є рішення, що мають постановляти в порядку кримінального судочинства) лише на підставі

відповідного рішення суду. Король не міг застосовувати силу до особи, яку звинувачували у вчиненні злочину. Для цього йому було необхідно мати судові рішення. Далеко не гуманною визнали категорію “freeman”, що була відображена у Великій Хартії і на момент прийняття документа означала не будь-яку особу, а вільних власників, котрих тоді було небагато щодо всього населення. Лише згодом категорія “freeman” поширилася на кріпаків та орендарів, а в XIV–XV ст. – Magna Carta гарантувала правовий захист усім без винятку, хто виступав стороною в судовому процесі. Захищаючи даний документ, потрібно підкреслити: Велика Хартія (Magna Carta) – результат творіння правосвідомості хоч і кращих представників, проте всетаки феодалізму з його чіткою соціальною ієрархією, і це не могло не відобразитися й на праві.

Формула “справедливої процедури” містила два важливі елементи: 1) вимогу, щоб саме рішення було “правомірним” – його мав приймати суд осіб, рівних обвинуваченому (підсудному), *legale iudicium parum suorum*. У цьому випадку “ його перами” були не аристократи старшого віку, а власники з того самого (а не вищого) стану – барони судили баронів; 2) вимогу, щоби рішення приймали “на основі судової процедури”, чим встановлювали принцип *par legem terrae*, котрий означав необхідність ухвалення рішення в “рамках закону, що діє на території країни”. І “закон на території країни” – це не лише закон королівського суду, а й усі дієві звичаї та різновиди права, що в той час застосовували на всій території Англії [54, с. 135–136].

Не менш важливою в усуненні свавілля в судочинстві й забезпеченні його справедливості є формула: “Нікому не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них або зволікати з ними” (глава 40 тексту Хартії) [11, с. 227]. “Цією формулою король пообіцяв забезпечити три речі, без яких не можна уявити належне функціонування правосуддя як інституту захисту прав особи.” – влучно підкреслив її значення С. Головатий. – “Тут йдеться про три Ні: Ні – “продажу” правосуддя!; Ні – “відмові” в правосудді! Ні – “затягуванню” правосуддя! Ці три “Ні!” стосуються заборони того, чим, на думку наших західних колег, є найбільші лиха всіх часів, три лиха, що завжди викликали

глибоке занепокоєння з боку того, хто поставав чи то як позивач, чи то як відповідач у суді” [54, с. 136].

Домодерна правова культура завершила *правовою культурою епохи Відродження*. У філософії й науці термін “Відродження” використовують у значенні прагнення провідних представників даного періоду відродити цінності та ідеали античності. Як зазначає український філософ права С. Пепеляєв саме відмова від “богоцентризму” і повернення до “антропоцентризму” знаменує епоху Відродження. В історії людської культури цей період пов’язаний з оформленням гуманізму в теоретичну систему моральних, політичних, правових, художньо-творчих, релігійно-атеїстичних і філософських учень. Гуманізм виступав на передній план суспільної думки як певна ідеологія. Він по суті характеризував весь духовний зміст Відродження. Необхідність нового осмислення особистості, її діяльності й місця у світі була загальною потребою епохи становлення капіталізму. Вирішуючи цю проблему, гуманісти фактично створювали свій ідеал людини, чия висока гідність визначалася не знатністю походження й багатством, а виключно особистими чеснотами, благородством вчинків, глибиною класичної латинської освіти. Гуманістичний ідеал стверджував у людині право на вільну думку й діяльність, гідність і незалежність. Ці уявлення склалися під величезним впливом античної спадщини, ранньої християнської патристики, неопалітонізму [153, с. 28–29].

Важливою відмінною рисою світоглядної епохи Відродження була орієнтація на людину. Якщо в центрі уваги філософії античності було природно-космічне життя, а в середні віки – релігійне життя – проблема “спасіння”, то в епоху Відродження на перший план вийшла проблема – як допомогти людині знайти своє місце, насамперед, у земному житті. Як бачимо, найнаочніше втілення персоналістична традиція європейської культури знайшла в епоху Відродження. Адже мислителі даної епохи утвердили повну приналежність людини до земного світу, проголосили свободу людської особистості, виступили проти релігійного аскетизму, за право людини на отримання насолоди і задоволення всіх своїх потреб [229, с. 14]. Тому філософсько-правове мислення

цього періоду можна охарактеризувати як антропоцентричне: людина – центр усього світу права.

Якщо в середні віки людину філософи осмислювали як, насамперед, віруючу духовну істоту, то мислителі Відродження особливо акцентували на її розумно-творчій природі. Саме Відродженню належить підхід до людини з боку її індивідуальних характеристик. Поволі створював новий образ людини, дуже суголосий сучасності. З виникненням нового образу людини змінювались і підходи до низки аспектів інституту покарання.

Світогляд людей епохи Відродження мав яскраво виражений гуманістичний характер. Людину в цьому світогляді тлумачили як вільну істоту, творця самої себе й навколишнього світу. Безперечно, без живого індивіда, наділеного тілесністю, розумом, почуттями, людинолюбство втрачало основу.

Виникнення держави, законів, а також каральних органів *Н. Мак'явеллі* пов'язував із укладанням у світі суспільного договору. Раніше людство було малочисленним і, подібно до тварин, жило розсіяно. У результаті розмноження люди об'єднались, а задля кращого свого захисту обрали найсильнішого і найхоробрішого з-посеред себе керівника і почали йому підкорятися. Звідси виникло пізнання різниці між корисним і добрим, шкідливим та підлим, тому, що у людей почало виникати незадоволення й співчуття, коли бачили, наприклад людину, яка завдавала шкоди своєму начальникові. Люди почали зневажати невдячних і поважати чутливих до благочинства, розуміючи, що їм самим може бути заподіяна схожа образа, наважилися задля уникнення такого зла встановити закони та покарання для їх порушників. Звідси виникло почуття справедливості й покарання.

Н. Мак'явеллі погоджувався з тими мислителями античності й середньовіччя, які твердили, що всім світом правлять доля і Бог. Доля, яку мислитель порівнює із “бурхливою рікою, котра, розбушувавшись, затоплює береги, валить дерева, ламає житло, вимиває і намиває землю” розпоряджається тільки частиною всіх наших справ, а іншу частину вона віддає в розпорядження

людині. Ніщо не заважає людям прийняти заходи перестороги в спокійний час, тобто збудувати загородження і пліт так, щоб, вийшовши з берегів, річка або ж спрямувала води в канали, або зупинила свій стрімкий і небезпечний біг. Як бачимо, на відміну від античної або ж середньовічної людини, людині Відродження вже під силу уникнути закону долі [125, с. 458].

Проте за своєю природою, люди злі й завжди схильні проявляти власну зіпсованість, тільки то настане зручний для цього час, унаслідок чого виникає безпорядок. Тому задля спільного блага, задля користі суспільної свободи і приймають закони. Корисним у даному випадку є встановлення в державі інститутів – обвинувачення та судочинства, адже найкориснішою і необхідною владою, яку можна дати особам, обраним для охорони свободи у полісі, є право обвинувачення громадян, котрі вчинили будь-який злочин супроти суспільної свободи. Беззаперечно, потрібно визнати користь даної державної установи. Громадяни, боячись бути підданими звинуваченню, не наважаться здійснити замах на свободу, а якщо й насміляться, то негайно без милосердя будуть приборканими. Дана інстанція усуває незадоволення, що, як правило, можуть призвести до руйнування всієї республіки [79, с. 104].

Отже, філософсько-правовій юснатуралістичній ідеології і практиці античності була притаманна характерна ідея раціонального, органічно поєданого з моральними цінностями істини, добра, справедливості, гармонії, краси, порядку, свободи та рівності всіх членів суспільства тощо. Ця форма раціонального служила критерієм формування і функціонування суспільних інститутів, в тому числі правових, була орієнтиром для представника Античності в його вчинках і помислах. Західноєвропейська середньовічна правова культура дала нам релігійну філософію права, в контексті якої теж обмірковували проблему покарання. Що стосується правової реальності середньовіччя, то у ній людину вважали як, насамперед віруючою духовною істотою. Хоча законодавство було пронизане християнськими ідеями – кримінальна практика даної епохи характерна негуманними методами боротьби зі злочинцем. Епоха Відродження особливо акцентувала на її розумно-творчій природі. Саме цій епосі притаманний підхід до

людини з боку її індивідуальних характеристик. Поволі створював новий образ людини, дуже співголосий сучасності. З появою нового образу людини змінювались і підходи до низки аспектів інституту покарання.

2.2. Специфіка співвідношення раціонального та гуманістичного вимірів в інституті покарання доби західноєвропейського модерну

Характеризуючи зміст епохи європейського модерну, можемо констатувати, що саме в цей час були розхитані середньовічні опори феодального суспільства, розпочалася боротьба за звільнення науки від тотального впливу теології та схоластики, і, врешті-решт, із цієї пори починається відродження прогресивних ідей Стародавніх Греції та Риму. Усе це разом створило сприятливе середовище, в якому були сформовані нові погляди й ідеали, нове бачення людини та, відповідно, інституту покарання.

Під впливом звеличення сили людської думки в період, який ми досліджуємо виникли раціоналістичні концепції природного права, що акцентували на понятті “раціональне” (Пуффендорф, Томазій, Вольф, Кант, Штаммлер та ін.). У рамках цього підходу вважали можливим вивести з кількох дуже загальних і самоочевидних принципів порівняно завершену систему юридичних норм. Природне право оцінювали як вище досконаліше порівнянно з позитивним правом, оскільки воно базувалося на волі не законодавця, а природи, котру вважали зразком досконалості, й воно було значимим усюди, завжди і для всіх. У раціоналістичному природному праві релігійне джерело правосвідомості та правопорядку опосередковано ще більше, ніж у космологічному. Його прибічники підкреслювали силу людського дискурсивного мислення, що не має меж [126, с. 85-86]. Уразливою стороною раціоналістичної концепції природного права С. Максимов вважав окреслення перед розумом недосяжних завдань, вважаючи, що зусиллями лише розуму, без звернення до реальних обставин, можливо сконструювати ідеальну систему права, яка б служила взірцем для будь-яких конкретних правових систем [126, с. 85-86]. Великим позитивом даної концепції є визнання сили людського розуму. Представники ж іншого типу праворозуміння занадто покладалися в юриспруденції лише на людський розум, позбавляючи норми права ціннісно-гуманістичного, метафізичного змісту. В

епоху модерну саме ідеї легізму були відображені у нормативно-знаковій і практично-правовій реальності.

Раціоцентричне юридично-позитивістське мислення епохи модерну стане причиною дефіциту гуманістичного виміру в інституті покарання. До проблеми раціоцентричного мислення і його наслідків в згадану епоху зверталися науковці В. Бачинін [21], В. Бігун [29], В. Братасюк [36], М. Братасюк [152], С. Максимов [126], О. Соболев [186], Ю. Хабермас [219], Б. Чміль [210] та ін.

Виникнення ліберального, або “буржуазного” гуманізму стало проривом у людському розвитку, коли були сформульовані та легітимовані найважливіші соціальні цінності “свобода”, “рівність” і “братерство”. Якщо перша форма гуманізму (релігійна) співпала своїм започаткуванням із так званим “осьовим часом”, який утвердив пріоритет духовних цінностей у людському розвитку, то друга форма (ліберальний гуманізм) додала важливий соціальний вимір. Ліберальний гуманізм має в принципі світське, природньо наукове, антропоцентричне обґрунтування, хоча й може звертатися до риторики пантеїстичних або деїстичних традицій [102, с. 76].

Людський розум підштовхнув людину жити у цивілізованому союзі з самими розумними людьми. Найкращою формою згаданого союзу в добу модерну вважали саме державу. “Держава (civitas) – це об’єднання багатьох людей, котрі підлеглі правовим законам” – так трактував державу німецький філософ І. Кант [79, с. 419]. Сучасники І. Канта – Г. Гроцій, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо та ін. – твердили: якщо під благом держави розуміти благополуччя громадян та їх щастя, то щастя може у кінцевому результаті виявитися приємніш і бажаніш у природному стані або навіть і при деспотичному правлінні. І. Кант із ними не погодився. Під благом держави він розумів вищий ступінь узгодженості державного ладу з правовими принципами, прагнути до якої нас зобов’язує розум – через певний категоричний імператив [79, с. 422]. Не можна очікувати блага від деспотичної держави. Дж. Локк стверджував: призначення закону має одну мету – благо народу (Salus populi suprema lex – Благо народу – вищий закон). І той, хто його дотримується не може допустити будь-яких згубних помилок [117, с. 355].

Мірилом і метою політичної влади не може бути ніщо інше, як прагнення берегти членів усього суспільства, а значить – берегти їх життя, свободу і майно (так звана локківська тріада природних прав). Як бачимо, окремі мислителі доби модерну безпосередньо пов'язували благо людини зі суттю держави, метою правління якої є благо усього людства.

Повстання, війни, зневага чи порушення законів необхідно приписувати не стільки зlobі підданих, скільки поганому становищу верховної влади. Адже люди не народжуються громадянами, вони ними стають. Окрім того, природні афекти людей усюди одні й ті самі. І якщо в одній державі панує злоба більше і вчиняють злочинів більше, ніж в іншій, то, пояснюється це безумовно тим, що держава недостатньо подбала про спільне благо і недостатньо розумно встановила право, відповідно, й не володіє абсолютним правом держави [79, с. 162].

Проте, не варто покладати відповідальність за те, що твориться в країні, тільки на державу. Відповідати мають і громадяни. Вони прагнуть блага від спільного співжиття, проте часто байдужі до того, що твориться довкола. Доречні з цього приводу роздуми французького філософа Ж.-Ж. Руссо: “У цьому світі, мабуть, жорстокіш щодо людини, ніж будь-коли, де є вбивства, тортури, масові знищення, котрі ми, звичайно, не завжди заперечуємо, але стараємося не помічати, як дещо неіснуюче, оскільки вони стосуються далеких від нас народів, котрі зазнають цих страждань для нашого блага або у будь-якому випадку в ім'я нас; у світі, межі котрого дедалі більше звужуються в міру зростання його населення; у світі, де жодна частина людства не може вважати себе у повній безпеці, – у цьому світі над кожним із нас навис страх життя в суспільстві” [91, с. 46]. Парадокс: шукаємо у спільному житті благо, а знаходимо зло і страх. У когось може скластися хибна думка, що Ж.-Ж. Руссо був анархістом і пропонував повернення людства до примітивних форм життя. А. Ковлер у праці “Антропологія права” зауважив, що проголошене Ж.-Ж. Руссо ототожнення з усіма формами життя, починаючи з найскромніших, означає для сучасної людини зовсім не заклик до ностальгічного повернення у минуле, а принцип колективної мудрості та колективних дій. У світі, перенасиченість якого робить дедалі

складнішою, а значить, і необхіднішою взаємну повагу, це і є той єдиний принцип, що міг би дозволити людям жити разом та будувати гармонійне майбутнє [91, с. 47].

Усвідомлення потреби жити не просто разом, а за розумними правилами співжиття сприяло формуванню ідеї громадянського суспільства, що особливо активно зазвучало у Дж. Локка та Г. Гегеля. “Ті, хто об’єднані в одне ціле і мають спільний встановлений закон та судову установу, в котру можна звертатися й котра наділена владою вирішувати суперечки між ними і карати злочинців, перебувають у громадянському суспільстві” – наголосив Дж. Локк [117, с. 311].

“Громадянське суспільство – об’єднання самостійних, одиничних членів, таким чином, формальна спільнота, що заснована на спільних потребах і через правовий лад як засіб гарантування безпеки осіб та власності, й через зовнішній порядок для їх особливих і спільних інтересів” – твердив Г. Гегель [51, с. 152]. Проте в його роздумах над суттю громадянського суспільства прозвучали егоїстичні ноти щодо мети, яку має людина, будучи членом такого суспільства: “У громадянському суспільстві кожен для себе – мета, всі інші для нього – ніщо. Проте без співвідношення з іншими він не може досягнути своїх цілей у всьому їхньому обсязі: ці інші – засоби для досягнення мети (окремого члена суспільства)” [51, с. 169]. Індивіди як громадянин цієї держави – приватні особи, метою яких є їх власний інтерес. Проте досягнення кожним власного інтересу неможливе без досягнення їх спільного. І навпаки [51, с. 172], громадянське суспільство має захищати свого члена, відстоювати його права, а індивід, у свою чергу, зобов’язаний дотримуватися прав громадянського суспільства [51, с. 203].

Втрату громадянського суспільства Г. Гегель пов’язував із нерівним розподілом між його членами предметів власності. Він же вийшов на проблему причин злочинності, які вбачав у соціальній нерівності. У тому випадку, коли життя великої маси людей опиниться нижче певного рівня існування, котрий сам собою встановлюється як необхідний для членів суспільства, а це призводить до втрати відчуття права, правомірності та гідності забезпечувати своє існування власною діяльністю і власною працею, з’являється чернь, що, в свою чергу,

сприяє концентрації незчисленних багатств у небагатьох руках. Чернь, однак, претендує на забезпечення свого існування як на своє право [51, с. 205]. Втрата черню власної гідності, матеріального добробуту та розчарування в суспільній справедливості призводить до великого розмаху злочинності. І важливим є те, що чернь не відчуває вини в учиненому (хоч би діяння держава і трактувала як злочин). Джерело злочинності потрібно шукати не у природних схильностях бідноти до злочинів, а в несправедливій політиці керманічів держави. Тому в добу модерну, мабуть, уперше в історії філософсько-правової думки, прозвучала ідея відповідальності правителя перед законом. “Ні для жодної людини, котра перебуває у громадянському суспільстві, не може бути зроблено винятку зі законів цього суспільства”, – був переконаний Дж. Локк [117, с. 316]. Правитель у добу модерну – вже не божество, не творець закону і правосуддя. Він такий, як і всі. Тільки наділений більшими повноваженнями, тому й відповідальності у нього більше. Повстання супроти деспотичного глави держави – це вже не замах на Бога, як трактували теологічні філософи. Це – право народу. Так, Г. Гроцій був переконаний: “Правителям, які порушили закон або вчинили злочин супроти закону чи держави, можна не тільки противитися силою, а й за необхідності застосовувати силу” щодо них [79, с. 144].

Що ж вважали злочином у новоєвропейському суспільстві? Які ознаки у цьому понятті вийшли на передній план? Як відомо, доба Середньовіччя ототожнювала два поняття – “злочин” та “гріх”. Західноєвропейський модерн розмежував зміст цих двох понять. У Т. Гоббса знаходимо: “Злочин – це гріх, який полягає у вчиненні (ділом і словом) того, що заборонено законом, або у невиконанні того, що він велить. Будь-який злочин – це гріх, але не будь-який гріх є злочином. Намір вчинити злочин – це гріх, адже Бог, котрий знає думки людини, може поставити це її у вину. Проте доти, доки намір не проявляється у будь-якому вчинку або слові, він не називається злочином” [53, с. 226]. Як бачимо, нова епоха, що настала після Середньовіччя, стверджуючи секуляризований світогляд, позбавила поняття “злочин” теологічної суті, що, у

свою чергу, в подальшому значно сприяло зменшенню кримінальних репресій за так звані злочини супроти віри.

Роздумуючи над суттю злочину, Г. Гегель вважав його однією з форм неправа, “в якому не поважають ні право в собі, ні право, яким воно мені видається, в якому, відповідно, порушені дві сторони – об’єктивна та суб’єктивна” [51, с. 91]. “Зазвичай, ми називаємо злочином і те, що вчиняється всупереч велінню здорового розуму, – мовив Б. Спіноза. – Це твердження можна вважати правильним, коли брати до уваги, що розум навчає благочестя та вчить зберігати душевний спокій і добродійність, а це можливо тільки у державі. Більше того, народ не може керуватись єдиним духом, якщо він не має права, встановленого за приписами розуму” [79, с. 153]. Тому, на думку представника раціонального підходу до права, злочин можливий тільки в державі, яка є втіленням розуму, “де саме за спільним правом усієї держави вирішують, що є Добре, а що зле, і де ніхто ні в чому не діє за правом” [79, с. 153]. Він заперечував наявність злочинів у природному стані, “адже за природним правом ніхто не зобов’язаний, якщо не хоче, узгоджуватися з іншим, не вважати що-небудь добром чи злом, окрім визнаного добра чи зла на власний розсуд. Якщо б люди у природному стані керувалися тільки розумом, то вони не чинили б злочини [79, с. 152]. Отже, злочин – це ірраціональна поведінка, вважав Б. Спіноза.

Оскільки у громадянському суспільстві власність та особистість вважають важливими і визнають законом, відповідно, на злочин у цьому суспільстві дивляться як на справу що стосується не лише конкретної людини, а вчинене супроти всього суспільства. Злочинне діяння становить небезпеку для суспільства тим, що, з одного боку, збільшує серйозність злочину, а з іншого – суспільство, впевнене у своїй силі, зменшує зовнішню важливість злочину і цим сприяє більшій м’якості покарання. Якщо суспільство саме ще недостатньо стійке, то покарання має служити прикладом залякування, оскільки покарання саме є прикладом, який спрямований проти прикладу злочину. А міцному суспільстві становище злочину дуже слабке, тому відповідно до цього необхідно співвиміряти й усувати це становище. Отже, суворі покарання в собі й для себе –

не є несправедливістю. Просто вони перебувають у співвідношенні зі становищем часу. Так, один і той самий кримінальний кодекс не може бути придатним для всіх часів [51, с. 192-193]. Як бачимо, у цих міркуваннях Г. Гегеля звучить ідея залежності злочинності від становища суспільства: сильне суспільство злочинності не боїться, і навпаки, слабкому злочинність загрожує значно більше. Інша важлива ідея – кримінальний закон, відповідно, має бути адекватним становищу суспільства, відображати його реалії.

На раціональному підході до розуміння джерел злочинності акцентував Т. Гоббс. На його думку, “джерелом злочину є вада (недолік) розуміння – незнання, будь-яка помилка у роздумах – помилка думки, несподівана сила пристрастей” [53, с. 227]. “Розвішувати закони так високо, щоб їх не міг прочитати жоден громадянин, як це робив тиран Діонісій, чи поховати їх у просторовому науковому апараті вчених книг, збірників, котрі відхиляються від рішень, суджень та думок, звичаїв і т. п., та ще все це – чужою мовою, тож знання наявного права стає доступним лише тим, хто підходить до нього з достатньою освіченістю, – все це однаково неправомірно. [...] Існує стан юристів, які володіють особливим знанням своєї монополії та вважають, що той, хто не з їхнього середовища, не має втручатись у їхні справи. Як не потрібно бути чоботарем, щоби знати, чи годяться черевики, не потрібно бути спеціалістом, щоби володіти знаннями про предмети, котрі становлять спільний інтерес. Право стосується свободи, найгіднішого і священного у людині, тому людина сама, оскільки воно для неї обов’язкове, має знати його”, – порушував проблему зв’язку злочину з низькою правовою культурою населення Г. Гегель [51, с. 189-190]. За розвиток освіти загалом і правової зокрема – як джерела превентивності злочинів – виступав і визнаний лідер європейського Просвітництва Вольтер.

Енциклопедичний розум і щирі почуття Вольтера не могли залишатися бездієвими щодо жахів, котрі відбувалися навколо у темній сфері явищ кримінального права, в якій на той час тортури і страти на шибениці, багаттях та колесах призначали щедро й застосовували “зі стриманістю і холоднокрівністю, схожими хіба що на ті, з якими відривають голови індікам у курятниках”. “Люди

всюди забувають, що вони – брати, і взаємно переслідують один одного, замахуючись на саме життя”, – вважав Вольтер [72, с. 271]. Він, як і інші представники філософсько-правової думки того часу, відчував нагальну потребу в докорінному реформуванні механізму кримінального судочинства, отриманого у спадок від Середньовіччя.

Суспільству необхідні насамперед чіткі закони, які б високоякісно регулювали кримінальні відносини. Джерелами кримінального права періоду, що ми досліджуємо, були закони стародавнього Риму, звичаї, які вже значною мірою не відповідали економічному, культурному, духовному розвитку суспільства.

Над раціональністю кримінального закону роздумують багато представників модерної Європи. “Свобода громадянина залежить головним чином від доброї якості кримінальних законів. Вона торжествує, коли покарання, накладене кримінальними законами, виводить із особливої природи злочинів. Тут нема місця свавіллю; покарання залежить уже від забаганки законодавця, а від суті справи, і воно перестає бути насильством людини над людиною” – відзначив Ш. Монтеск’є [138, с. 318]. Свавілья не має бути ніде. Як зауважив Дж. Локк, усім відома істина: *“сила без права, звернена проти особистості людини, створює стан війни в тому випадку, коли є спільний суддя, і в тому, коли його нема”* [117, с. 273]. Ця ж ідея – ідея залежності судової влади тільки від правового закон – звучить у Г. Гроція.

Представники Просвітництва розглядали суд як соціальний інститут, оскільки здійснення правосуддя є однією зі сфер управління державою. “І, незважаючи на те, що державні суди встановила не природа, а людська воля, – все-таки вони незрівнянно досконаліші від творінь природи і придатні для спокою людей. [...] Підкорятися такій схвальній установі велять справедливість і сам природний розум”, – був переконаний Г. Гроцій [79, с. 139]. Він, зокрема, відзначив: “Із появою судів зникає заборона чинити самоуправство. Та все ж самоуправство існує й, очевидно, не перевелось і донині там, де завершуються межі судової влади; адже закон, що забороняє здійснення своїх інтересів, окрім

суду, застосовують тільки тоді, коли забезпечена повна можливість звернення до суду” [79, с. 139].

Т. Гоббс теж перебував на тій позиції, що захищати свою безпеку – це невід’ємне природне право людини. “Піддані наділені свободою захищати своє життя навіть від тих, хто посягає на нього на законних підставах” [53, с. 168–169]. Обов’язки підданих щодо суверена цей учений вважав чинними лише протягом того часу, поки суверен спроможний у стані захистити їх. Адже дане людям природне право захищати себе, коли ніхто інший не спроможний це зробити, не може бути відчужене жодним договором. Суверенна влада – душа держави, і, якщо ця душа залишає тіло, члени не отримують від неї жодного руху. Метою покори є захист, і тому, в чому людина бачить свій захист, буде це її власний меч, чи меч іншого, вона схильна від природи підкорятися і прагне це підтримати [53, с. 172].

На гуманістичному підході до людини, яка вчинила злочин, наголосив В. Гумбольдт. На його переконання, суддя має застосовувати всі законні засоби, необхідні для досягнення істини, і, навпаки, не використовувати тих, що перебувають поза межами права. Судді слід ретельно відрізняти просто підозрюваного у злочині від викритого злочинця і ніколи не чинити з першим, як із останнім. Більше того, ніколи не можна позбавляти людину, навіть ту, яку викрито у вчиненні злочину, користування людськими і громадськими правами: перші вона втрачає разом із життям, другі – тільки внаслідок законного рішення суду про виключення її з державного союзу [йдеться, мабуть, йде про винесення судом такого виду покарання як оголошення людини поза законом. – *авт.*]. В. Гумбольдт вважає застосування засобів, ґрунтованих на обмані, як і тортури, діями, що не роблять честі державі. Тільки відкрите і пряме поводження зі злочинцями благотворно вплине на всю націю [60, с. 138]. “Адже тортури не наважувалися застосовувати до повноправних громадян держави навіть Нерон і Калігула, тоді як люди, котрі називали себе християнами, зробили з тортур найважливіший засіб, що застосовують у кримінальному процесі. Закон ще не засудив підозрюваних, а їх уже піддавали, за невпевненості, чи вони вчинили

злочин, мукам, до того ж, набагато жахливішим, аніж сама страта, до котрої засуджують їх, коли впевнені, що вони заслужили її. Отже, я ще не знаю, чи винен ти, проте мені необхідно мучити тебе, щоби переконатись у цьому. І якщо ти винен, то не спокутую стосовно тебе ті тисячі смертельних мук, що я тобі завдав, замість однієї страти, котру я готував для тебе. Кожен здригається при такій думці,” – звертався до історії кримінального права Вольтер [72 с. 272].

У чому ж полягають суть і мета покарання? За Г. Гроцієм, покарання в загальному значенні слова – перенесення зла, завданого за вчинене злочинство. “Навіть якщо як покарання мають звичай піддавати роботам, усе ж такого роду роботи розглядають лише як примусові, й саме тому їх необхідно відносити до страждань. [...] Покарання у власному змісті слова [...] є віддавання за злочин” [79, с. 145]. Віддавання людям покарання, що вони заслужили впливає з того, як вони дотримуються правил співжиття, притаманних людському розуму [79, с. 132].

Вольтер окреслював проблему попередження злочинності, виступаючи з позицій гуманістично-раціонального підходу. Справжнім деспотизмом вважав помсту людям за неналежну поведінку [79, с. 205]. На думку філософа, як і за поглядами нового наукового напрямку, попередження злочинів або, висловлюючись точніше, попередження розвитку злочинів – ось у чому має полягати істинна юриспруденція. Дієві засоби моралізації та утримання від злочинів, на думку Вольтера, – це зовсім не покарання, не тортури, не страти і плач, а внутрішні особливості особистості, внутрішні стримуючі аспекти – розвиток почуття честі, страх ганьби та ін. [72, с. 271]. Неважко побачити, як зазначив Д. Дріль, що у цій глибоко правильній та плідній думці містяться, щоправда, у зародковій формі, початки нової системи боротьби зі злочинністю та суспільною невпорядкованістю, загалом початки, які зводять усе до тієї ж загальної формули “олюднити людину”, для чого, саме собою зрозуміло, необхідно створити необхідні зовнішні умови [72 с. 271].

На думку Ш. Монтеск’є, людина насамперед підлягає дії законів виховання. Проте, жодне правління не потребує допомоги у вихованні, так як правління

республіканське, предметом виховання в якому є добродетель. Добродетель у цьому контексті можна визначити як любов до законів і батьківщини. Водночас як зауважив мислитель: “Цю любов має вселити дітям виховання. Проте правильний засіб прищепити її дітям полягає в тому, щоби вона була у батьків” [79, с. 192]. А звідси випливає, що правителі мають стати зразком для народу. “Усезагальною (спільною) причиною, яка повинна відволікати від вчинення злочину, має бути страх несправедливості”, – навів слова піфагорійця Г. Гроцій [79, с. 146], який на запитання батька, як краще морально виховати сина, відповів: зроби його громадянином держави, в котрій діють хороші закони” [51, с. 151].

Із позицій раціонального виміру Б. Спіноза окреслив питання про підкорення влади законам. “Чи підлягає верховна влада законам, і чи може вона, відповідно, вчиняти злочини?” – роздумував він. Якби держава не підлягала жодним законам або правилам, без котрих вона не була б державою, то на таку державу необхідно було б дивитися не як на природну річ, а як на химеру. Держава чинить злочин, коли робить або терпить те, що може бути причиною її загибелі; Б. Спіноза використовував термін “чинити злочин” у тому ж розумінні, в якому філософи або медики говорять, що природа грішить, коли робить щось усупереч велінням розуму. Адже держава тоді є найбільш своєправною, коли діє згідно з веліннями розуму. Коли ж чинить усупереч розумові, тоді зраджує собі й чинить злочин. Держава, щоби бути своєправною, зобов’язана зберігати причини поваги і страху; в протилежному випадку вона перестане бути державою. Адже для тих або для того, у чиїх руках верховна влада, настільки неможливо бігати вулицями п’яним або оголеним із пов’язаними руками, корчити блазня, відкрито порушувати і зневажати свої ж закони і водночас зберігати належну їй велич, як неможливо одночасно бути і не бути. Вбивство й грабіж підданих, викрадання дівчат та схожі на це вчинки перетворюють страх на обурення і, відповідно, громадянський стан – на стан війни [79, с. 159-160].

По-іншому, ніж Г. Гроцій, Дж. Локк, Б. Спіноза, дивився на проблему притягнення правителя до відповідальності І. Кант. “Право покарання – це право повелителя завдавати страждань підлеглому за злочин, що він учинив. Глава

держави, відповідно, не може бути покараним, можна тільки вийти з-під його влади” [79, с. 424]. З іншого ж боку, мислитель закликав підкорятися реально “існуючій владі, яке б не було її походження” [79, с. 423]. Звідси висновок: “Нема жодного права на обурення, а ще меншою мірою – на право посягати на особу глави держави. [...] Найменша спроба в даному напрямку створює державну зраду, і такого роду зрадника можна карати тільки смертною карою як *за замах згубити свою вітчизну*. Обов’язок народу – терпіти зловживання верховної влади, навіть ті, котрі вважають нестерпними. [...] Відповідно, зміни в (тому, що має недоліки) державному ладі, котрі іноді необхідні, може здійснювати лише суверен – шляхом реформи, а не народ, шляхом революції” [79, с. 423]. На нашу думку, нереально законним шляхом вийти з-під влади деспотичного правителя. Історії невідомі випадки, коли деспот добровільно відмовився від влади.

Право помилування злочинця – йдеться про пом’якшення покарання чи про повне звільнення від нього – це найбільш лоскитливе з усіх прав суверена: з одного боку, воно підкреслює блиск його величі, але водночас призводить значною мірою до несправедливості. У справах приватного провадження (коли потерпілим у злочині є приватна особа) правителеві безумовно, не варто застосовувати це право. У даному випадку безвідповідальність злочинця – найвища несправедливість щодо підданих. Реалізувати право на помилування суверен може тільки тоді, коли сам є потерпілою стороною у злочині, і то за умови: безкарність злочинця має не загрожувати безпеці народу. На думку І. Канта, право помилування – це єдине право, що заслуговує назву права верховної влади [79, с. 430]. Милувати людей – це і раціонально, і гуманно.

Із правом помилування тісно пов’язана проблема прощення злочинця з боку суспільства. Якщо може бути достатньо забезпечений мир шляхом прощення злодіяння, відшкодування шкоди і витрат, то це не так погано, особливо для християн, яким Господь дарував свій мир. Найкращий тлумач цього миру бажає, щоб ми прагнули до миру з усіма, наскільки це у нас закладено. За наявності гарантії щодо майбутнього людина має прощати минулі образи тим, хто, проявляючи каяття, бажає цього. Адже прощення – дарування миру – це один із

законів природи (шостий) [53, с. 117]. Треба шукати миру і дотримуватися йому (перший закон природи). А також не чинити іншому того, чого не хотів би ти, щоби робили тобі (другий закон природи) [53, с. 98-99]. Наведені істини є одвічними, їх завжди мають пам'ятати як ті, кого карають, так і ті, кому належить це право.

Навколо жодного із видів покарань не точилося стільки дискусій, як із проблемою доцільності та гуманності смертної кари в інституті покарання. Це проблема, над якою задумувалося не одне покоління провідних філософів і знавців кримінального права. Та однозначної відповіді так і не знайдено. Проте слід віддати належне представникам модерну, завдяки яким відбувся перелом у науці й практиці кримінального права: вони перші, хто (іноді ризикуючи своїм життям) піддав сумніву застосування такої для всіх звичної, на той час, міри покарання, як смертна кара. Слушно згадати Вольтера, котрий був переконаний, що вбивством, тобто, стратою не можна відчувати людей від убивства, як це хочуть робити кримінальні законодавці й судді” [72, с. 272].

Проте серед просвітників були і ті, хто, виступаючи за гуманізацію кримінального судочинства, водночас захищали смертну кару. Проте коло злочинів, за які її треба призначати, пропонували значно звужити. Так, Ш. Монтеск'є був переконаний, що жорстокість покарання робить грубою та жорстокою народну мораль, а велика свобода в державі пов'язана з м'якшими покараннями. І якщо народ щасливий, то нема потреби у кількісному та якісному збільшенні кар. Водночас Ш. Монтеск'є не заперечував смертну кару, хоча допускав її застосування за злочини, що порушують суспільну безпеку: державні злочини, вбивство і замах на вбивство [72, с. 261].

Погляди на інститут покарання І. Канта для свого часу були прогресивними і разом з тим – складними. Мислитель виступав за рівність усіх перед законом, повагу до гідності особистості, законодавче визначення злочину та ін., але, як і Ш. Монтеск'є, не погоджувався зі закликами до скасування страти. Більше того, вважав страту не просто справедливим, а й у низці випадків і найкращим покаранням.

У добу Просвітництва до захисників смертної кари належав і англійський мислитель Дж. Локк. Він визначав право реалізації цієї кари тільки за політичною владою. “*Політичною владою*, – писав Дж. Локк, – я вважаю право створювати закони, що передбачають смертну кару і, відповідно, всі менш суворі засоби покарання для регулювання та збереження власності й застосовувати силу співтовариства для виконання цих законів і для захисту держави від нападу ззовні – й усе це тільки заради суспільного блага” [117, с. 263].

І. Кант сперечався з Ч. Беккарія, який вважав неправомірною будь-яку смертну кару на тій підставі, що таке покарання не могло міститись у початковому громадянському договорі; бо тоді кожен у складі народу мав би погодитися на позбавлення себе життя у випадку, якщо він вб’є іншого (зі складу народу); проте така згода неможлива, оскільки ніхто не може розпоряджатися своїм життям. Кант називав усе це софістикою і крутіством. Людину піддають покаранню не тому, що вона захотіла його, а тому, що вона забажала здійснити вчинок, за який передбачено покарання. Яке ж це покарання, якщо з людиною сталося те, чого вона сама хотіла, та й взагалі не можна хотіти бути покараним. [...] Головна помилка цього софізму в тому, що власне рішення злочинця (на яке, необхідно вважати, здатний його розум, а саме, що він має бути позбавлений життя, розглянуть як рішення волі позбавити самого себе життя, і, таким чином, приведення до виконання та винесення вироку об’єднані в одній особі [79, с. 428].

Є два злочини, щодо яких наявний сумнів, чи правомірний законодавець, коли передбачає за них покарання у вигляді смертної кари – мати вбила свою позашлюбну дитину і дуель. Перший злочин спонукає честь статі, другий – військова честь. Тут каральна справедливість потрапляє у складне становище: або вона має оголосити поняттям честі (що зовсім не порожній звук) за законом недійсним і так винести смертний вирок, або ж вона має зняти зі злочину належну за нього кару (смерть), тобто, виявитись або жорстокою, або поблажливою. Розв’язують цей вузол так: категоричний імператив каральної справедливості (протизаконне вбивство іншого слід карати смертю) залишається, проте саме законодавство (відповідно і громадянський устрій), доти, доки воно залишається

варварським і нерозвинутим, винне у тому, що мотиви честі в людей (суб'єктивно) не співпадають із розпорядженнями влади (об'єктивно), котрі відповідають їх цілям, тож суспільна, така, що впливає від держави, справедливість стає несправедливістю з точки зору справедливості, що впливає від народу [79, с. 429].

Г. Гегель теж піддає критикувати погляди Беккарія на смертну кару. “Держава – це не договір. Держава – це те найвище, котре претендує на саме життя й власність і вимагає, щоби вони були принесені у жертву. Держава має утвердити за згодою людей або без неї не тільки поняття злочину, розумність цього поняття – в самому собі, але у діях злочинця міститься і формальна розумність, волевиявлення одиничної людини. Покарання – це одна з форм справедливості” [51, с. 44].

Заслугою італійського вченого Ч. Беккарія є те, що він уперше спробував створити кримінально-політичний трактат, прагнучи якнайповніше висвітлити проблеми каральної політики. Розглядаючи мету та систему організації покарання, Ч. Беккарія у різній формі висловлювався проти ідеї залякування, вважаючи, що краще управляти людьми щасливими та вільними, ніж володарювати табуном тремтячих рабів. Він був категорично проти ідеї відплати та жорстокості покарання, вважаючи, що це призводить до негативних наслідків у суспільстві та державі. Аналізуючи проблеми каральної політики, Ч. Беккарія головну увагу звертав на проблему застосування смертної кари. Здійснивши аналіз розвитку суспільних відносин, в тому числі і кримінально-виконавчих, італійський мислитель переконаний, що смертна кара не є необхідністю для забезпечення людства. І там, де смертну кару заборонили, політичний чи економічний стан суспільства не погіршувався, а де вона залишалася, там кардинально не розв'язували проблеми, пов'язані з підвищенням ефективності боротьби зі злочинністю. Далі вчений вказував на те, що не жорстокість покарання, а його тривалість значно більше впливає на перевиховання злочинця та його душі. На переконання Ч. Беккарія, покарання шляхом примусово-виправних робіт на користь суспільства та позбавлення волі даватиме кращі

результати, ніж швидке виконання вироку. Більше того, натоп у ході виконання смертного вироку сприймає цей факт не як виховний захід, а споглядає на це як на захоплюючу подію. Беручи до уваги те, що в історії людства смертні вироки були майже завжди, Беккарія стверджував, що всесвітня історія спроможна відмовитися від цієї нецивілізованої та антигуманної справи [237, с. 29-30].

У добу Просвітництва значна частина держав Європи мала статус імперій, а це давало змогу метрополії використовувати завойовані колонії для різних потреб. Тому саме тоді поширилося *вислання* як вид кримінального покарання. У випадку, якщо підданий вчинив злочин, який зробив будь-яке спілкування співгромадян із ним згубним для держави, правитель мав право вигнати його в будь-яку провінцію за межами країни, де він буде позбавлений усіх прав громадянина, інакше кажучи, правитель мав право видворення. Таким чином, глава держави позбавляв злочинця будь-якого заступництва, а це рівносильне тому, що в межах держави він перебуває поза законом [79, с. 431].

Якщо елітна думка епохи модерну прагнула позитивних змін щодо людини та інституту покарання, то в теорії і практиці кримінального права XVII ст. не відчувалося жодних зрушень у напрямку його гуманізації, ідеї середньовіччя надовго “застигли” у кримінальних нормах. Процес виникнення буржуазного права, форми його утворення були визначені характером та особливостями буржуазних революцій. Звідси і певна своєрідність виникнення та розвитку буржуазного права в окремих країнах, а також різний ступінь правонаступництва. Темпи оновлення й перебудови правової системи багато в чому залежали і від конкретних історичних умов різних країн, і від характеру буржуазних революцій. Там, де конфлікт між інтересами буржуазії і феодалним правом набирав найгостріших форм, де до боротьби з відживаючим феодалним правопорядком прилучалися народні маси, зміна середньовічної правової системи буржуазним правом відбувалася шляхом докорінного зламу старого феодалного права й утвердженням натомість нового буржуазного права. Там, де революція не привела безпосередньо до політичного панування буржуазії, де буржуазія йшла до влади довгим шляхом – через різні компроміси, – буржуазне право народжувалося через

пристосування старих феодальних інститутів до нових суспільних відносин і буржуазне право протягом тривалого часу зберігало елементи дореволюційної правової системи.

Прагнення англійської буржуазії захистити свої інтереси від свавілля королівської влади зумовили зміни у кримінально-процесуальному праві, що пристосовувало старі феодальні норми до нових буржуазних відносин настільки, наскільки в цьому були зацікавлені правлячі кола.

Опозиційні настрої в англійському суспільстві напередодні революції відображені у відомій “*Петиції про права*” 1628 р. Вона містить ідею буржуазної конституційної монархії; жодних арештів інакше, як за законом; скасування будь-якого роду надзвичайних судів [231, с. 245]. Це був доволі значний крок у напрямку гуманізації інституту покарання.

Важливим на той час був і закон, що відомий нам під назвою Habeas corpus act (*Акт про гарантії прав особистості*). Його значення – в тих гарантіях, які він надавав проти неправосудних арештів, чим і мав на меті убезпечити противників урядової політики від репресій. Закон передбачав право звільнення від арешту (до суду) під грошову заставу, проте вона була зазвичай настільки великою, що залишалася привілеєм заможних. Дія закону не поширювалася на злочини, котрі кваліфікували як “державну зраду” [231, с. 251-252]. В *Білі про права* (13 лютого 1689 р.) наголошено, що ніхто, крім парламенту, не може звільняти з-під дії закону, відмінити закон або призупинити його [231, с. 252], “встановлення суду комісарів у церковних справах і всякі інші установи та суди подібного роду незаконні” [225, с. 31].

На початку XIX ст. з утвердженням капіталізму англійське кримінальне право почали дедалі гостріше критикувати. Для правлячих кіл стало очевидним, що побудована тільки на жорстокості карна політика не дає бажаного результату. Тому англійський парламент на початку XIX ст. прийняв серію законів, розрахованих на те, щоби шляхом пом’якшення покарань зміцнити правопорядок. У 1817 р. було скасовано публічне висічення жінок, у 1816 р. – виставлення біля ганебного стовпа, у 1823–1827 рр. уряд провів у життя серію актів, що різко

обмежили застосування страти. З 1826 до 1861 р.р. в Англії число злочинів, караних стратою, зменшилося з 200 до 4. За Актом 1848 р., навіть у випадку “ведення війни проти короля в його королівстві” призначали не страту, а довічне виселення.

У серпні 1789 року французькі Установчі збори прийняли знамениту *Декларацію прав людини і громадянина*. Ця назва означала: не завжди людина була водночас і громадянином. Тепер перше й друге стали невіддільними. “Незнання, забуття або зневаження прав людини – єдині причини суспільних лих і псування уряду” – врочисто проголошено у вступній частині Декларації прав людини і громадянина. З тим, щоби, “будучи постійно перед усіма членами суспільного організму, безперервно нагадувала їм їхні права та їхні обов’язки”, декларація у 17 статтях виклала “природні, невідчужувані, невіддільні й священні права людини” [225, с. 85]. Наведемо лише ті, що стосуються теми нашого дослідження.

Величезний гуманістичний зміст має перша стаття Декларації – люди від народження вільні та рівні у правах; метою ж будь-якого політичного союзу є збереження природних і невід’ємних прав людини: свобода, власність, безпека та опір гнобленню (ст. 2); здійснення кожною людиною її природних прав не має інших меж, окрім тих, які забезпечують іншим членам суспільства можливість користуватися тими самими правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом (ст. 4). Закон, у свою чергу, може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, чого закон не приписує (ст. 5) [225, с. 85-86].

Статті 7 і 8 Декларації встановили два важливих гуманістичних принципи кримінального права. Перший – ніхто не може бути притягнутий до відповідальності інакше, як у випадках, прямо передбачених законом. Цей принцип виражений формулою: “Нема злочину, не вказаного в законі” (*nullum crimen sine lege*). Другий – ніхто не може бути покараний інакше, ніж це прямо й безпосередньо передбачено законом: “нема покарання, не вказаного в законі” (*nullum poena sine lege*). Обидва ці принципи проголосили заперечення

феодалного суду з його свавіллям як у тому, що є злочин, так і в тому, яке прокарання обрати [11, с. 450]. Слід зазначити, що у статті 7 передбачений і обов'язок посадових осіб відповідати за віддання, виконання чи примушування до виконання свавільних наказів та обов'язок громадян коритись, а не чинити опір владі, під час їх законного затримання чи арешту. Стаття 8 Декларації містить заборону зворотної дії кримінального закону в часі.

Стаття 9, що викликала до життя нову теорію, сформулювала “презумпцію невинуватості”. В основу презумпції був покладений принцип процесуального права, відомий із давніх часів (Гортинська правда), котрий практикували у деяких феодалних судах і, нарешті, він став законом: сумнів витлумачують на користь обвинуваченого. Встановлення винуватості було визнано функцією суду. Її констатували обвинувальним вироком, який вступив у законну силу. Із права презумпції невинуватості випливало, що тягар доведення вини лежить на обвинувачеві (старе феодалне право вимагало від самого обвинуваченого доказів, що його виправдовують) [11, с. 450]. “Через те, що кожна людину приймають за невинну доти, доки її оголосять винною – то в разі необхідності її арешту всяка суворість, яка не є необхідною для забезпечення (за судом) її особи, має бути суворо карана законом” [11, с. 450]. Як бачимо, французький законодавець під страхом кари накладав табу на тортури, що були поширеними на стадії досудового слідства.

Однозначна оцінка наполеонівського *Кримінального кодексу 1810 року*, на переконання З. Черніловського, навряд чи можлива. “Порівняно з кримінальним правом феодалної монархії, з надзвичайно жорстоким англійським кримінальним “кодексом”, німецькими й австрійськими укладеннями французький кодекс 1810 року став актом беззаперечного прогресу” – вважав цей російський науковець [231, с. 399]. “Кодекс 1810 р. фактично був першим в історії європейського (і світового) права кримінальним зводом, у якому на принципово нових засадах систематизовані всі кримінальні діяння, визначені конкретні критерії їх караності. У цьому – важливе значення кодексу. Він підняв кримінальне законодавство на рівень вимог класичної школи кримінального

права, сформованих в епоху Просвітництва, для якої характерним був ідеал помірною й розумною законодавства на принципах природного права”, – підкреслив З. Черніловський беззаперечне значення кодексу для розвитку світової науки і практики кримінального права [231, с. 541]. Про важливість даного документу свідчить те, що саме під його впливом були розроблені й прийняті кримінальні кодекси Іспанії, Голландії, Японії, Туреччини, Італії, Румунії та інших країн, а також той факт, що, зазнаючи певних реформувань, згаданий кодекс регулював кримінальні відносини в державі майже два століття, тобто до набуття чинності в 1994 р. нового Кримінального кодексу Франції (прийнятий у 1992 р.).

Класичний (для буржуазного права) характер кодексу був дуже помітним у формулюванні загальних принципів кримінального права, у визначенні ознак злочинного діяння та багато в чому іншому [231, с. 399]. У ньому “відповідно до ідей класичної школи кримінального права особливо підкреслено, що злочинами є діяння, заборонені законом (ст. 1), що кримінальний закон не має зворотної сили (ст. 4)”. Так, “Злочинне діяння, котре закони карають мученицьким і ганебним покаранням, називається злочином (crime)”, і “Ніяке порушення, ніяка провина і ніякий злочин не можуть бути карані покараннями, що не встановлені законом, до того, як вони були зроблені” [225, с. 218].

“Проте у тому, що стосувалося покарань, – як стверджував З. Черніловський – кодекс 1810 року запозичує у минулого часу багато такого, що свідчило про жорстокість, мстивість і нерозбірливість режиму” [231, с. 399]. При розробленні кодексу збереження страти було одним із найгостріших питань. Проти цього виступала більшість із законодавців, посилаючись на проголошені Декларацією і природним правом права людини. Тим більше, що в конституціях уже містилися прямі заборони на її застосування. Вражає обґрунтування доцільності збереження такого взагалі негуманного інституту з боку прибічників страти: “Тільки загроза найочевиднішому з примітивних почуттів – любові до життя [...] могла відвести людину від кримінального діяння”. Кодекс приписував смертну кару для невизначено широкого кола злочинів, в тому числі політичних. Він не визнав

пом'якшуючу вину обставин, зберіг ганебні покарання у вигляді таврування, виставлення біля ганебного стовпа і, як доповнення до смертної кари, відсікання руки. Допускав “громадянську смерть”. Відмова від врахування пом'якшуючих вину обставин була даниною середньовічному праву з його зневагою суб'єктивної сторони злочину (оцінювали головним чином об'єктивну шкоду; мотиви злочину цікавили мало). Суттєві зміни були внесені в Кримінальний Кодекс 1810 р. тільки після 1830 р. Серед них – визнання пом'якшуючих вину обставин та відміна ганебних покарань. Трохи пізніше (в 1854 р.) була відмінена “громадянська смерть” [231, с. 399-400]. Проте у більшості випадків, що могли завершитися застосуванням смертної кари, присяжні визнавали наявність пом'якшуючих вину обставин і тим усували можливість її застосування. Дедалі частіше призначену судом смертну кару замінювали іншим покаранням за допомогою акта помилування. Число випадків засудження до смертної кари і фактичного його застосування зменшувалося з кожним роком.

Негуманним було в ту епоху кримінальне право абсолютної монархії в Росії (Укази Петра, Соборне укладання 1649 р., Артикул військовий 1715 р.). Воно відіграло важливу роль в охороні суспільного ладу держави, феодалської власності та особистості феодала, у подоланні опору експлуатованих мас. Кримінальне право було міцним фактором, котрий сприяв упокоренню народних мас, створенню найкращих можливостей для їхнього пригнічення. Головною метою покарання було залякування: “щоб через це іншим страх подати та інших від таких непристойностей стримати” [78, с. 158]. Страхом намагалися зменшити злочинність у країні, зберегти порядки, бажані пануючому класу дворян. Для залякування вчиняли страти публічно. Була й інша мета покарання – помста: за вбивство – смертна кара, за кривоприсягу відсікали два пальці. Важливою метою покарання стала ізоляція злочинця від суспільства. На даному історичному етапі широко застосовували вислання і тюремне ув'язнення, членопошкоджуючі покарання й таврування. Великого значення набула і така мета покарання, як експлуатація злочинців. Їхню працю широко використовували при будівництві Петербурга, гаваней, доріг, каналів, фортець, на мануфактурах, копальнях.

Майнові стягнення передавали у казну, на утримання госпіталів, лікарень і т. ін. Якщо злочинець не міг заплатити присудженої суми, то повинен був її відпрацювати [78, с. 158].

Смертну кару широко застосовували за державні злочини, насамперед до керівників і учасників селянських повстань. Значно поширилися тілесні покарання, поєднані з фізичними стражданнями. Такі покарання поділяли на тілопошкоджуючі та болісливі. До перших належали: вирізання і пропалювання язика розпеченим залізом, відсікання руки, пальців, суглобів, носа та вух, рвання (вирізання) ніздрів, таврування [78, с. 159-160]. Болючі покарання – биття батогами, шпіцрутенами¹, кішками², линьками³ й різками.

Таким чином, про раціональність права даної епохи свідчать напрацювання філософської і правової еліт, кримінально-правові концепції, що вони розробили та створення перших кримінальних кодексів, ґрунтованих на гуманістичних принципах – справедливості, обмеження репресій у покаранні, суб'єктивної вини, рівності, відміни смертної кари, співрозмірності між злочином та покаранням. Проте сама людина, хоча визнає свою унікальність й автономність, не здатна зламати соціальну ієрархічну драбину відверто класового законодавства та жорстоке правосуддя.

---

¹ Шпіцрутени – довгі гнучкі лозини товщиною 2-3 см.

² Кішки – чотириххвостові батоги з вузликами на кінцях.

³ Линьки – куски канату із вузлами.

2.3. Західноєвропейський інститут покарання XIX – першої половини XX ст.: дилема гуманістичного і раціонального

Промислова революція, яка відбулася в XIX ст. в країнах Західної Європи, зумовила формування нових світоглядних орієнтирів, появу нових течій у філософсько-правовій та суспільно-політичній думці, які сприяли значним змінам в розвитку національних правових систем. Проте, панівною правовою ідеологією в цю епоху став легізм із його антигуманною сутністю і раціональністю, вільною від ціннісного-гуманістичного виміру. Наукова раціональність індустріальних держав залишила поза увагою історію, культуру, цінності, мораль, менталітет і характер народу. Так, ідея природних прав людини, розвинута і пропогована представниками школи природного права епохи модерну, інтенсивно набувала позитивації, в процесі якої відбулося звернення не до змістовного якісного наповнення нормативно-знакової реальності, а зосередження уваги на її формі, що зумовило появу великого масиву законодавства, позбавленого ціннісного гуманістичного виміру.

Представники позитивізму наголошували на неспроможності тогочасного гуманітарного, передусім, філософського знання “розв’язати проблему переходу природи і людства до свого нового стану” і вважали, що вихід із кризи, що переживається європейською культурою, можна досягти лише на основі знання, організованого науковою думкою [34, с. 65]. Науковець в контексті даного типу мислиться безпристрасним, стерилізованим від філософсько-світоглядних знань та установок, таким, який живе поза конкретним часом і простором, поза конкретними культурними впливами, байдужий до сенсожиттєвих та ціннісних сенсів суб’єктів [152, с. 42]. Під впливом наукової раціональності даної епохи формується уявлення про світ як сутність об’єктів, у принципі позбавлених ознак суб’єктивності, як про однорідну, мертву речовину, рух частин котрої одночасно детермінується механістичними законами. Як твердить Л. Кондратюк, таке

уявлення не могло вмістити в себе образ людини як суб'єкта вільної волі, наділеною здатністю до цілепокладання, самодетермінації [97, с. 57].

Могутній розвиток природознавства, у широкому його розумінні, особливо вкоренився з другої половини XIX ст. Він не міг не торкнутись однієї з найсумніших тоді сфер суспільного життя – сфери явищ людської злочинності й факторів, які її породили, і не захопили її [72, с. 339]. Період модерну, тобто період філософської думки, розпочатої гуманізації, поступового пом'якшення кар, зародження, розвитку і панування так званої “класичної” школи кримінального права змінив період наукового вивчення явищ злочинності та дієвих засобів боротьби з нею, період панування прагнень впливати у сфері громадській та індивідуальній безпосередньо на причини злочинності [72, с. 204].

Що стосується юриспруденції, то в XIX ст. відбулася “персоналізація” галузей права. Так, у кримінальному праві людину почали сприймати як абсолютно індивідуалізовану сторону. Не акцентували на жодній “колективній” відповідальності сім'ї, роду, корпорації за індивідуально вчинений злочин [91, с. 315].

У філософсько-правових поглядах *Й. Колера* прозвучали ідеї “вільної волі”, суб'єктивного ставлення, особистісної відповідальності. Мислитель не дивиться на людину, як таку, котра діє механічно, згідно з природними спонуканнями. Поряд із природними здібностями людини (а вони впливають лише на її схильності та відповідне прагнення діяти згідно з природними спонуканнями) “рука в руку з ними стоїть вільна воля”. Вільна воля дає змогу, ухилитися від безпосередніх вольових імпульсів, базуються на природних спонуканнях, та діяти в іншому, раціональному напрямку. Незважаючи на безліч можливостей, відкритих перед людиною, їх вибір опосередкований вільною волею. Таким чином, надавши перевагу злочинові над праведним життям у суспільстві, людина з власної волі стає злочинцем.

Вільна воля людини має не переростати у свавілля. Людина постмодерну відчуває тісний зв'язок із суспільством. Вона хоч звільнена від тотального

контролю потойбічних сил (Бога, Фатуму) і має змогу діяти й приймати рішення на власний вибір, водночас обмежена в своїх діях правами інших. Порушення цих умов призводить до боротьби між людиною і суспільством. Звільнившись від Бога, Фатуму тощо людина постмодерну не стає повноцінно вільною. Вона, як ніколи, відчуває міцний зв'язок із суспільством.

Покарання полягає у стражданні, оскільки останнє очищає людину і разом із тим пом'якшує в очах суспільства тяжкість його вини, оскільки справедливе обурення поступається місцем співчуттю, і цим винний знову повертається в суспільне середовище. Почуття моральності зміцнюється у суспільстві, коли воно знає, що страждає злочинець, який раніше загрожував. Більше того, в "суспільства виникає прагнення піддавати винного такому покаранню, яке було б незрівнянно тяжчим, ніж те, котрого міг би бажати сам потерпілий" [96, с. 131]. Наведені ідеї Й. Колера сміливо можна назвати легістськими, негуманними, бо тільки в суспільстві, побудованому на принципах легізму, люди отримуватимуть задоволення від страждань подібних до своїх.

Трактуючи покарання як справедливо накладені на людину страждання та відплату, Й. Колер порушив проблему співвідношення між виною і покаранням. Мислитель піддав критиці закон таліона: око за око, зуб за зуб (злочинця чекає саме таке покарання, якими є наслідки його злочинного діяння). На перший погляд, даний закон справедливий, він спрямований проти невини, а насамперед результатів діяння. Злочинець міг діяти в стані афекту і, на думку, Й. Коллера, несправедливо видаляти йому око, якщо він позбавив ока іншу людину. Тому ідея таліона не відповідає правовим поняттям, що вкоренились у суспільстві. Правильніш, на думку німецького мислителя, є твердження: злочинець має зазнати страждання, котре відповідатиме справедливій віддачі за вчинене і знищенню вини [96, с. 127].

Під впливом відносної теорії кримінального права сформувалися три мети покарання: залякування, виправлення, охорона суспільства від діянь окремих осіб, що не можуть бути виправленими (видалення зі суспільства осіб, які не піддаються виправленню, за умови створення колоній для злочинців).

Рационально-обґрунтований зміст ідеї відплати – думка про залякування. Спокутуванням стараються врятувати від загибелі: у суспільстві наявні погляди, що кращим способом попередження злочину є усунення можливості рецидиву злочину, і вважають, що моральне спокутування перебуває у зовнішньому страхіві перед покаранням. Такий погляд перетворює ідею про спокутування на ідею залякування, котра панує у багатьох сучасних культурах. Проте ідея залякування груба: лякають не загрозою покарання, де виконання покарання було б вторинним, а власне самою езекуцією покарання, яку вчиняють із цих причин всенародно, і вона супроводжується якомога більшою жорстокістю. Проте в будь-якому випадку дана ідея у значному ступені сприяла розвитку думки, що соціальні інтереси відіграють значну роль у питанні про покарання. Кримінальне право з таліона на користь однієї особи перетворилося на спокутування, корисне всьому суспільству [96, с. 131–132].

На думку Й. Колера, покарання не має базуватися на засадах доцільності. Потрібно, індивідуалізуючи покарання, чистіше і досконаліше здійснювати ідею справедливості, усувати джерело злочинних дій іншими засобами, що супроводжували б покарання. Саме виховання юнацтва є важливим фактором, якому держава має приділити першочергову увагу, бо від цього залежить майбутнє. Адже щодо вихованих особистостей і таких, які легко піддаються виправленню, відпадатиме потреба застосовувати покарання. Ще однією, як ми вже зазначили, метою покарання є суворе видалення зі суспільства осіб, котрі не підлягають виправленню. Проте дана мета може бути досягнутою лише за умови створення колоній для злочинців.

Провідною ідеєю у політико-правових поглядах німецького мислителя *Р. Ієрінга* є *боротьба за право* як окремої особи, так і всього суспільства. При розвиненому державному порядку велику участь у боротьбі за право бере державна влада, яка з власної ініціативи переслідує і карає всі серйозні замаху на права приватних осіб, на їх життя, особистість і майно. Поліція та суди вже заздалегідь знімають із суб'єкта найважчу частину роботи.

Право і справедливість процвітають у країні не лише завдяки тому, що суддя постійно сидить у своєму кріслі в повній готовності, а поліція повсюди розставила своїх службовців. Кожен, хто насолоджується благодіями права, має сприяти підтримці сили й авторитету закону, тобто кожен із нас – природжений борець за право в інтересах суспільства. Індивіди у боротьбі за право можуть керуватися різними мотивами: простий інтерес, страждання від порушення права, почуття обов'язку або ідея права як така; проте подати один одному руку їх змушує спільна справа – боротьба проти свавілля, адже усвідомлюють: “В *моєму* праві ображається і заперечується право *взагалі*, й воно ж захищається, стверджується і відновлюється у *моєму* праві” [77, с. 37]. Спільна боротьба особистостей за право сприяє утворенню громадянського суспільства та побудові правової держави.

Що робити, коли держава сама “штовхає” своїх громадян чинити неправо? Юридичне вбивство – істинний смертельний гріх права. Охоронець закону перетворюється на його порушника – це все одно, що лікар, який отрує хворого, або опікун душить того ким опікується. У Стародавньому Римі підкупного суддю карали смертю. У таких випадках боротьба *за* закон перетворюється на боротьбу *проти* закону [77, с. 57]. Тому недивним буде, коли в згаданому суспільстві натовп стане на сторону злочинця, котрого переслідуватиме і заарештовуватиме поліція, а у державній владі цей натовп вбачатиме природного ворога народу. Відсутність народного почуття права – найголовніша причина неправових вчинків слуг народу. Народне почуття права – дорогоцінне благо, котре має охороняти і розвивати держава, якщо бажає користуватися повагою своїх громадян і бути міцною. У здоровому й непохитному почутті права окремих людей держава володіє найбагатшим джерелом своєї сили, найвірнішою гарантією власного існування як у середині, так і зовні держави.

Екзистенціально відчувати біль і не чинити опору, терпіти його, не захищаючись, було б рівносильним запереченню відчуття права і згубним для особи. Адже право її – моральна життєва умова існування особистості, а захист права – моральне самозбереження. Не пізнання, не освіта, а просте відчуття болю

спонукає людину боротися за право – вважав Ієрінг. Біль – заклик із боку загрозованої природи. Це однаково стосується, як фізичного, так і морального організму, і чим медичу служить патологія людського організму, тим для юриста та філософа права є патологія відчуття права. У ній – увесь секрет права. В болевій, який відчуває людина при порушенні її права, полягає насильно вирване, інстинктивне зізнання самому собі в тому, що становить для нього право, спочатку для нього самого, як особистості, а потім для людського суспільства.

Одного такого моменту біль виривається назовні, у формі афекту і безпосереднього відчуття, істинне значення та істинна сутність права проявляється в значнішому ступені, ніж протягом багатьох років безтурботного користування. Хто не відчув цього болю на самому собі чи на іншому, той не знає, що таке право, хоча б вивчив напам'ять увесь *Corpus juris*. Не розум, а лише почуття можуть висвітлити нам дане питання. Ось чому мова, як вдало підкреслив Р. Ієрінг, абсолютно правильно називає психологічне джерело будь-якого права *почуттям права*. Правосвідомість, правові переконання – все це наукові абстракції, невідомі народу, сила ж права – у почутті, аналогічно як сила любові. Розум і роздуми не можуть замінити почуття, котрого не вистачає [77, с. 37]. Розум, на який покладалася людина модерну, так і не зумів виконати свою місію – ошчасливити людство. Людина постмодерну відчуває у суспільстві дефіцит основних духовних цінностей, до яких належать: Право, Любов, Віра, Релігія, Бог тощо. За твердженням В. Соловйова, духовність – це сором милосердя, благоговіння перед добром [189, с. 18].

У контексті даної проблеми варто згадати слова М. Бердяєва: “Нескінченно бідна і беззмістовна людина, якщо немає нічого вищого за неї, нема Бога, і нескінченно багата та змістовна людина, якщо є щось вище, ніж вона, є Бог. Рух неможливий для людини, якщо нема вищого й божественного, нема куди рухатися. Звільнення людської індивідуальності від Бога та від світу – людиновбивство. Це звільнення і є диявольське поневолення” [91, с. 315].

Людина – істота не тільки суспільна, а й метафізична, котра не може існувати, не присвятивши свого життя чомусь безумовному. Життя дається, як деяка доля, як шлях, що висуває питання про співвідношення у цій долі фатальності, випадковості та вільного вибору. Людина не просто живе, а переживає своє буття, будучи суб'єктом своїх відчуттів, таких, як відчуття обов'язку, відповідальності за співучасливість, терплячість, відвертість і т. ін.

Екзистенціалізм апелює до кожної людини, спонукаючи її прокинутися від зачарованості повсякденністю та звичністю, почавши власний проект існування. Гуманізм тісно ув'язується із цінностями самотності та творчого активізму, які, не нав'язуючись усім, стають суспільно престижними. Екзистенціалізм намагається поєднати помірний соціальний активізм боротьби за мир, права меншин, екологію, [чи як у Р. Ієрінга, боротьбу за право. – *Авт.*] із внутрішньою душевно-самовизначальною роботою [102, с. 77].

Ідея про можливості “уявного існування” індивідуального суб'єкта висловлена ще в філософії Веданти – нагадував Ф. Ніцше. В цьому розумінні критика з боку Ф. Ніцше вищої людини у вигляді Тезея – це критика гуманізму, який проявляється як суб'єкт, що все знає і все пізнає, бо йому вдається за допомогою нитки Аріадни вибратись із лабіринту пізнання, щоб упевнитись у всесильності розуму, котрим він володіє. І це володіння робить його вищою істотою, оскільки за допомогою свого розуму він осягає істину: істину світу та всіх речей як “безпосередні достовірності”. Таким чином, вища людина – людина, котра засвідчує наявність світу своїм знанням про нього як про такий, що є наявним, оскільки вона – вища людина – в цьому впевнилася сама [139, с. 5].

Принципові гуманізму Ніцше протиставляв свою “надлюдину”, значення першої складової частини визначення котрого, тобто “понад”, є сигналом, знаком того, що поняття “людина”, котре зміцнилося в його гуманістичному проекті, знецінене, бо “людина” (manas) позначила себе як істота, котра вимірює цінності і знижує їх ціну. Поняття “людина” несе в собі нігілістичний смисл: це людина, вирощена за життєвим законом “необхідного самовизначення” волею до Ніщо, котра, все ж залишаючись волею (за тим самим життєвим законом, адже людина

“вважатиме за краще хотіти Ніщо, ніж нічого не хотіти”), виражає ненависть до людського [139, с. 6]. “Людина – це канат протягнутий між твариною і надлюдиною. Це канат над прірвою. Дехто із них має свою волю, проте більшість із них служить волі інших” – наголошує Ф. Ніцше на другорядній ролі людини у сучасному для філософа суспільстві [79, с. 557]. Ідеалом для нього є Надлюдина. Проте, шлях проходження до неї – небезпечний, небезпечна і зупинка на шляху та погляд, звернений назад. Небезпечним є і страх проходження. Лише людині, позбавленій духовних і моральних цінностей під силу утвердитись як Надлюдина, що здатна деструктивно впливати на хід історії (Ленін, Гітлер, Сталін, Піночет та інші).

“Надлюдське” у вигляді Заратустри проявляється і як іронія над вищим людським, котре християнська теомія трактує [243, с. 6]. [...] Концепт “надлюдини” вибудовувався не як стале людини, тобто не як центр і точка відліку гуманістичного, а як те, що становить її як людину. Надлюдину можна створити. “Нею можете бути Ви, але Ви можете стати її батьками, предками” [79, с. 559]. Проголосивши смерть Бога, Ніцше став передвісником настання нового виміру людського. [...] Проголошена Ф. Ніцше смерть Бога призводить до кінця і самої людини, яка усуває свій “деспотичний” центр [243, с. 6]. Окрім того, Ф. Ніцше критикував концепцію суспільного договору. Людське товариство – це спроба, це довгий пошук. Насправді шукає воно того, хто повеліває. Бог помер. Його замінить Надлюдина.

Проголосити смерть Бога (а ми є ті, хто вбив його) – означає кінець усіх основ, кінець усіх раціональних основ, кінець будь-якого універсалізованого морального авторитету, бо саме Бог – первісне джерело будь-яких основ. У досліджувану нами епоху ставили під сумнів будь-який фіксований теоцентризм (антропоцентризм, геоцентризм, раціоцентризм, космоцентризм тощо). Представники даної епохи заперечували принцип центризму, суть якого – у штучному наданні переваги одній із історично конкретних ситуацій духовної еволюції та визнанні цієї ситуації як такої, котра одночасно задає наступній

еволюції монолінійний маршрут і не дає її змоги зійти з нього ні за яких умов – так розкрив зміст принципу центризму О. Соболя [186, с. 36].

М. Фуко сповідував принцип децентрації, який не залишає привілеїв жодному з центрів і суб'єкту, в тому числі, що належить західній метафізиці. Думка М. Фуко про “зникнення” людини, як і слова Ф. Ніцше про смерть Бога, безумовно, не є констатацією події, що реально відбувається, вона фіксує зникнення образу людини, зведеного на п'єдестал гуманізму епистемою попередньої культури [243, с. 7].

Гуманістичними ідеями пронизані погляди російського філософа *В. Соловйова* на проблему реалізації покарання (застосування) та шляхи попередження злочинності. “Злочинець – це людина, яка свідомо ухиляється на ділі від мінімальних вимог доброї поведінки, встановлених у кримінальному законі заради безпеки людського співжиття”, – таку дефініцію злочинця запропонував кримінальному праву *В. Соловйов* [189 с. 124]. Як і представники соціологічної школи кримінального права, джерелом злочину вважав соціальні фактори (суспільство, в якому живе особа, соціальні умови і життєві обставини), проте справжня причина злочину – власна рішучість людини. Співзвучні з філософсько-правовими поглядами *Й. Колера* на покарання міркування *В. Соловйова* щодо суб'єктивного ставлення при притягненні особи до відповідальності. У злочині є ознака осудності, за якою він відрізняється від нещасливого випадку та діянь, що вчинила психічно хвора людина, яка, згідно з теорією кримінального права не є суб'єктом злочину, відповідно, не може бути кримінально караною. *В. Соловйов* деталізував: “Осудний злочин – результат внутрішнього духовного процесу, в якому завжди є хоч один момент дієвого рішення, тобто свідомого зречення від моральної норми, свідомого відкидання добрих духовних впливів і свідомого віддання себе злим потягам” [189, с. 124].

Справжнє покарання злочинець, як і кожна аморальна людина, отримає за законами морального порядку на суді Божому. А людське правосуддя – це тільки доцільна реакція суспільства проти злочинних явищ заради необхідної самооборони, для справжнього захисту осіб, які загрожують суспільству, і для

можливого виправлення злочинця [189, с. 125]. Нормальне кримінальне правосуддя і пенітенціарна система, котра йому відповідає, – справжня правда і милість до злочинців без збитку для невинних – ось найочевидніший і повний доказ справжнього зв'язку між правом та моральністю, чи істинного поняття про право як рівновагу двох моральних інтересів: суспільного блага й особистої свободи. Якщо надати перевагу суспільному благу, то злочинців, як і шкідливих хворих, необхідно просто винищувати. Якщо ж, навпаки, надати перевагу особистій свободі, то необхідно відмовитися від примусового впливу на тих і на інших. Совість і розум, а сьогодні й досвід, вказують на правильний шлях, що не допускає ні нелюдяного винищування шкідливих людей, ні нелюдяного дозволу їм винищувати інших [189, с. 134–135]. Тому правила безпристрасного, чужого мстивості й злobie кримінального судочинства та пенітенціарної системи мають враховувати інтереси суспільної безпеки й особистої свободи.

Першим кроком правомірного і доцільного впливу на злочинця є *тимчасове позбавлення його свободи*. Це необхідно як для суспільства, так і для злочинця. У результаті здійснення цього заходу суспільство відчуває себе безпечним, відгородившись від злочинця. Проте така безпека є лише тимчасовою. Тимчасове позбавлення волі для злочинця – “рішуча зупинка в реалізації злої волі, можливість спам’ятатися, одуматися і перемінити настрій” [189, с. 125]. Знаючи реалії місць тимчасового утримання, російський філософ наполягав, щоби короткочасне попереднє ув’язнення було одиночним. І з цим можна погодитися. Адже таке поводження з особою, котра має статус лише підозрюваного чи підсудного, означало б відверте нехтування двома принципами кримінальному процесу – принципом невинуватості особи та гуманізму.

У праці “Право і мораль” В. Соловйов запропонував упровадити в кримінальне судочинство Росії знаний на той час у Бельгії, Ірландії та інших країнах інститут – *інститут умовних вироків*. Суть його пояснив так: людині, котра вчинила злочин уперше, суд визначає конкретне покарання. Проте, враховуючи випадковість цієї першої вини, вирок не виконують, і засудженого випускають на волю доти, доки він не впаде у рецидив чи не вчинить новий

злочин, і тоді понад новий каральний захід має відбутися і раніше присуджений. Дещо інший характер умовного покарання має термін тюремного ув'язнення, котрий скорочують згідно з подальшою поведінкою засудженого [189, с. 128]. Сучасному кримінальному праву України ці два інститути відомі як звільнення від відбування покарання з випробуванням та умовно-дострокове звільнення від покарання. Філософ був переконаний, що після знищення тортур не було іншого настільки важливого успіху в сфері кримінального процесу. Ці інститути за своїм великим принциповим значенням відкрили нову еру кримінального правосуддя, з новим моральним поглядом, спрямованим на живу людину, а не прикованим до мертвої букви статей і параграфів кримінальних укладень. Залежно від цього прогресу має розширитися юридична освіта, яка б не відмовлялася від свого зв'язку з минулим (римське право та історія місцевих законодавств) і послідовно поєднувала у собі фактори майбутнього, що полягає у вивченні істинної людини (враховувати досягнення психології, психопатології та моральної філософії) [189, с. 128-129]. Тут можна простежити ще один принцип розвитку індустріальних держав: на відміну від людини модерну, яка самовпевнено вдивляється тільки у майбутнє, особа індустріального суспільства заглядає одночасно назад, у минуле, і вперед, у майбутнє.

На відміну від Й. Колера, який відстоював страждання як мету покарання, російський філософ заперечував у покаранні злобу і помсту. Покарання неодмінно має враховувати інтереси злочинця, проте це зовсім не означає, що В. Соловйов при винесенні вироку закликає не враховувати інтереси іншої сторони – потерпілого. Надто гуманне ставлення до злочинця за свідомого нехтування інтересів особи, котра потерпіла від злочину, – суперечить справедливості. “Як суспільство, котрому загрожують, має право на збереження своєї безпеки, як порочна людина, котра вчинила злочин, має право на виправлення, так і невинно потерпілий від злочину має право на можливу винагороду” [189, с. 129]. Виникає питання: “Від кого потерпілому чекати винагороду?” В. Соловйов вважав, що від держави, яка, у свою чергу,

покриватиме витрати потерпілого за рахунок злочинця. Для цього може бути два джерела: конфіскація майна і дохід від примусової праці засуджених.

Теорія “нормального” покарання прямо пов’язана з докорінним реформуванням тюремних установ, перетворенням їх на морально-психіатричні заклади. Умовне обмеження особистих і майнових прав як природний наслідок злочину – те, що суспільство має “взяти” у злочинця, але в обмін на це воно має надати злочинцеві дієву допомогу в його виправленні та моральному відродженні [189, с. 130-131]. Адже позитивне завдання покарання – не фізична мука злочинця, а моральне його зцілення або виправлення. Серед юристів побутує думка, що виправляти злочинця – означає втручатись у його внутрішній світ, а на це суспільство не має права. “Насправді злочинець актом злочину оголив свій внутрішній світ і має потребу в зворотному впливі, щоб увійти у його нормальні межі. Особливо дивним у запереченні проти виховного впливу на злочинця є те, що за суспільством визнають право ставити людину у *розбещуючі* умови, якими, до речі, є теперішні тюрми і каторги, а право й обов’язок ставити людину в *моралізуючі* умови відбирають від суспільства” – з обуренням твердив В. Соловйов [189, с. 132-133].

Провідним представником класичної школи кримінального права був німецький професор *Карл Біндінг* (1841–1920 рр.). На його думку, мета покарання – справедлива відплата. Дана школа пропагувала принцип рівноцінності (схожі випадки слід розглядати лише однаково), принцип пропорційності (покарання має бути адекватним злочині) та принцип вини (тільки винною можна вважати відповідальним за свої дії). Злочинець здатний відрізнити добро від зла, тому що людина володіє вільною волею, якою користується при обранні своїх дій. Це, у свою чергу, висуває вимогу про осудність злочинця. Адже неосудність спричиняє безкарність. Тому душевнохворих різного ступеня взагалі не можна карати. Аналогічно не можна притягувати до кримінальної відповідальності неповнолітніх. Таким чином, важливу роль для покарання почало відігравати повноліття, вік досягнення якого у різних країнах різний [10, с. 333].

У 70-х – 80-х рр. XIX ст. реакція на класичну школу проявилась у формі двох течій (“антропологічної” і “соціологічної”), в яких вихідним пунктом теорії був злочинець як людина та індивід, а не сам злочин. Засновником однієї з них був італійський лікар *Чезаре Ломброзо*, який висунув думку про те, що злочинці значною мірою генетично запрограмовані. Він стверджував, що злочинець часто (приблизно в одній третій усіх тяжких злочинів) схильний до того, щоби стати ним. Враховуючи це, можна розпізнати щойнонародженого майбутнього злочинця за його мавпоподібною зовнішністю: похиле чоло, великі вуха, виступаюча щелепа, за розташуванням зубів, як у хижих звірів, і т. п. Теорія Ч. Ломброзо викликала сенсацію й отримала схвалення у багатьох регіонах планети. Адже була втішною думка про те, що злочинці від народження – потворні люди, генетичні монстри, аналогічні душевнохворі та епілептики. І хоча людство рухалося вперед, за тисячоліття боротьби за існування генетично неповноцінні індивіди, на жаль, розмножувались і розпоширювали свою погану спадковість [10, с. 334]. Ломброзіанці та їх союзники вимагали розширеного застосування смертної кари, каторжних робіт, відновлення тілесних покарань, разом із тим ліквідації суду присяжних, обмеження адвокатури, відмову від перегляду вироків. Проте найбільшою їхньою вимогою було: ввести ув'язнення в тюрми “природжених” злочинців, тількино їх виявили огляд і експертиза, а значить, незалежно від того, вчинили вони злочинне діяння чи ні [231, с. 407-408]. Такі думки є небезпечними для людства, адже здатні провукувати розвиток інституту покарання на антигуманних принципах.

Ученням, котре мало замінити класичну школу як пануючу доктрину, поряд із антропологічною течією була так звана соціологічна школа. Німецький професор кримінального права *Франц фон Ліст* (1851–1919 рр.) – єдиний з найвідоміший представник даної школи. Соціологічна школа розглядала боротьбу проти злочинності як різновид боротьби зі шкідливими соціальними явищами. З цієї точки зору розплата за злочин є безглуздою. Вона не може сприяти усуненню причин злочину. Їх слід шукати і нейтралізувати в особистості злочинця. Тому фон Ліст виявив три типи злочинців, із якими потрібно поводитися по-різному. Із

тим, кого можна виправити, тобто повернути його суспільству, слід працювати так, щоби він виправився. Злочинця, який відповідно до своїх особистих схильностей не потребує виправлення, необхідно залякувати та відвернути від подальших злочинів. Того, кого неможливо виправити (тобто вплинути на нього), треба знешкоджувати. Для кожної з цих категорій соціологічна школа визначила специфічну програму: до того, хто піддається впливу, необхідно застосовувати виховні засоби, не пов'язані з позбавленням свободи на певний строк; випадкових злочинців потрібно налякати, призначивши їм прийнятне покарання; тим, кого не можна виправити, слід ув'язнити назавжди або щонайменше дати їм визначене строком покарання і при можливості знешкодити їх.

У програмі даної школи не було нічого нового щодо застосування засобів залякування і знешкодження. Схожі ідеї були відомі, їх випробували раніше. Нове – в аналітичному розподілі категорій і виділенні особливої категорії злочинців, на яких вважали наперед можливим вплинути так, щоби вони могли повернутися до суспільства. При цьому спеціально звертали увагу на тогочасне деструктивне суспільне середовище. Вважали, що злочинець, який постраждав від навколишнього середовища, має незіпсовані здібності до соціального пристосування, і це зберігає можливість впливати на нього шляхом його виховання [10, с. 335].

Важливий успіх правосуддя XIX ст. пов'язаний із нормами покарання і виконання покарань. Що стосується норм покарань, то великим успіхом було значне обмеження застосування смертної кари завдяки тому, що її винесення замінювали на довічні каторжні роботи, а також завдяки практиці помилування. Це було результатом не раціональних роздумів (Беккаріа) про недостатній ефект залякування смертною карою, а гуманної критики смертної кари часів пізнього Просвітництва, критики, що у XIX ст. отримала дедалі більшу підтримку серед як загальної суспільної думки, так і юристів та привела до подальшого критичного вивчення негуманності смертної кари і збитків для кримінальної політики [10, с. 339].

У контексті аналізу тогочасної мети покарання актуальним є питання дослідження виконання такого виду кримінального покарання, як позбавлення волі. Адже дослідження умов здійснення даного виду покарання відображає реальну картину мети, яку має держава, караючи злочинця. Ще наприкінці XVIII ст. волі позбавляли у загальних тюрмах або в закладах для примусових робіт, зазвичай у фортецях та ін. Умови тут були жахливими. Такі місця ставали, по-суті, вогнищами поширення злочинності. Створюючи тут антисуспільні групи, наймолодші ув'язнені швидко ставали на шлях закоренілої професійної злочинності [10, с. 339]. На початку XIX ст. розвиток соціальних реформ проявивсь у вимозі серйозних змін у тюремній справі. Проте довелося зіткнутися з дилемою, пов'язаною, як з'ясувалося, з будь-яким видом позбавлення волі. За умов суворої ізоляції завжди є ризик того, що ув'язнений зламається після такої бажаної, проте незвичної для нього свободи, і вчинить злочин повторно. Та й виховання за умов суворої ізоляції є майже нездійсненне. А слабка ізоляція створює умови для виникнення в місцях позбавлення волі антисуспільних групувань. Дана проблема залишається досі нерозв'язаною.

Досліджуючи особливості інституту покарання епохи постмодерну, не можна залишити поза увагою ідею раціонального покарання та ефективності пенітенціарної системи М. Фуко. Основне завдання тюрми як соціального інституту полягало не в обмеженні свободи індивіда, а в трансформації його поведінки та особистості. Як елементарна форма дисциплінарного суспільства тогочасна тюрма пригнічувала асоціальні схильності індивідів і моделювала бажані. Найхарактернішим втіленням ідеї тюрми як дисциплінованого простору М. Фуко вважав проект англійського правознавця і філософа XVIII ст. І. Бентама “Паноптикум”, в основі котрого лежав принцип “усепіднаглядності”. За проектом І. Бентама, тюрма – це не темниця, а особливий тип архітектури: складна споруда, де всі камери були освітлені (їх проглядали наглядачі), кожна з них – схожа на маленький театр із актором-ув'язненим на сцені. Будь-яка поведінка ув'язненого – на виду, проте сам він нікого не бачить. За цим проектом людину піддають випробуванню світлом, тобто вона покарана постійним перебуванням на виду в

наглядачів, і це відчуття постійної підконтрольності, піднаглядності й становить суть покарання. М. Фуко різко критикував схожі проекти тюрем, побудованих за дисциплінарним принципом, в основі якого – тотальний контроль і нагляд за ув'язненими. Впровадження даного принципу в правову сферу французький кримінолог пов'язував із розвитком неправових, тоталітарних режимів, які стали крайнім втіленням ідеї дисциплінованого суспільства [21, с. 548-549].

Досліджуючи істинні причини правових реформ XVIII ст., що, безумовно, вплинули на масову правосвідомість Нового і Новітнього часу, вчений дійшов до висновку: вони “потрібні для того, щоб карати не менше і слабше, а раціональніше і ефективніше” [21, с. 549]. Філософів-гуманістів, французьких просвітителів не настільки сколихнула жорстокість каральних заходів, базованих на тортурах і стратах, які так щедро застосовували тоді, а їх малоефективність. І, як підкреслив В. Бачинін, “усе це, на думку М. Фуко, не означало, що суспільна свідомість та система правосуддя стають гуманнішими. Прагнучи раціональніше судити і карати, вони й надалі продовжували ставитися до злочинця як до антагоніста, який не заслуговує на поблажливість” [21, с. 550].

Створена державою пенітенціарна система має не допускати наявності слабких, уразливих місць, не залишати лазівок для тих, хто прагне уникнути покарання. Їй потрібно бути максимально ефективною, щоби покарання для злочинця стало невідворотним. Працівникам даної системи слід уміти точно класифікувати правопорушення за шкалою каральних заходів і точно виконувати покарання-віддачу. Покарання повинно відповідати характеру злочину, тобто бути не надто жорстким і не надто м'яким, а раціональним [21, с. 550-551].

Програма виправлення соціологічної школи для злочинців, яких можна виправити, особливо молодих, привела в усій Європі до старанного експериментування у різних типах закладів із застосуванням різних методів виправного догляду і виховання. Крім безпосереднього виховання у закладах робили спроби перевиховувати тих, кого можна виправити, шляхом умовного

звільнення та умовного вироку. Ці два інститути почали повсюдно застосовувати на межі XIX-XX століть [10, с. 340].

Перетворення тюремного ув'язнення на основний вид покарання (разом із поширенням заслання у колонії) дало змогу окреслити питання про обмеження смертної кари, на чому давно наполягали демократичні, ліберальні представники суспільства Франції, Англії, Італії та інших країн.

Підкоряючись суспільному тискові, уряди деяких країн обмежили застосування смертної кари за скоєння визначених, більш менш вузьким колом злочинів. Поступово, після довгих коливань, відмовилися від тілесних пошкоджень, проте давали велику свободу для кулачних розправ у поліцейських дільницях.

Незважаючи на широке застосування довготривого тюремного ув'язнення і масового заслання злочинців у колонії, число тяжких кримінальних злочинів зростало з року в рік. Зростання це переважало збільшення чисельності населення. У Німеччині, наприклад, загальне число засуджених досягло за 5 років (із 1888 до 1892 р.р.) 473 тис. осіб, а з 1893 до 1897-й становило 538 тис. осіб. Зростав рецидив (збільшення повторних злочинів). У пошуках виходу буржуазна наука кримінального права запропонувала урядам два нових заходи: умовне засудження і превентивне засудження [231, с. 406]. Серед аргументів, висловлених на користь *умовного засудження*, найбільшої уваги заслуговує такий: тюрма не стільки виправляє, як псує. Людина потрапляє в тюрму звичайним злочинцем, а виходить професійним. Умовне засудження прийняли в Англії у 1887 р., у Франції – в 1891 р. Найпослідовнішим його формулюванням був характерний бельгійський закон 1888 р: суд отримав право відкладати покарання на п'ять років; якщо протягом цього часу умовно засуджений не вчинить нового злочину, то буде визнаний неосудним, у протилежному випадку старе покарання приєднують до нового. Умовне засудження зайняло чималу частку: на нього припадало від 10 до 20% усіх вироків [231, с. 406-407].

Превентивне покарання протилежне покаранню умовному. Його призначають не до і не замість, а після відбування основного покарання – як особливий додатковий захід. В англійському законодавстві початку ХХ століття передбачали додаткове перебування в тюрмі (від 5 до 10 років) для тих злочинців, які засуджені втретє [231, с. 407].

Попереднє слідство підлягало визначеним правилам, що в усіх випадках відкидали тортури обвинуваченого. Інша справа – наскільки це виконували на практиці. Наприкінці ХІХ століття європейські країни почали допускати до деяких дій на попередньому слідстві адвокатуру. Участь адвоката на попередньому слідстві була допущена в Австрії та Німеччині (відповідно у 1873 і 1876 рр.), у Франції – законом 1897 р. за умови, що арештований про це просить, адвокат був присутнім при допиті, але задавати питання не міг. Слідчий, проте, повідомляв адвоката про всі свої дії у справі [231, с. 412]. Судове слідство ставало, як правило, змагальним. Із об'єкта (предмета) дослідження, яким у середньовічному процесі був підсудний, він стає “стороною”. Має право на захист, який здійснює сам або через адвоката (останнє – за умови, що є кошти для оплати його послуг). Набуває право (принаймні, в законі) заявляти клопотання, брати участь у допиті свідків, надавати докази [231, с. 412].

У другій половині ХІХ століття представники класичної школи кримінального права різко критикували застосування смертної кари. Саме завдяки їхнім зусиллям із джерел кримінального права багатьох країн поступово почав зникати такий вид кримінального покарання. Наприклад, у 1848 р. страту за політичні злочини скасовано у Франції та Швейцарії. Вони ж виступали і за провадження ліберальнішої та більш гнучкішої політики у каральній сфері, за надання суддям більшої можливості врахування пом'якшуючих обставин та особливостей особистості правопорушника при призначенні покарання, допущення дострокового звільнення й умовного засудження тощо.

Коли кодекси, складені на початку ХІХ ст., дотримувалися принципу суворості визначеності покарання, вводили складні, детально розроблені “прейскуранти” покарань, то кодекси кінця даного століття (голландський, швейцарський та ін.)

надавали перевагу “узагальненим” невизначеним санкціям, відкриваючи цим широкий простір судовому вибору, що є свідченням поглиблення гуманістичного виміру в інституті покарання.

Інститут омбудсмена – новий інститут права, сформований у дану епоху – виступив важливим інструментом захисту прав громадян. Великої популярності набули спеціалізовані омбудсмени: військовий – у Швеції, зі забезпечення рівності статі – у Фінляндії, тюремний і університетський – у США [87, с. 314].

Досліджуючи правову культуру XIX – першої половини XX століття, слід зазначити, що суспільство в цю епоху вже розуміло однобічність освоєння буття за допомогою лише раціонального обґрунтування соціально-правових явищ. Людина відчувала потребу в ірраціональному переживанні цих явищ, у намаганні екзистенційно сприйняти їх, що, у свою чергу, призвело до виникнення нових напрямків у філософії права – екзистенціального, феноменологічного, герменевтичного.

Що стосується правосуддя, то людина почувається більше захищеною з позиції кримінального закону, адже виникла низка правових інститутів, яких не знала юриспруденція модерну: інститут умовного ув’язнення, інститут превентивного ув’язнення, підтримання обвинувачення з боку прокурора, принцип невинуватості, залучення адвоката на стадії досудового слідства, поява омбудсмена, участь у судовому засіданні присяжних, заперечення теорії формальних доказів, заборона тортур, дедалі менше застосування смертної кари тощо – все це свідчило про значну гуманізацію інституту покарання XIX-першої половини XX століття.

Висновки до другого розділу

1. Юснатуралістична філософсько-правова ідеологія епохи домодерну ґрунтована на ідеї раціонального, органічно поєданого з морально-етичними та релігійними цінностями – істини, добра, справедливості, гармонії, краси, порядку, милосердя, свободи й рівності всіх членів суспільства тощо. Ця форма раціонального служила критерієм формування і функціонування суспільних інститутів, у тому числі й кримінально-правових, орієнтиром для людини в її вчинках і помислах. Мислителі домодерну шукали джерела людської розумності у вищих, щодо державного ладу, категоріях: в античності – у природно-космічному бутті із його законом Долі; у середньовіччі – в пануючому у Всесвіті Божественному розумі; у Відродженні – в розумно-творчій природі людини.

Відповідно до античних міркувань, закон Долі одним сприяє в усвідомленні та досягненні космічної гармонії, а тих, які через відсутність розумного начала порушують гармонію правопорядку, прирікає на суворі покарання. Таке трактування закону Долі заперечувало наявність у людини вольового критерію осудності як обов'язкової ознаки будь-якого суб'єкта правових відносин, у тому числі суб'єкта злочину, чим зумовило відсутність в античній правовій реальності повноцінної особистості. Водночас мислителі античності покарання, призначене з метою виховання, вважали розумним, оскільки воно є благом для особи, бо спрямоване на її вдосконалення. Страту або вигнання зі суспільства вважали справедливим покаранням стосовно тих, хто не здатний до вдосконалення.

2. У середньовічній християнізованій правовій реальності переплелися раціональні, ірраціональні та гуманістичні виміри. В основу розвитку інституту покарання покладено ідеї розумності людської душі й тіла та свободи волі, які були критеріями правомірності її вчинків. Розумний вибір людини залежав від пізнання нею Божественного розуму, що було неможливим без використання ірраціональних засобів. Морально-гуманістичне та ірраціональне, водночас, знаходимо у метафорі про караючий вогонь чистилища, в який потрапляє душа:

християнство вселяє людині віру на прощення її гріхів, шляхом їх екзистенціального переживання та спокутування, вимовляння молитов за душі мертвих.

Незважаючи на успадкування раціоцентричних норм римського права, що стосувалися жорстоких видів покарань, канонічному праву належить відмова від ірраціональних методів (наприклад, ордалій) кримінального процесу та вимога ґрунтування вироку суду на раціональних наукових методах, заборона застосування тортур як засобів отримання доказів. Базуючись на систематизованих, логічно обґрунтованих релігійних, ірраціональних за змістом, догмах про людину, яка наділена внутрішніми неповторно-індивідуальними особливостями, канонічне право сформувало відомі сучасності кримінально-правові конструкції злочину, вини, суб'єкта злочину тощо.

3. Епосі Відродження відома людина, котра самостверджує власну сутність, усвідомлює та творить себе як особистість, розриваючи “священний” зв'язок із природою, космосом, Богом, стає всеціло вільною. Керуючись розумом, вона автономно в обранні власного вчинку та, відповідно, усвідомлює всю повноту власної відповідальності. Людина-творець самої себе, тому лише від неї залежить чи сформуватись їй як особистість із чіткою правомірною установкою, чи, живучи в суспільстві, порушувати прийняті в ньому норми. Вперше у світовій кримінальній-політичній думці звучать неприйнятні для суспільної свідомості й правової практики домодерну, проте через століття реалізовані у практичному житті ідеї: нищівна критика наявної системи покарань, скасування неймовірно жорстоких покарань та запровадження гуманніших і раціональніших форм каральної політики (відміна смертної кари й впровадження за майнові злочини примусових виправних робіт).

4. Домодерне суспільство у різних своїх проявах (общинно-родове, поліс, держава як політичне суспільство, християнська община) по патерналістськи ставилося до людини, всеціло поглинало її та розпоряджалося нею, підтримувало людину, проте не давало їй змоги стати індивідуальністю. Величезна роль громадської думки не могла не відобразитися на усвідомленні злочину і

покарання. Уявленню про злочинне діяння як порушення наявного для спільного блага, розумно організованого порядку відповідали особливості тогочасних покарань – довічна (пожиттєва) ганьба, тероризування, залякування, клеймування, вигнання, неприборкані відчуття відплати, жорстокі тортури та різноманітні види страт й ін., що свідчить про раціоцентричний інквізиційно-репресивний характер інституту покарання.

5. Людина в добу європейського модерну – істота складна, суперечлива і парадоксальна. Предметом дослідження мислителів цієї епохи були не тільки позитивні аспекти людського життя, а й вади його, в тому числі, злочинність. Прийняття у XVIII ст. в низці європейських держав кримінальних кодексів, що містили гуманістичні, концептуально оформлені розумні догми (відміна середньовічних катувань, свавілля суддів та смертної кари; проголошення принципу рівності між злочинцем і покаранням; визнання можливості виховного впливу на злочинця тощо) – результат боротьби між прогресивними філософсько-правовими поглядами на людину, правову культуру, інститут покарання та підходом до людини як часткової, раціоцентричної істоти, закоренілою практикою жорстоких покарань. Законодавець уперше в історії західноєвропейської правової культури (на практиці це відбулося значно пізніше) максимально враховує теоретичні вихідні принципи та конкретні пропозиції щодо гуманістичного реформування кримінального, кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого права, що висловили філософи права модерну. Саме в цю епоху відбувається становлення людини як розумної істоти, яка на практиці реалізовує цінності розуму, а це, в свою чергу, розвиває науку, суспільні демократичні інститути, норми соціалізації і свободи.

6. Панівною правовою ідеологією у XIX–першій половині XX століття був легізм із його антигуманною сутністю і раціональністю, вільною від ціннісно-гуманістичного виміру. Наукова раціональність індустріальних держав, лишаючи поза увагою історію, культуру, цінності, мораль, менталітет і характер народу, дбала про стан науково-технічного прогресу та рівень економічного розвитку суспільства, що зумовило швидкий розвиток пенітенціарної системи.

Прагматично-раціоцентричне, технократичне мислення проявлялося на практиці різким відчуженням особистості, втратою її ідентичності та унікальності, знеціненням людського життя. Як реакція, виникли нові напрямки філософсько-кримінально-правових досліджень (герменевтичний, екзистенційний, феноменологічний, філософія “серця”), які робили акцент на однобічності, зараціоналізованому обґрунтуванні соціально-правових явищ.

Першими проявами практичної гуманізації кримінально-правових відносин, невідомих кримінальному праву попередніх епох, були: умовне і превентивне ув'язнення, підтримання державного обвинувачення прокурором, залучення адвоката у стадію досудового слідства, впровадження статусу омбудсмана, участь у судовому засіданні присяжних, принцип невинуватості, заперечення теорії формальних доказів, заборона тортур, зменшення випадків застосування смертної кари тощо.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМА ГУМАНІЗАЦІЇ ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

3.1. Людина в сучасній європейській правовій культурі

Проблеми людини в європейській правовій культурі досліджували В. Братасюк [35], М. Братасюк [152], Е. Бредні [69], М. Дженіс [69], Р. Кей [69], В. Красиков [102], Н. Кушакова-Костицька [112], А. Наурзбаєва [139], Т. Оноре [148], Р. Петров [155], В. Плавич [158], В. Селіванов [177], Л. Фуллер [217], Х. Харт [222], О. Хьоффе [223] та ін.

Події, які сколихнули людство у ХХ столітті, розкрили силу людського розуму, проте не його велич – це “засоби масової інформації, засоби брехні й запаморочення натовпу через скандальні та новітні міфи; це й світові війни, які забирають мільйони людських життів; це масові вбивства; це тоталітарні режими, що виникають зі сполохів стадних інстинктів; це ненависть; це солдати, які розстрілюють жінок та дітей; лікарі, які експериментують над людьми; концентраційні табори; примітивізм мислення; “загублені покоління”; зростання злочинності, яке не завжди можна пояснити ницими матеріальними умовами існування; це поширення психічних захворювань, – усе це йде, на жаль, поруч із технічним і так званим соціальним прогресом [64, с. 121]. Виникло чітке усвідомлення небезпеки розвитку науки і техніки на прагматичному “оголеному” раціоналізмі та необхідності нового типу раціональності з утвердженими у ньому – людяністю, духовністю, правом, свободою, творчістю, красою, справедливістю, унікальністю тощо. “Смисли та значення цих понять пронизують правову реальність, що постає в умовах розвиненого громадянського суспільства, ліберально-демократичної державності, утвердження принципу плюралізму в усіх сферах життя тощо” [36, с. 12]

Очевиднішою і максимально віддаленою є межа між традицією праворозуміння, що стала класичною (нормативною, соціологічною й

філософською), і тим баченням права та правової реальності, що відповідає епосі постмодерну [146, с. 25]. Перехід від індустріального суспільства до постіндустріального потребує нового філософсько-правового підґрунтя, на якому базовані уявлення про людину і право-, державотворчі процеси. В. Братасюк констатував, що західноєвропейське континентальне право дедалі більше наближується до людини, стає невід'ємним елементом її індивідуального буття, набирає рис персоналістичності. Про це свідчать філософсько-правові концепції та вчення, що набули великої ваги у Західній Європі впродовж ХХ ст.: феноменологічна філософія права, екзистенціальна, правнича герменевтика, різні концепції відродженого природного права. Всі вони, як правило, прагнуть захистити унікально неповторне особистісне “Я” від дегуманізованого позитивістсько-легістського праворозуміння і такої самої практики [35, с. 63]. Сьогодні юридична наука має використовувати результати дослідження широкого кола правових шкіл, з'ясовувати різноманітні підходи до розуміння сутності, цінності та призначення права на противагу культивуванню однієї з правових концепцій та безпідставному запереченню інших. Це дає змогу досліджувати право як у позитивному (державному), так і в надпозитивному (наддержавному) вимірах. Тобто повноцінно і неупереджено, а не з псевдонаукових (заідеологізованих) позицій [9, с. 2], як це відбувається в державах із легістсько-позитивістським мислення.

Уявлення про норму права як явище, освячене авторитетом держави, котра є уособлення розуму, а отже, і все, що висвітлене від її імені не може бути нерозумним, в умовах постмодерної дійсності – застаріле, взіреть неісторичного правового раціоналізму. Відповідно, “ставлення до права як прояву чужої волі, що прагне зв'язати і обмежити, означає втрату людиною своєї духовної свободи та поваги до себе” – зауважив В. Трофименко [203, с. 12]. Більше того, вихідне розуміння сутності права пов'язане із сутністю людини [9, с. 17]. Проте сутність людини – наддержавна. “Бо не держава створює людину, а людина – державу” – цілком сучасно мислить С. Алаіс [9, с. 17].

Наявне й чітке розрізнення права і закону, які з позиції природно-правового мислення не є тотожними. “Закон має бути не ярмом, а легкою упряжжю, що, даючи свободу суспільству, міцно тримає його вкупі, тому воно може вільно рухатися вперед. Треба, щоб закон був непорушним, але гнучким і здатним пристосовуватися до світу, що змінюється, особливо, коли це стосується країни, котра розвивається”, – вказав на особливості закону сучасного суспільства український правник С. Головатий [54, с. 989].

Сьогодні, на рубежі тисячоліть, усі заговорили про людину як індивідуальну, одиничну та найвищу соціальну цінність, розвитку котрої має сприяти держава. У різних напрямках (релігії, культурі, економіці тощо) спостерігаємо персоналістичну революцію, що не є винятком і у праві. Право має бути персоналістичним, орієнтуватися на людину.

Людина і право – дві складні й багатогранні філософсько-правові категорії, що перебувають у постійному взаємозв’язку. Коріння права – у природі людини. Право наявне тому, що існує людина, яка потребує права. Нема єдиного загальноприйнятого визначення права, як і загальноприйнятої концепції людини. Якщо розглядати право як регулятора суспільних відносин, як систему загальнообов’язкових соціальних норм, що реалізують силою держави і т. д., то між правом і людиною можна зафіксувати наступну залежність: право – це система правил, які роблять нормальне життя можливим, а основні факти людської природи роблять такі правила необхідними. У цьому випадку можна твердити, що право – реальність, яка не залежить від індивіда. Індивіда нібито поглинає ця реальність. Проте держава, силою якої реалізують це право, не має встановлювати правила, що суперечать сутності, природі людини, тим паче, змушувати дотримуватися їх.

Без права еволюція людства до його сучасної стадії розвитку була б неможливою. Завдяки праву зберігається суспільство, а людина – спроможна мирно жити, любити і працювати з покоління в покоління [54, с. 989].

В іншому розумінні право – це те, чим володіє конкретний індивід. Тобто, коли ми говоримо про право, то обов'язково маємо на увазі одне з прав. Історія розвитку людства – це історія дедалі більшого правового визнання як людей представників різних верств населення, розширення кола їх прав. Адже з точки зору часу і конкретно-історичних умов виникнення тих чи інших прав та свобод людини й громадянина, а також нормативного їх закріпленнями і розрізняємо права першого, другого й третього поколінь.

Проголошенням прав людини першого (індивідуальні громадські та політичні права – право на свободу думки, совісті й релігії, на недоторканість особи, на участь в управлінні державою тощо) та другого (соціальні та економічні права) поколінь було утверджено ідею вищості людини стосовно державної влади: що людина є первинно визначальною, а державна влада – похідною, вторинною відносно людини, що саме держава покликана створювати умови, щоб індивід всебічно реалізував згадані права.

Трагічна спадщина Другої світової війни, пам'ять про небачені масштаби смертей, принесені нею людству внаслідок чи то бойових дій, чи масових убивств у концентраційних таборах, чи просто позбавлення життя своїх співгромадян фашистськими або тоталітарними режимами, коли взагалі не визнавали елементарні людські права, – викликали в країнах Заходу, котрі пережили війну, гостре бажання знову порушити питання про відновлення ідеї *прав людини* та *основоположних свобод*, про визнання людської гідності й поваги до людини як творіння Природи [54, с. 889]. Відповідно, вчені ХХ ст., органічно продовжуючи надбання філософсько-правової культури попередніх історичних епох, закріпили на рівні вже не окремих країн, а всього світового співтовариства ідею людини як суб'єкта права, абсолютної цінності, котра наділена однаковим обсягом невідчужуваних прав. Водночас виникла потреба у колективних правах нового (третього) покоління: праві на мир, на міжнародне спілкування, на безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо.

Прийняття після Другої світової війни великого масиву правових актів із прав людини здійснило справжню революцію у правовому бутті людини, вперше

в історії зробивши її істотою універсальною. Людська особистість більше не замкнена правовими межами держави. Людина розриває ланцюги держави, як раніше розривала ланцюги общини, роду, племені – її правове буття набуває світового виміру. Права людини стають глобальним мірилом права [91, с. 375]. Більше того, деякі дослідники вже сповістили про пришествя Людини Інтернаціональної: “Людина Інтернаціональна – це новий тип людей, які мислять уселенськими категоріями, що не замикаються у межах інтересів свого села, країни, регіону, які володіють тягою до взаємного об’єднання та єднання” – А. Ковлер процитував В. Міхеєва [91, с. 376].

Неможливість конструювання єдиної моделі світової правової культури стверджує російський філософ В. Кулігін: “[...] на буття права в усіх його формах здійснюють вирішальний вплив культурні архетипи, з якими генетично пов’язаний будь-який культурний феномен, у тому числі, кримінальне право [111, с. 119]. Проте, незважаючи на наявність у межах світового простору плюралізму правових систем, наявні вічні цінності, що є незаперечними в будь-якій державі. Так, в одній із перших статей проекту Конституції ЄС “Цінності союзу” визначено: “Союз ґрунтований на цінностях шани людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і шанування прав людини, охоплюючи права меншин. Ці цінності є спільними цінностями всіх держав-членів у суспільстві, де панують плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність та рівність між жінками і чоловіками. “Спільні цінності” мають поділяти всі держави-члени. З цього випливає, що порушення “спільних цінностей” із боку будь-якої держави-члена може загрожувати засадам усього ЄС, і, як наслідок, ставити під сумнів членство держави-порушника в ЄС” [155, с. 110].

Ефективна імплементація спільних цінностей є суттєвим чинником подальших відносин між ЄС і країнами-сусідами [4]. Стратегія ЄС щодо Політики Сусідства визначила, що Плани Дій із кожною країною-сусідом мають обов’язково охоплювати розділ про “спільні цінності”. План Дій ЄС – Україна, що набрав чинності 21 лютого 2005 р., має наступні елементи “спільних цінностей”:

подальше ствердження демократії та верховенства права; судову реформу; боротьбу з корупцією та організованою злочинністю; повагу до прав людини та фундаментальних свобод, у тому числі, свободу засобів інформації і висловлювання; права меншин та дітей; статеву рівність; права профспілок та фундаментальні права працівників; боротьбу проти тортур і протиправного ставлення до в'язнів; підтримку громадянського суспільства й співробітництво з Міжнародним кримінальним судом. Також до цієї групи “спільних цінностей” належить боротьба проти тероризму та поширення зброї масового знищення; визнання міжнародного права і сприяння мирному вирішенню спорів. План Дій ЄС-Україна чітко визначив перелік необхідних для імплементації Україною міжнародно-правових актів та вчинення дій у напрямку досягнення політики добросусідства ЄС і України [155, с. 111].

Плюралістична демократія, верховенство права і дотримання прав людини – триада принципів, закладених у самобутності тієї спадщини, якій держави-засновниці Ради Європи “підтвердили свою відданість” у преамбулі Статуту згаданої організації [54, с. 1055]. Ця триада принципів, що водночас є духовними і моральними цінностями, служить спільною спадщиною європейських народів, відображає конкретне розуміння місця людини в суспільстві, відповідно до якого людина перебуває у ньому не для того, щоби бути слугою держави, а навпаки – держава як продукт суспільства зобов’язана бути слугою людини [54, с.1055].

Організація Об’єднаних Націй значну увагу приділяє питанням гуманного поводження з усіма, в тому числі тими, які перебувають у місцях позбавлення волі. Вона розробила та ухвалила низку міжнародних нормативних актів щодо захисту і забезпечення прав людини та фундаментальних свобод [241, с. 15] – Загальну декларацію прав людини від 10 грудня 1948 р.; Міжнародний пакт про громадські та політичні права від 16 грудня 1966 р.; Звід принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню або ув’язненню в якій би то не було формі від 9 грудня 1988 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 10 грудня 1948 р.; Мінімальні стандартні правила Організації Об’єднаних Націй стосовно осіб, не

пов'язаних із тюремним ув'язненням (“Токійські правила”) від 14 грудня 1990 р.; Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями від 31 липня 1957 р.; Основні принципи поводження з в'язнями від 14 грудня 1990 р.; Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (“Пекінські правила”) від 29 листопада 1985 р.; Правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі, від 14 грудня 1990 р.; Принципи міжнародної співпраці стосовно виявлення, арешту, видачі та покарання осіб, винних у військових злочинах і злочинах проти людства від 3 грудня 1973 р.; Віденська декларація про злочинність і правосуддя; Відповіді на виклики XXI століття від 4 грудня 2000 р.

Міжнародно-правовими документами Ради Європи, що стосуються прав і свобод людини та громадянина, є: Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р.; Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада; 1987 р.; Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 р.; Європейська конвенція про нагляд за умовно засудженими особами або умовно звільненими особами від 30 листопада 1964 р.; Європейська конвенція про передачу засуджених осіб від 21 березня 1983 р.; Європейські пенітенціарні правила від 12 лютого 1987 р. та інш. [162]. Саме ці міжнародно-правові акти заклали підвалини утвердження цінності людини в постмодерному суспільстві. Проте застосування цих законів на практиці стикається з великими труднощами в багатьох, можливо, й у більшості європейських країн [241, с. 15].

Гуманне ставлення до людини – це одна з парадигм суспільного розвитку, що не може не відбитись і на інституті покарання. Слід зазначити, що права осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, впливають із загальних прав людини та громадянина. Вони стосуються кожної людини і містять у собі: право на життя та особисту недоторканість; право на свободу від катування чи іншого поганого поводження; право на здоров'я; право на повагу до людської гідності; право на належні правові процедури; право на свободу від дискримінації будь-

якого роду; право на свободу від рабства; право на свободу совісті й думки; право на свободу віросповідання; право на недоторканість сімейного життя; право на саморозвиток [241, с. 16]. Незалежно від обставин, усі люди наділені основними правами і не можуть бути їх позбавлені без законних на те підстав. Зрозуміло, що затриманих чи ув'язнених на законних на те підставах позбавляють на визначений час права на свободу та інших прав, що впливають із цих обставин.

Щоби захистити порушені права, сучасний європеєць може звернутися до таких судових органів, як Міжнародний суд, Європейський суд, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд із прав людини. Із появою Людини Інтернаціональної на рівні світових спільнот з'являється новий суб'єкт права. Вирок Нюрнберзького трибуналу в 1946 р. підтвердив неопозитивістську норму про те, що окремі особи, як і держави, є належними суб'єктами міжнародного права. Так, окремі особи, підсудні у Нюрнберзі, були визнані винними у порушеннях міжнародного права, *inter alia*, у вчиненні злочинів проти миру, скоєнні воєнних злочинів і злочинів проти людства тощо [69, с. 16-17]. Вирок у Нюрнберзі став не лише вираженням морального і політичного імперативу, за яким окремих осіб можна притягувати до відповідальності за порушення норм міжнародного права, а й підтвердженням звичаєвої міжнародно-правової норми, яка передбачає, що особисті права людини слід захищати на рівні міжнародного права [69, с. 18].

Особа як суб'єкт права реалізує свої права та обов'язки завдяки наявності в неї *правосуб'єктності*. Так, у статті 6 Загальної декларації прав людини Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 р. знаходимо: “Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності”. В юриспруденції під правосуб'єктністю розуміють важливу юридично-психологічну якість, властивість громадянина, яка є визначальною передумовою для правового статусу, що, у свою чергу, реалізують у відповідних правовідносинах. Це – збірна категорія, яка відображає визнану державою здатність суб'єкта бути носієм прав, свобод, обов'язків, відповідальності та

повноважень. Вона має загальну природу і стосується всіх галузей права, безпосередньо обумовлена нормальним психічним складом (потенціалом) особи [182, с. 120-121]. Як бачимо, правосуб'єктність є можливістю й здатністю особи бути суб'єктом правовідносин із усіма правовими наслідками.

Знавці права висловлюють думки на зразок: “у кримінальному праві правосуб'єктність кваліфікують як осудність, що полягає у здатності особи звітувати перед собою про свої дії і керувати ними, а також досягненні віку кримінальної відповідальності” [182, с. 120-121]. Проте вважаємо, що в даному випадку йдеться не про категорію “правосуб'єктність”, а лише про один із трьох її елементів – “деліктоздатність”, тобто спроможність суб'єкта права відповідати за свої протиправні вчинки. Адже не кожна особа, в діях якої знаходимо ознаки злочину, здатна понести кримінальну відповідальність. Суспільство через законодавця, щоб визнати таку особу суб'єктом злочину, висуває стосовно неї ряд вимог. Наприклад, в Україні суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кримінального кодексу може наставати кримінальна відповідальність¹.

Жодне товариство не може обійтися без репресивної системи для забезпечення захисту своїх вищих інтересів. Наскільки б малоінтегрованим було міжнародне співтовариство, воно аналогічно не може існувати без каральних інститутів. Як і держави, приватні особи здатні вчиняти серйозні незаконні дії, що з міжнародної точки зору завдають явної шкоди. У правовому контексті така індивідуалізація становить суттєвий замах на міждержавну структуру міжнародного права. Навіть у плані тільки міжнародної відповідальності вона спричиняє серйозні наслідки, оскільки ця відповідальність втрачає свій винятково “громадянський” характер і перестає бути справою лише двох держав.

---

¹ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. містить статтю 18 “Суб'єкт злочину”: “Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до даного Кодексу може наставати кримінальна відповідальність”; статтю 19 “Осудність”: “Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними”; статтю 22 “Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність”: “Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. За злочини, повний перелік яких зазначено в ч. 2 ст. 22, кримінальна відповідальність настає у чотирнадцятирічному віці”.

Цікавим є наступний факт: стосовно приватних осіб нема міжнародного кримінального кодексу. Для того, щоби громадянин справді міг нести міжнародну відповідальність, необхідно, щоби саме міжнародне право дало визначення індивідуальних діянь, котрі розглядають як правопорушення з точки зору кримінального права. Незважаючи на однакову термінологію, визнання злочинними діяннями приватних осіб повністю відрізняється від кваліфікації тієї поведінки держав, яка здатна привести їх (держави) до міжнародної відповідальності й називається у деяких випадках міжнародним злочином. При цьому провести відмінність між тією чи іншою ситуацією досить складно, оскільки відповідальність індивіда настає за умови, якщо він діє винятково як приватна особа, проте може наставати й тоді, коли ця особа виступає як посадова. Діяннями, котрі вчинили приватні особи і є настільки серйозними, що їх кваліфікують як міжнародні правопорушення, вважають: піратство у відкритому морі; работоргівлю; незаконне порушення діяльності міжнародної цивільної авіації (повітряне піратство, незаконне захоплення повітряного судна та ін.); тероризм; поширення непристойної друкованої продукції; корупцію [71, с. 416-419].

Про наявність гуманістичних тенденцій у сучасному кримінальному праві свідчать принцип невинуватості особи і статус “підозрюваного” як суб’єкта кримінально-процесуального права. Презумпція невинуватості відображає “утвердження віри в людину”, що, своєю чергою, знаходить вираження у правилах, які вимагають, щоби в основу кримінального процесу було покладено індивідуальний підхід для оцінки вини *ad hominem*, а не – узагальнене за характером її припущення. Тут йдеться про “переміщення тягаря доведення”: зняття його з людини й покладання на державу [54, с. 889], що, безумовно, слід розцінювати як один із проявів утвердженої в постмодерному суспільстві ціннісно-гуманістичної раціональності.

Факт закріплення презумпції невинуватості обвинуваченого в конституціях пострадянських держав у розділі, присвяченому правам, свободам та обов’язкам людини і громадянина, а не в розділі, що регулює правовий статус судової влади,

має як політичне, так і юридичне значення [43, с. 72]. Політичне значення цього факту полягає в тому, що принцип презумпції невинуватості зведений до рівня загальнодержавного, тобто до найвищого рівня. Іншими словами, право обвинуваченого вважати себе невинуватим доти, доки не буде доведено зворотнє, прирівняне і за значенням, і за важливістю до таких прав, як право на життя, свободу й особисту недоторканість, на рівність, на охорону гідності, свободу совісті, думки та віросповідання, тобто до його універсальних прав, котрі людина набуває з моменту народження [43, с. 72]. Юридичне значення факту закріплення презумпції невинуватості обвинуваченого полягає в тому, що їй надано загальноправове значення гарантії від свавілля властей у сфері кримінального судочинства [43, с. 72].

Європейський суд, констатуєчи неодноразове порушення в кримінальному процесі п. 2 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (презумпція невинуватості), постановив: “Презумпцію невинуватості буде порушено, якщо вину звинуваченого попередньо не доведено в законному порядку раніше і передусім при тому, що він не мав змоги здійснити свої права на захист, судові рішення, прийняте щодо нього, відображає висновок про його винність. Таке може статися навіть за відсутності формального висновку; достатньо, щоби була певна аргументація, яка свідчить про те, що суд вважає обвинуваченого винним” [69, с. 16-17]. У результаті цього держава як суб’єкт міжнародно-правових відносин уперше зобов’язана відповідати за порушення права людини. Це, своєю чергою сприяє руйнуванню в сучасному суспільстві міфу про недосяжність та безкарність державних службовців.

Етимологічно значення терміну “підозра” тісно пов’язано з терміном “підозрюваний” – знаходимо у В. Мельникова – й означає припущення, ґрунтоване на сумніві у правильності, законності чийось учинків. Ще радянське законодавство, сформулювавши поняття підозрюваного, залишило без уваги головне – підозру. Внаслідок цього і теорія, і практика пішли шляхом “підозрюваний-підозра” [134, с. 26]. Обставини, коли непідозрюваний з’являється у зв’язку з підозрою, що сформувалась, а підозра формується лише з появою

підозрюваного, суперечать не тільки логіці розслідування злочинів, а й чинним філософським категоріям [134, с. 30].

Винятковість процесуального становища підозрюваного в тому й полягає, що він наділений правами, має відповідні обов'язки, не стільки у зв'язку з наявністю конкретних даних, скільки через необхідність короткочасного обмеження його особистої свободи через раптово виниклі обставини та в інтересах попереднього розслідування [134, с. 29]. Тільки підтверджені підозри можуть переростати у звинувачення. Коли ні підтвердити наявність будь-якого з передбачуваних елементів складу злочину не вдається, ні встановити його відсутність, потрібно вести мову про непідтвердження підозри.

За природою людина багата й різностороння. Відповідно, завдання сучасної держави – сприяти якнайповнішому самоздійсненню індивіда, вільному, всебічному розвитку і максимальній реалізації його прав та свобод. Так, “кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права та свободи інших людей, і має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості” (ст. 23 Конституції України) [1] – як гасло звучить у епоху постмодерну в конституційних актах більшості країн. Необхідний розвиток та піднесення людини в усебічності, різноманітності, багатоманітності, багатогранності, багатстві всіх її здібностей, можливостей, талантів, ресурсів і потенцій зумовлює розвиток суспільних відносин на засадах плюралізму, насамперед тих, які стосуються сфер людської приватності (культура, духовність, ідеологія, віросповідання, політичні переконання тощо). Саме за таких умов можливе розкриття багатогранності особи, утвердження її духовно-моральної гуманістичної сутності.

Критикуючи патерналістське ставлення держави до людини, водночас не можна пускати на самоплив проблему її (людини) особистого розвитку. Адже в “добу постмодерну зростає залежність свідомості індивіда від соціальних, психофізичних, політичних та іншого роду структур” [205, с. 31], що здатні діяти як творчо, так і деструктивно. Так, незважаючи на заборону втручання в особисте

життя людини, низка інститутів постмодерного суспільства, певною мірою хоч і опосередковано, проте впливає на її свідоме і несвідоме, зокрема на вчинки та думки останньої. Сучасних філософів і правників лякає, насамперед надто вільний доступ до інформації. “В умовах демократичного, відкритого суспільства ціннісні потенції доступної всім інформації, зокрема тієї, що може стати інструментом антигуманних актів, є проблемою глобального характеру”, – запевняє М. Марчук [131, с. 3]. На противагу сказаному О. Соболю, роздумуючи над “становищем особистості в інформаційному суспільстві, яке безперервно вдосконалює індустрію комп’ютерних і спірітуальних засобів ідейного, інтелектуального, світоглядного оволодіння людиною”, вважає, що будь-яка ідея (якою б великою її не уявляли) – це завжди не більше, ніж продукт інтелектуальної діяльності людини, тобто щось вторинне, похідне порівняно з буттям людини” [186, с. 11]. На нашу думку, применшення в умовах глобального розвитку НТІ впливу на особистість неконтрольованих ідей, що потоком линує із різноманітних інформаційних джерел, може обернутися тотальністю як для самої людини, так і для всього суспільства.

Якщо в умовах постмодерну визначального значення набувають уміння нестандартно мислити, здатність до оригінального розв’язання проблем, то найважливіша складова даної епохи – Інтернет (в якому все зведено до обміну інформацією, і він є засобом тотальної інформації), дає змогу “одержати інформацію з будь-якого питання, відображаючи інтерес і знижуючи здатність до самостійного мислення” [146, с. 30]. Іронізуючи над модерністською стратегією вдосконалення за допомогою науково-технічних засобів не тільки соціально-економічної сфери, а й духовності людини, “постмодерністи застерігають, що таке використання досягнень науково-технічного прогресу неминуче приведе людство до стану рабського отупіння” [186, с. 41]. Адже нічим не лімітоване прискорення НТІ наближає суспільство не до свободи, яку обіцяли модерністи, а до створення невідомих раніше засобів та способів тоталітаристського владарювання, контролю і маніпулювання людьми [146, с. 42]. За необхідності – творення з них злочинців. Цьому сприяє мінімізація експлуатації (в ЗМІ і масової

культури) структур життєвого світу (життя сім'ї, побуту, відпочинку, дозвілля, думок та почуттів індивіда), які й перетворюються на “чужі” йому форми й координації дій [219, с. 399] і часто є злочинними. Бо “всяка ідея містить у собі постулат реалізації, яку слід уявляти і втілювати. Як стверджував К. Юнг, фантазія створює дійсність, вона – мати всяких можливостей, усе велике було спочатку фантазією. Це – міст між внутрішнім і зовнішнім світом, між несвідомим і свідомим. Виростаючи з несвідомого, фантазія розквітає у формі свідомого образу і змінює нашу свідомість” [158, с. 19].

Людей завжди відрізняла агресивність, і навряд чи нині зросла її інтенсивність порівняно з попередніми часами. Проте через інтенсифікацію сучасних засобів ураження і театралізацію актів агресії з боку мас-медіа цей фундаментальний людський феномен [205, с. 74] потребує наукового дослідження. Агресію, війну, терор, будь-яке насильство неможливо викорінити, як засіб із арсеналу соціальних відносин на глобальному, державному, регіональному, локальному рівнях, якщо не змінити культурні основи людського буття відповідно до цінностей справедливості й добра [191, с. 75]. Проте проблемою є не агресивна природна сутність людини, а утвердження в суспільстві моральності, пропаганда інформації, яка популяризує добро, справедливість, гуманізм тощо.

Для багатьох користувачів Інтернету віртуальна Антропологічна Межа – не що інше, як “царство свободи”, де зняті обмеження й обмежена дія законів. Та з часом з'ясовуються неповнота тієї реальності, яка здійснюється, її залежність і вторинність. Це відкриття вносить елементи фрустрації у психологію “віртуальної людини”, її емоційний світ. Віртуальна реальність починає тиснути на людину, стає причиною того, що найпопулярніші віртуальні практики належать до руйнівних, патологічних, кримінальних проявів [205, с. 31].

Погляди на людину сучасного філософа права Х. Харта позбавлені будь-якого романтичного забарвлення, він не вихваляє чистоту людської душі, але й не кидається у крайнощі: “Люди – не дияволи, охоплені бажанням винищувати один одного, і демонстрацію того, що з погляду скромної мети виживання основні

норми права та моралі є необхідністю, не можна ототожнювати з хибною думкою про переважний егоїзм людей і відсутність у них безкорисливої зацікавленості у виживанні та добробуті їхніх товаришів” [222, с. 193]. Але якщо люди не дияволи, вони також не ангели, й та обставина, що вони є чимось середнім між цими двома крайнощами, робить систему взаємного утримування від дій і необхідною, і можливою. Для янголів, які ніколи не відчувають спокуси шкодити іншим, правила, що вимагають утримуватися від дій, були б не потрібні. Для дияволів, схильних знищувати без огляду на власні інтереси, вони були б неможливими. За наявних обставин людський альтруїзм має певні межі та проявляється періодично, а тенденції до агресії є порівняно частими й за відсутності контролю можуть мати фатальні наслідки для суспільного життя [222, с. 193]. Проте, як зазначив Т. Оноре, “повна безпека не є можливою або бажаною, але коли люди почуваються надто небезпечно, вони “прибирають закон до своїх рук”. Вони починають бити, лінчувати, цуратися або виганяти тих, чия поведінка завдає їм, на їхню думку, шкоди. Вони відчувають потребу в законі, і якщо держава не забезпечує його, створюють свою власну неформальну й часто порочну версію закону. Держава та міжнародна спільнота намагаються боротися з руйнівною поведінкою такими засобами, які мають бути водночас ефективними і безсторонніми. Вони вирішують, яка поведінка є настільки руйнівною, що потрібне їх втручання, і оголошують її правопорушенням” [148, с. 62]. Саме “знаходження справедливого (або найкращого) розв’язання проблеми потребує ерудиції, мудрості та стриманості. Ерудиції, бо рішення має бути узгодженим із історією і традиціями суспільства та його законами. Мудрості, бо рішення має відповідати фактам справи та інтересам зацікавлених осіб. Стриманості, бо закони мусять ґрунтуватися на тому, що вже існує. Він [закон – *авт.*] має брати до уваги точку зору людей на те, що є справедливим та відповідає їхнім інтересам. Він не може надто випереджати громадську думку” [148, с. 13].

Як бачимо, “навіть у добре організованому суспільстві потрібні, до певної міри, примусові функції урядування – задля стабільності соціальної співпраці. Хоча люди і знають, що вони поділяють певне спільне чуття справедливості й

кожен, хто хоче, твердо тримається наявних облаштувань, усе ж таки їм може бракувати повної впевненості одне в одному. Через запровадження публічної системи покарань уряд усуває підстави думати, нібито інші не підкоряються правилам” [171, с. 332-333].

Із іншого боку, норми, що зобов'язують нас дотримуватися певних правил співжиття, та механізм реалізації системи покарання не мають постійно тяжіти над людиною. Адже, як зазначив Х. Харт, образ *лут*, що зв'язують зобов'язану людину, прихований саме в словах “зобов'язаний” і “обов'язок”. “У цьому образі, котрий нерідко непокоїть юридичну думку, соціальний тиск виявляється ланцюгом, який зв'язує тих, хто має зобов'язання, так, що вони не вільні робити те, що хочуть. Інший кінець ланцюга іноді тримають група або її офіційні представники, які наполягають на виконанні зобов'язання чи призначають покарання. Якими би природними і, можливо, повчальними не були ці образи, ми маємо не дозволити їм заманити нас до пастки хибної ідеї, згідно з якою суть зобов'язання полягає в повному відчутті тиску чи примусу, яке переживають ті, хто має зобов'язання. Той факт, що правила зобов'язання звичайно підкріплені серйозним соціальним тиском, не спричиняє того, що мати певний обов'язок за правилами – це відчужувати примус або тиск” [222, с. 90-91].

Антропологія буття людини водночас як жертви і злочинця нагадує О. Хьоффе про гобсівський вислів “*homo homini lupus*” (людина людині вовк) і точно так, як і воно (твердження), може бути підданим докору в тому, що базоване на односторонньому, песимістичному уявленні про людину. Але цей докір невинуватий щодо основної ідеї прав людини. “Явно неправильно, що людина – вовк, і тільки вовк, ближньому своєму. Однак те, що вона може бути й агресивною, і загрожувати життю та здоров'ю ближнього, не стане заперечувати навіть той, хто за противником Гоббса, Руссо з його другим дискурсом, або Адамом Смітом, Хатчесоном, або ж у новий час Левінасом вважає, що екзистенціальна загроза виникає тільки тоді, коли впливає з необхідності “природного співчуття в нужді ближнього”. Насильство супроти рівних собі, як опосередковане, так і неопосередковане, в жодному випадку не є переважаючою й

основною характерною рисою людини, але це небезпека, котрою не можна нехтувати. Антропологія прав людини підкреслює згадану небезпеку, цю універсальну дійсність здатності до насильства, але утримується від будь-якої думки. Не вдаючись до позитивних чи негативних оцінок, вона просто встановлює антропологічний факт” [222, с. 30].

Гуманізм часто виражає себе як віру в початково добру природу людей. Гуманізм у правовому розвитку – це довіра не до природи, а до основного особистісного виміру людини – до її волі, котру розуміють як здатність самоконтролю і самодисципліни. Правова оцінка вчинку дає змогу припустити, що за природою люди недосконалі, у них є маса поганих схильностей. Разом із тим, вона категорично забороняє явно припускати, нібито той чи інший індивід настільки нерозвинений як особистість, що не може протистояти своїм схильностям. Тому жодна, навіть найгірша “природа” не зумовлює злочинного діяння, ніхто не має права пророчити злочини і на цій підставі карати людей. Юридичний гуманізм виражає себе, таким чином, насамперед як антифаталізм, як визнання за кожною особою неусувної свободи волі [85, с. 214].

Людині за природою властиве тяжіння до кращого у помислах та діях, і саме в умовах екзистенційної ситуації вона робить головний вибір – на користь духовності чи бездуховності, перекидаючи глибинні прошарки своєї ментальності. Духовне життя складається з екзистенційних протиріч і виражається у діалектиці душевних рухів. Тобто, передбачено узгодження індивідуального й соціального через інтеграцію свідомого й несвідомого, раціонального й нераціонального в самій людині, де індивідуальне не тільки співвідноситься, а й протистоїть соціальному, а у своєму вищому прояві означає протидію тискові суспільного оточення з метою відстоювання своєї природної чистоти та досконалості на противагу суспільним катаклізмам і дисгармонії [158, с. 19].

Часто особи, які вийшли зі соціально сприятливого середовища й мають позитивний суспільний статус, несподівано навіть для близького оточення стають суб'єктами злочинів, у тому числі, багатоепізодних і тяжких [140, с. 6]. У зв'язку з

цим у науці кримінального права натрапляємо на пропозиції при *призначенні покарання не брати до уваги позитивні характеристики підсудного*, оскільки за відсутності зовнішніх негативних факторів вчинення ним, наприклад, корисливого злочину свідчить про осмислену, цілеспрямовану зневагу до встановлених у суспільстві правил поведінки [140, с. 6]. Чим це зумовлено? Чи не можна це розцінювати як прояв антигуманізму? Думаємо, що так.

Усяка ідея й усяка цінність містять постулат реалізації, їх треба уявляти і втілювати. Рух ідеї можна розглядати згори донизу, як формування матерії за допомогою ідеї, а також як рух знизу догори, як намагання емоцій піднятися до ідеального світу, і тоді це буде сублимацією. Як стверджував К. Юнг, фантазія створює дійсність, вона – мати всяких можливостей, усе велике було спочатку фантазією. Фантазія є основою творчої енергії душі, яка долає болото буденності, рветься з абсурду до істинного буття. Це – міст між внутрішнім і зовнішнім світом, між несвідомим і свідомим. Виростаючи з несвідомого, фантазія розквітає у формі свідомого образу і змінює нашу свідомість [158, с. 19].

Люди починають скоювати злочини, що не збуджують інстинкти особистої помсти, бо шкодять не індивідуальним, а загальним інтересам. Тут можна сказати, зокрема, про “злочини білих комірців”: розтрата, продаж впливу і хабарництво. За певних соціальних умов може відбуватися загальне погіршення моральної свідомості, що надає цим злочинам майже невинного вигляду [218, с. 38]. Цікаво, що правосвідомість народу радянських держав категорично не засуджувала, а, навпаки, визнавала допустимість дрібних розкрадань державного і громадського майна особами, які “забезпечували собі надбавку до скромної зарплати за рахунок свого ж робочого місця. Глибина етнопсихологічних коренів цього явища така, що і зі зникненням “загальнонародної” соціалістичної власності воно не припинило існування, модифікуючись до сучасних економічних умов” (наприклад, крадіжки лавочок зі станцій, урн, електронних годинників із зали очікування тощо) [140, с. 119].

Зміни в сучасному суспільстві призводять до виникнення нових поглядів на злочин і тих, хто їх вчинив. Наприклад, новому суспільству відомі “злочини без

потерпілих”, де потерпілим є громадський інтерес, зокрема там, де кримінальна дія полягає в привласненні державних коштів. Хоча такий вчинок може викликати загальне обурення, здається малоімовірним, щоб навіть найпатріотичніші громадяни відчували якусь спонуку до звичайної розправи над розкрадачем [218, с. 38].

У кримінальних кодексах можна знайти перелік багатьох різновидів злочинів. У дискусіях навколо теорії про призначення кримінального права відома тенденція говорити про “злочин” взагалі, підсвідомо маючи при цьому на увазі найочевидніші акти насильства: вбивство і зґвалтування. Проте найдовші розділи кримінальних кодексів складаються не з таких злочинів [218, с. 46].

Таким чином, у сучасному європейському суспільстві утверджено образ людини як незалежного суб’єкта міжнародного права. Більше того, людина водночас виступає найціннішим об’єктом, заради якого розвиваються міжнародно-правові відносини, а її права є мірилом легітимності національного і загальноєвропейського законодавства та легальності будь-яких вчинків державної влади й посадових осіб як на рівні країни, так і на міжнародній арені. Вона має можливість вільно поринати у міжнародний простір. Проте наявність у людини правосуб’єктності створює для неї водночас як право, так і обов’язок бути відповідальним за міжнародні правопорушення.

3.2. Репресивно-каральна парадигма в інституті покарання радянського періоду

Дослідження контамінації раціонального і гуманістичного в інституті покарання буде неповним без вивчення її особливостей у радянський період. Окремі напрацювання з даного питання зробили В. Бачинін [21], М. Братасюк [150], В. Кудрявцев [109], В. Маляренко [127], В. Нерсисянц [141], Г. Радбрух [166], А. Смикалін [184], Е. Соловійов [85], І. Упаров [206], Лон Л. Фуллер [217], С. Цалін [226] та інші автори.

Раціоналістичний, механістичний погляд на людину характерний для системи марксизму, наголошував, що шлях до розкріпачення особистості та досягнення всезагальної свободи полягає у подоланні індивідуалізму, в розчиненні особи у державі, а індивідуальних інтересів – у класових. Місце і роль людини в суспільстві, її права та обов'язки, почуття, думки, дії нескінченно різноманітні й, здавалося, не підлягають жодній систематизації. У межах конкретно-історичного суспільства вони були або узагальнені, або зведені до дій групи особистостей, класів, боротьба яких визначає розвиток суспільства. Зведення різноманітних індивідуальностей, їх почуттів і помислів до класових інтересів (це – одна з найважливіших ідей марксизму) обумовлене прагненням зробити людину “родовою істотою”, нівелюючи її своєрідність і неповторність. Звідси й різка критика громадянського суспільства. Вважаючи, що людина у громадянському суспільстві діє як приватна особа, К. Маркс розглядав інших людей як засіб, котрий зводив себе самого до ролі засобу і ставав іграшкою у чужих силах. Марксистки критикували ліберальну доктрину з її природними невід'ємними правами. З точки зору марксизму – такий підхід неприйнятний, оскільки особиста свобода людини, її сутнісні інтереси та пристрасті, самостійність і автономія, котрі виражені у природних правах, здатні сформувати лише егоїстичну людину й перешкоджають установленню справжньої свободи, що випливає з об'єднаної діяльності людей. Критику так званих прав людини, наявних у громадянському суспільстві, спрямовували супроти індивідуалізму, і

вона мала на меті підвести теоретичну основу під “усуспільнення” людини, її злиття з державою та різними суспільними об’єднаннями. На противагу абсолютному індивідуалізму запроновано абсолютний колективізм, розчинення людини у спільноті, нівелювання її індивідуальності й навіть елементарних прагнень до благополуччя, безпеки, задоволення особистих інтересів. Марксизм прагнув злиття громадянського суспільства з державою, тісного поєднання особистого, індивідуального зі суспільним. Реалізація цього за соціалістичного ладу призвела до поглинання громадянського суспільства з боку держави, а людину, якій держава нав’язувала стандартизовані соціалістичні принципи та цінності, поглинав колектив, вона втрачала право на самотність і автономію [163, с. 12-13].

Як ми вже зазначили, сутність тоталітарних режимів проявляється в усіх сферах державного і суспільного життя. Що стосується сфери боротьби зі злочинністю, то, за деякої диференціації категорій обвинувачених і видів злочину, тенденція була такою: знищення, залякування, помста. Це стосувалося насамперед державних злочинців – тих, хто посягав (або вважали, що посягав) на тоталітарну владу [109 с. 150]. Лише за політичними обвинуваченнями, в судовому та позасудовому порядку, починаючи від “червоного терору” (1918 р.) і завершуючи смертю Й. Сталіна (1953 р.) було розстріляно, за неповними даними, більше 1 млн. осіб (не враховуючи втрат від війни), чиє існування визнавали несумісним із створенням нового суспільного ладу. До цієї кількості належали, як показав подальший процес реабілітації невинно засуджених, не тільки “шкідники” та “терористи” (більшість справ щодо яких виявилася сфальсифікованою), а й так звані минулі люди – дворяни, царські чиновники, священнослужителі, купці, власники нерухомості й т. ін., котрі жодним чином не боролися проти нової влади. Для уявлення про справжні масштаби тотального знищення “ворогів народу” необхідно мати на увазі, що до цієї категорії належали не лише ті, кого хоча б звинувачували у контрреволюційних (державних злочинах) діях, а й ті, хто міг бути зарахованим до “потенційних” противників радянської влади. За Кримінальним кодексом їх судити не було за що, бо під

жодну його статтю вони не підпадали. Тому органи ВЧК – ОГПУ – НКВС придумали спеціальні аббревіатури, наприклад, “ПШ” – підозра у шпигунстві, “ТКРД” – троцькістська контрреволюційна діяльність, “ЧСЗБ” – член сім’ї зрадника Батьківщини і т. ін. Цих людей карали не суди, а позасудові органи – “Особлива нарада” при ОГПУ – НКВС, “трійки” та “двійки”, не передбаченими ні КК, ні КПК. Відродилися під новими іменами таємні судилища часів інквізиції з усіма притаманними їм атрибутами: тортурами, відсутністю захисту і права на оскарження. Не було лише публічних страт (проте зразу ж після закінчення Другої світової війни прийняли указ про публічне повішання нацистських злочинців) [109, с. 152].

Очільники СРСР усвідомлювали незначний вплив на свідомість селянсько-робітничої маси простого виголошення ідей комунізму. Якщо на ранніх етапах соціалістичної держави прихильність мас до цих принципів забезпечували терором, то надалі втовкмачувати в їх голови ідеї марксизму-ленінізму мала інтелігенція, котрій відвели почесну роль агітатора за комуністичний рай. Не дивно, що ідеї комунізму були безплідними, адже творчі інтелігенти не хотіли й не могли фанатично сприймати та втілювати їх у предмети духовно-культурного світу. Розумно мисляча людина прагнула віднайти істину, а не сліпо вірити в ідеологію, скинуту їй із вершини адміністративно-командного Олімпу. І. Гель, Олесь Гончар, брати Горині, А. Горська, І. Дзюба, І. Драч, В. Зарецький, Ігор та Ірина Калинці, Л. Костенко, Л. Лук’яненко, В. Мороз, Ю. Мушкетик, Б. Олійник, М. Осадчий, Д. Павличко, В. Симоненко, В. Стус, В. Чорновіл та ін. – ці творчі особистості в прозі, поезії, журналістиці, на сцені, полотні чи у правозахисній діяльності заради “світлого майбутнього” не зрадили своєму внутрішньому “я”. На превеликий жаль, як свідчить історія, така інтелігенція комуністичній державі була не потрібна.

“Нам необхідно, щоб кадри інтелігенції були натреновані ідеологічно на відповідний маневр. Так, ми будемо штампувати інтелігентів, будемо виробляти їх, як на фабриці. Я говорю, що якщо ми поставили собі завдання йти до комунізму, ми повинні цим завданням просочити усе рішуче”, – звучать як гасло

слова одного з провідних ідеологів більшовизму – М. Бухаріна [79, с. 913]. Та сама частина творчого люду, котра боялася чи просто не хотіла суперечити ідеології комуністичного мутанта, утворила псевдоінтелігенцію-маріонетку й на замовлення політичної партії підкріплювала у різних формах безглузді та безплідні ідеї про “комунізм як найкращу організацію людського співжиття”. Про короткочасну долю витворів їхнього мистецтва нам відомо – викинуті на сміттєзвалища численні бюсти і пам’ятники вождям радянського народу; відправлені на горища чи спалені тонни друкованої макулатури, що засмічували брудом марксистсько-ленінської ідеології мозок не одного покоління радянської людини на різних етапах її соціалізації (починаючи від дитячого садочку і школи), тощо.

Постає питання: “Яка ж відповідальність лягає на митця чи мислителя за ідеї, що він пустив у хід?”. Роздумуючи над цією проблемою, сучасний філософ М. Блюменкранц зазначив, “що ідеї самі собою нічого не вирішують. Вони виникають і мають обіг у чисто інтелектуальній сфері доти, доки до них не примішується вольовий компонент. Тоді вони трансформуються у думки-образи з перемінним енергетичним зарядом. Тут відбувається переродження ідеї у міф, й уже міф виходить на вулицю і, заволодівши масами, стає матеріальною силою”. Ті чи інші філософські ідеї мають різну схильність до подальших метаморфоз, але самі метаморфози, на думку М. Блюменкранца, залежать від факторів іншого роду. Насамперед, від духовного становища суспільства. Як зазначив наш сучасник: “Якщо міна закладена, для того, щоб її підірвати, не потрібно бути Арістотелем чи Кантом”. Таку міну в радянській державі заклали її керівники – заперечення релігії як одного, а на нашу думку – головного, аспекту людської духовності. Людина, яка століттями сповідувала моральні цінності, на котрих ґрунтувалася християнська філософія, відчула себе духовно спустошеною, бідною. Адже у неї силою відняли релігійні орієнтири, за котрими вона жила, котрі допомагали їй розвиватись як особистості й мали б привести до вічного щастя.

Марксистсько-ленінська ідеологія замість християнського міфу насильно нав'язувала міф комунізму, проте, на відміну від першого, який обіцяв людині небесний рай, другий пропонував рай реальний та швидкий – на землі, у формі “комунізму”. Прибічники цієї ідеології намагалися вдихнути у міф новий сакральний імпульс, повернути його до стадії релігійного світосприйняття, у котрому Богом була містифікована історія, персоніфікована в образі вождя. Так відбулася підміна, що призводила до демонічних форм вираження сакрального, коли темні, “нечисті” засади людської природи маніфестували як святість. Зло набувало героїчного ореолу, а людські вади проголошували громадянськими чеснотами.

Відомо, що говорити про високий рівень інтелекту будь-якої людини можливо тільки за суттєвого розвитку розуму та відчуттів одночасно. Адже рівень інтелектуального процесу дорівнює найменшому з рівнів розуму та відчуттів. Ці характеристики визначають і стан процесу мислення людини: чи з перевищенням розуму над відчуттями, з “відставанням” розуму від відчуттів, або процес мислення протікає при балансі обох властивостей. Якщо вести мову про правове мислення пролетаря, то цей інтелектуальний процес йому був чужим. Правовий нігілізм – риса, що притаманна російському суспільству на будь-якому етапі його розвитку. Проте саме в радянській державі “правовий нігілізм як реальне заперечення права був стверджений офіційно, – стверджує М. Братасюк. – На ньому трималася тоталітарна система, він був одним із каменів у її фундаменті” [151, с. 5]. Про який розвиток правових категорій могло мислити суспільство, котре так прагнуло відмирання права і держави?

Над особливостями правового нігілізму соціалістичного суспільства роздумує Е. Соловйов. Філософ розуміє, що установки, які колись стихійно сформувались у свідомості новоіндустріального пролетаря, не могли піти в могилу за симпатії до Й. Сталіна. Надто довго їх насаджували всі засоби виховання і пропаганди, теоретично оформлювала офіційна наука, передавали з покоління в покоління. Російський філософ закликає нас, своїх сучасників, не тільки бути пильними до можливих рецидивів сталінщини в державних

законодавчих актах, у діяльності правоохоронних органів і в судовій практиці, а й систематично долати (у собі та в інших) той тип праворозуміння і ту юридичну мову чи близькоюридичну мову, що утвердилася в 1930–1940-х роках і досі зберігає свою владу над розумом. Отже, Е. Соловйов усвідомлює необхідність для цього публіцистичної, теоретичної, просвітницької і виховної роботи, яка навряд чи може бути меншою від тієї, що була затрачена на офіційне утвердження правового нігілізму [85, с. 197].

Суть правового нігілізму як однієї з форм деформування правової свідомості полягає не лише у незнанні правових категорій, а й у відвертому нехтуванні ними. Комуністична еліта зухвало зневажала принципи права, а народні маси борсались у павутині правового незнання. У кращому випадку, вони були ознайомлені зі змістом деяких законів. Проте, як зазначив Е. Соловйов: “правосвідомість – це не просто відображення в індивідуальній свідомості змісту і характеру вже наявних у суспільстві законів. У правосвідомості – активний темперамент, і найадекватніше вона знаходить себе саме тоді, коли критикує та коригує чинні закони в дусі ідеальної справедливості” [85, с. 233]. Правосвідомість – це орієнтація на правову державу, котра істинно етичною і вже на даний момент визначає практичну поведінку людини як громадянина. Це означає, що хоча правової держави ще нема, людина починає жити так, ніби ця держава вже утвердилася. Людина має за обов’язок дотримуватися таких установок (або хоча б декларацій), які відповідають поняттям права і правової держави, й відмовляється підкорятися тим, що мають відбиток неправових (патерналістських і авторитарно-бюрократичних) ознак [85, с. 234].

Що стосується правових відчуттів, то їх теж було позбавлене правове мислення радянської людини. Правдивість цього твердження можна простежити на прикладі двох правових явищ – “право” і “закон”. Радянську людину позбавили відчуття різниці між правом і законом. Вони для неї були тотожними. І це не дивно. Адже у праці “Анатомія права” Л. Фуллера знаходимо: “Право як дорогоцінне досягнення, квінтесенція людського інтелекту, роздумів та співчуття, захисник прав і гідності, “належна процедура”, “рівний захист”, “принцип

панування права” ” – цього боку права для росіян не було. Шляхетність і творчий геній російського духу течуть іншими річищами”. Дослідник переконливо стверджує, що зображене у його праці ставлення росіянина до права аж ніяк не обмежується Росією чи “східними” країнами. Воно є, мабуть, типовим скрізь, де в людях не розвинуте відчуття причетності, хоча б опосередкованої, до державного врядування. А таких людей можна знайти – в різній кількості та з різною мотивацією – у будь-якій країні [217, с. 11]. Тож цілком правильно звучить у Е. Соловйова: “Маса сама провокувала правителя на крайні насильницькі дії – провокувала своїм внутрішнім зреченням від права, своєю петиційною свідомістю, своєю готовністю терпіти будь-який ступінь виховного примусу” [85, с. 203].

Дослідження інституту покарання радянської доби дає підстави стверджувати відсутність кримінального процесу як такого, що мав би розвиватися за законами здорового глузду. Сучасний філософ Лон Л. Фуллер порівняв апарат кримінального права з правовою пірамідою. “Нагорі перебуває законодавчий орган, який оголошує певні дії злочинними та визначає належне покарання за них. На другому щаблі ми маємо суди, котрі вирішують спірні питання факту й здійснюють правильне застосування формулювань закону до конкретних випадків. Третій рівень – органи правозастосування, які розслідують злочини, приймають скарги, висувають звинувачення проти людей, котрі вчинили злочинні дії, та передають їх до суду. [...] У праві кожний рівень ієрархії має виконувати свою особливу роль. Будь-яке відверте зазіхання на інші ролі – чи то вищі, чи то нижчі – може зруйнувати цілісність усього юридичного процесу [217, с. 29].

Радянське будівництво здійснювали на засадах революційної законності. М. Скрипник відзначив: “Революційна законність – об’єднання принципів революції з принципами законності. На початку революції ми намагалися замінити законність поняттям революційної доцільності; після закінчення громадянської війни, після переходу до нових економічних форм життя ми заміняємо законну революційність революційною законністю; революційна

законність – підпорядкованість існуючим формам революційного життя, введення життя в певні рамки законів, утворених революцією. У перші роки революції, в роки військового комунізму ми не рахувалися з формальними моментами – ми здійснювали свою диктатуру, і до формальності нам тоді діла не було” [79, с. 923]. “Ми стоїмо на шляху до здійснення не просто законності, ми здійснюємо революційну законність, а це значить, що революційні закони повинні забезпечити революційний порядок, повинні захистити інтереси робітників і селян з тим, щоб забезпечити розвиток робітничо-селянської влади. Латинське прислів'я каже: “Хай загине увесь світ, щоб тільки юстиція була забезпечена”! Така юстиція нам не потрібна” – твердив М. Скрипник [79, с. 925–926]. Дух революційної законності – це введення у свідомість кожного радянського робітника на місцях розуміння, що він є агентом радянської влади, захищає інтереси робітничого класу і селянства й має підлягати законам влади робітників та селян [79, с. 923]. [...] ми є суспільні санітари, котрі прагнуть до того, щоб злочинів у Радянській республіці не було [79, с. 927]. Це, своєю чергою, сприяло поширенню серед людей недовіри одне одному, поширенню доносів і схваленню анонімок, чого й прагнула радянська бюрократична система.

При розробленні відповідних відомчих нормативно-правових актів, закритих для суспільства (як і вся виправно-трудова система у цілому) не було жодної наукової бази (наука виправно-трудового права у 1930–1950 рр. практично не розвивалась), а також попереднього обговорення у практичних органах або опитування думки працівників на місцях. Окреслений підхід наочно відображав особливості тогочасного державно-політичного режиму, що отримав у літературі назву тоталітарного [206, с. 85–86]. Більше того, державно-владна система СРСР склалася так, що нечисленній верхівці вищих партійних і державних чиновників дозволяли власні рішення, часто суто суб'єктивні, що стосувалися долі й життя тисяч наших громадян, оформляти у правові акти, які з формальної точки зору нібито відображали волю всього народу (наприклад, особисте міркування Й. Сталіна про недоцільність умовно-дострокового звільнення ув'язнених у 1939 р. оформили у вигляді відповідного рішення законодавчого органу).

Більшість із таких рішень суперечили основоположним нормам міжнародного права, принципу соціальної справедливості, нарешті, загальнолюдській моралі. Проте у той період не було конституційного суду, розподілу влади та інших інститутів демократичного суспільства, і тому *законно* визнавати рішення державних органів (у нашому вигляді в сфері призначення та виконання покарання у вигляді позбавлення волі) юридично нікчемними було неможливо, у зв'язку з чим у той період їх вважали законними [206, с. 88].

Варто запам'ятати: якщо за радянського тоталітарного політичного режиму людину вважали формою буття, часто визначеною тим чи іншим адміністративно-політичним актом, іноді законом, то за демократичної держави має не людина існувати для закону, а юридичний закон функціонувати заради людини, її потреб та інтересів, що, безумовно, не повинні шкодити потребам та інтересам інших людей, суспільства в цілому [177, с. 6].

Загальновідомо, що становлення правової держави неможливе без ствердження незалежної судової влади. “Яким чином ми можемо гарантувати “дотримання закону” суддями? – запитує Лон Л. Фуллер. – Наш скромний висновок полягає у тому, що єдиний надійний та ефективний спосіб – обрання суддями здібних та чесних людей і забезпечення їхньої посади тією мірою незалежності, яка захистить їх від зовнішнього впливу” [217, с. 27]. Що стосується радянських судів, то вони, як зазначив В. Нерсесянц, протягом багатьох десятиліть партійно-комуністичної влади були підлеглими і слухняними ланками машини класового насильства. В ідеології і на практиці панувала відома ленінська теза про те, що диктатура пролетаріату – це влада, яка спирається безпосередньо на насильство, не пов'язана жодними законами. За даних умов об'єктивне правосуддя і незалежний суд були просто неможливими. Принизливе становище суду та суддів, їх повна підлеглисть партапарату і правлячій номенклатурі залишалися загальновідомим фактом. Про панування у радянських судах так званого телефонного права (тобто усних директив від вищестоящих ланок номенклатури) знали всі. Тому конституційна декларація тих років про те,

що “судді незалежні й підкоряються лише закону”, в неофіційному варіанті звучала так: “Судді “незалежні” й підкоряються тільки райкому” [141, с. 34].

Будівництво радянських судових органів розпочалось із постанови Народного Секретаріату України від 4 січня 1918 р. “Про введення народного суду”, якою скасовували всі діючі до прийняття цієї постанови судові органи і такі інститути, як нотаріат, прокурорський нагляд, судові слідчі, пристави, присяжна та приватна адвокатури. Ввели колегіальні місцеві народні суди, дільничні, повітові та міські суди [127, с. 73].

Декрет про суд № 3 (від 30 липня 1918 р.) залишив у компетенції місцевих судів розгляд дрібних кримінальних справ. А повітові, дільничні та всі інші суди перетворювалися на революційні трибунали, до сфери впливу яких належали справи про великі кримінальні злочини. Вожді держави старалися, щоб у судах і трибуналах працювали члени комуністичної партії. До кінця громадянської війни 83% суддів трибуналів мали лише початкову освіту і тільки 4% – університетські дипломи, але 99% цих працівників були членами РКП (б). У народних судах число професійних юристів із вищою освітою досягло 20%, а кількість комуністів – 29% [90, с. 76–78]. “Народні суди в значній своїй кількості – робітники і селяни. У 1923 р. ми мали 23% народних суддів із лав робітників і селян, нині ми маємо 73% нарсуддів – робітників і селян. Робітники і селяни повинні допомагати органам прокуратури в боротьбі зі злочинністю й незаконними вчинками”, – доповів М. Скрипник на Всеукраїнській нараді у справі радянського будівництва 13 лютого 1925 р. [79, с. 924].

Проте серед працівників суду були й такі, які не хотіли слухняно підкорятися диктаторському апаратові держави, судити за “революційними законами”. Частина працівників суду і прокуратури саботувала виконання деяких законів, спрямованих проти економічних і політичних злочинів. Так, багато судових органів просто ігнорували антилюдський “закон від сьомого восьмого”, або “трьох колосків”, що передбачав розстріл із конфіскацією майна за крадіжку державного, колгоспного і кооперативного майна. Для виправлення даної ситуації довелося провести “масову чистку” органів суду і прокуратури [90, с. 91–92].

На відміну від звичайних судів, військові трибунали розглядали справи протягом 24 годин після вручення обвинуваченому обвинувального висновку. Засідання, нібито для “збереження військової таємниці”, часто проводили закритими. Вирок трибуналу оскарженню не підлягав (міг бути відміненим лише у порядку нагляду), його негайно виконували [90, с. 105]. Є. Климчук вважає: всупереч думці про те, “що трибунали нібито тримали у страху населення і особовий склад військ, майже не тероризували його, практикуючи масові розстріли, судові вироки періоду війни відзначалися достатньою м’якістю. Навіть із точки зору здорового глузду не було потреби засуджувати людину до розстрілу, якщо вона могла піти на фронт і воювати за Батьківщину, шкодити ворогові. Тому досить часто смертні вироки трибуналу замінювали відправленням засудженого у штрафну роту, де він воював до першого поранення” [90, с. 106]. Діяльність у звичайних судових органах надзвичайних сесій обмежувала процесуальні права підсудних, що створювало умови для незаконних репресій із боку судових органів [127, с. 79-80]. Після Жовтневого перевороту “революційна правотворчість робітничих мас” у сфері кримінального права виражалася масовим винесення вироків і постанов різними судовими установами, постанов окремих Рад, численних законодавчих новел. У цей період радянські суди керувалися революційною правосвідомістю, не маючи письмових кодексів [79, с. 925].

Ідея про те, що ролі обвинувача та судді мають виконувати різні люди, які зберігають між собою певну дистанцію, є для нас такою звичною, що ми легко забуваємо, як важко було до неї прийти та якою нетривкою вона залишається навіть сьогодні. Треба пам’ятати, що функція обвинувача відзначається неабиякою складністю. Належне виконання його обов’язків часто потребує самостійної оцінки подій. Будь-яке втручання суддів у такі делікатні питання неминуче скомпрометує становище суду як форуму для остаточного й безстороннього вирішення спірних питань [217, с. 7-28]. Це правове правило суттєво порушували у радянську добу.

Самовпевненість, притаманна радянській державі у багатьох, якщо не в більшості, сферах суспільного життя, зіграла негативну роль й у випадку з

кримінальним законом. Можливості судів та революційних трибуналів, а також виправно-трудова закладів були явно переоцінені, більше того, ідеалізовані (як і у цілому намір побудувати комуністичне суспільство). Малограмотні у своїй більшості комісари, котрі на революційній хвилі потрапили в судові крісла, а також малограмотні судді “з робітників” (у ті роки більше половини суддів із негативних мотивів відсторонювали від роботи) були неспроможні об’єктивно, з урахуванням усіх обставин визначити “небезпеку” для суспільства тієї чи іншої людини. Тому такий підхід був заздалегідь приречений на провал, що й підтвердила наступна практика.

Особливо міцний зв’язок із ворогуючою буржуазією мали адвокати, які виступали в судах від імені своїх клієнтів і часто вигравали процес. В. Ленін вважав: “Адвокатов надо брать в ежовые рукавицы и ставить в осадное положение, ибо эта интеллигентская сволочь часто паскудничает” [90, с. 68]. Тому адвокатів і змагальний процес марксистів-ленінців вважали “пережитками” старого режиму, відповідно, їм не було місця у соціалістичному суспільстві. Пропонували ввести в судовий процес офіційно призначеного доповідача, який би висловлював суду всі об’єктивні докази по суті справи [90, с. 88].

Як бачимо, радянська людина була позбавлена важливого – справедливого, компетентного, всебічного захисту від висуненого їй обвинувачення. Владу не цікавила доля якоїсь однієї людини: зламається “гвинтик” – нічого, таких гвинтиків у неї – весь СРСР.

Норми Конституцій, що змінювали одна одну (першої Конституції РСФСР 1918 р., першої Конституції СРСР 1924 р., сталінської Конституції СРСР 1936 р., брежнєвської Конституції СРСР 1977 р. і відповідної Конституції РСФСР 1978 р.), стосовно прав і свобод радянських громадян залишалися фіктивними, показовими. Практика масових репресій і розправ (від революційного терору часів “воєнного комунізму”, сталінських “чисток” і репресій 1930–1950-х років до боротьби з інакодумцями, дисидентами і правозахисниками у 1960–1980-і роки) переконливо продемонстрували фіктивність прав та свобод людини за соціалізму, неправову природу даного ладу [141, с. 30]. Проте, щоби дослідити правове

становище засудженого у комуністичний період, необхідно ознайомитися з його кримінальним, кримінально-процесуальним та виправно-трудовим законодавством.

В основі діяльності ВТТ головним був економічний фактор – отримати якомога більшу віддачу від використаної праці ув'язнених із мінімальними матеріальними витратами на їх утримання. Мільйони засуджених “кинули” виконували плани форсованої індустріалізації. Ці люди були потрібні й для підтримання напруги страху (без якого адміністративно-командна система не може функціонувати), і для ударного будівництва важливих народногосподарських об'єктів, де здебільшого й використовували цю дешеву робочу силу. На значній огороженій території будували і с'як-так облаштовували житлові бараки, комунально-побутові об'єкти й адміністративні приміщення. За периметром огорож із колючим дротом встановлювали вежі для вартових. Такі заклади росли, як гриби, в усій країні, утворюючи “острови” якогось особливого життя, що послужило О. Солженіцину приводом назвати їх сукупність архіпелагом ГУЛАГ [206, с. 86]. Проте цей “дешевий” метод виконання великих державних економічних завдань обійшовся нашому суспільству дорого: сотні тисяч радянських громадян у жорнах ГУЛАГу загинули, мільйони були покалічені фізично та духовно [206, с. 78-79]. [...] У 1950-х рр. дешева і примусова праця ув'язнених знову стала для держави “палочкою-виручалочкою”, знову тисячі радянських громадян у арештантських фуфайках виявились у ролі засобу, яким їх господар – держава – досягав своєї мети [206, с. 81]. Як бачимо, будували грандіозні плани, “небачені у світі магістралі”, ціною яких було людське життя. До засуджених ставились, як до рабів. Так, при обговоренні питання про дострокове звільнення ув'язнених, які відзначилися на будівництві великих об'єктів, Й. Сталін роздумував наступним чином: “Звільнення цих людей потрібне, звичайно, потрібне, але з точки зору державного господарства – це погано. Будуть звільнятися найкращі люди, а залишаться гірші. Чи не можна повернути справу по-іншому, щоб ці люди залишилися на роботі, – може, давати нагороди, ордени? А то ми їх звільнимо, повернуться вони до себе, знюхаються

знову з “уголовниками” і підуть старою доріжкою. У таборі атмосфера інша, там важко зіпсуватися”. Тому не дивно, що засуджених називали у нормативних актах “виробничниками”.

Із нотаток начальника НКВС СРСР по Далекосхідному краю Т. Дерібаса, який у серпні 1934 р. побував на будівництві залізниці, знаємо: “Перше, що впадає у вічі, – цілковито нелюдські умови праці”. Дрібні чагарники, пні люди корчували “голими руками і босими ногами, без сорочок, тільки в трусах, без єдиної рукавиці”. Звичайно, за таких умов в’язні масово гинули. Але великі втрати не бентежили керівників ГУЛАГу. Необхідну кількість ув’язнених без затримок продовжували привозити на будівництво залізничних шляхів [206, с. 77].

Законодавство, що становило основу радянської кримінальної політики 1920-х років, було відверто класовим, а проголошені права та свободи осіб, які вчинили злочин, і гарантії їх реалізації залишалися переважно мильними бульбашками. Більше того, законодавство свідчило, що людину суспільство цінує низько. Наприклад, Кримінальний кодекс РСФСР 1922 р. (КК РСФСР) визначав злочин як порушення порядку суспільних відносин, дію або бездіяльність, небезпечну для системи цих відносин, і встановлював 8 груп різновидів злочинів: контрреволюційні злочини; злочини проти порядку управління; посадові (службові) злочини; порушення правил про відділення церкви від держави; господарські злочини (незаконна діяльність непманів); злочини проти особи; майнові злочини; військові злочини [109, с. 73-75]. Із усіх наведених вище груп злочинів лише злочини проти особистості не карали вищою мірою покарання.

На рівень дотримання закону при здійсненні попереднього розслідування і судового розгляду кримінальних справ упродовж 1930-х і до початку 1950-х років безпосереднім чином впливав тоталітарний режим, який із 1929 р. відзначився масовими репресіями, свавіллям та беззаконням. Репресивна політика відбилась і на кримінально-процесуальному законодавстві. Характеристика кримінальної та виправно-трудової роботи даного періоду (1930-і – поч. 1950-х р.р.): 1) принцип “верховенство права” або “верховенство правового закону” як така важлива

ознака правової держави, значною мірою втратив роль (ВТК 1933 р. поступився нормотворчості державних виконавчих органів, і насамперед ГУЛАГу); 2) створення ВТТ мало на меті, з одного боку, спочатку посилити каральне утримання для “класово-чужих елементів” та інших, небезпечних для суспільства злочинців, а з іншого боку, використовувати порівняно дешеву робочу силу ув'язнених для виконання народногосподарських завдань; 3) норми даного кодексу самі собою (за винятком класової ознаки) були порівняно прогресивними з точки зору пенітенціарної науки на той період та спрямованими на здійснення об'єктивно соціально-корисних завдань, і в цьому розумінні у них зовсім не поставала “упереджена” мета помсти в тому ступені, що проявився на практиці; 4) у нормативних актах даного періоду були закладені положення, котрі визначили на майбутні роки, аж до сьогодні, організаційно-педагогічні основи виправного процесу в місцях позбавлення волі. У цілому масштаби позбавлення волі зросли [206, с. 67].

КПК СРСР 1960 р. теж був відверто державоцентристським. Так, у ст. 1, що передбачала завдання цього кодексу, проголошено: “Кримінально-процесуальний кодекс Союзу РСР має своїм завданням захист соціалістичної держави робітників і селян, встановленого в ньому суспільного і державного устрою, соціалістичної системи господарства і соціалістичної власності, прав і законних інтересів громадян СРСР”. За спостереженнями Р. Якупова, для тоталітарного режиму, котрий призвів до створення органів позасудової розправи, процесуального спрощення, згортання процесуальних гарантій особи, зменшення термінів розслідування, обмеження прав обвинуваченого на захист, впровадження в судову практику тез про вирішальне значення у доведенні зізнання обвинуваченого і можливості здійснення його на основі “максимальної” ймовірності фактів, що надало обвинувачення у справах про контрреволюційні злочини, був характерним перехід “до змішаної, переважно розшукової форми” [127, с. 82].

Зміни й доповнення до КПК УРСР 1960 р. продовжували вносити і в наступні роки, але зміст цих доповнень та змін визначався тією соціально-економічною й політичною ситуацією, яка склалася в СРСР в цілому і в УРСР

зокрема. Від 1985 р. до 1991 р. (так званий період перебудови) відбувалися значні зміни в організації та діяльності радянського державного апарату, в тому числі, судової системи і правоохоронних органів, а також у багатьох галузях права. В умовах перебудови розвинулися гласність, плюралізм думок, на хвилі яких розгорнулася критика суспільного, державного ладу і права радянського періоду. Критиці було також піддано судоустрій і кримінальне судочинство [127, с. 87].

Кримінальний кодекс 1960 р. порівняно з кодексом 1926 р. містив багато змін. Це стосувалося насамперед загальних концептуальних положень. Тут вплив соціологічного вчення про покарання в цілому послаблений і пов'язаний із необхідністю враховувати лише при призначенні покарання особу винного й обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність. Основними факторами, що визначають вид і розмір покарання, визнавали характер та ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину (ст. 37 КК), що, власне, й було керівництвом для судів уже з 1930-х рр., незважаючи на формально діючі та передбачаючи дещо інший підхід норми Загальної частини КК РСФСР 1926 р. Новий кримінальний закон унеможлилював покарання, в тому числі, позбавлення волі, на підставі так званого “небезпечного стану”. Хоча перелік видів покарань у новому кримінальному законі, був, як і раніше, обширним, позбавлення волі передбачали тільки одним – однойменним – видом покарання. Пленум Верховного Суду СРСР постановою від 19 червня 1959 р. рекомендував частіше застосовувати умовне засудження, і число осіб у місцях позбавлення волі на деякий період зменшилося. Разом із тим слід відзначити, що питома вага засуджених до позбавлення волі у подальшій практиці судів залишалася порівняно висока (так, у 1970-і рр. вона становила 55–64%). [206, с. 97]. Не передбачали таких видів покарання, як оголошення ворогом робітників (народу), вигнання з СРСР назавжди, позбавлення політичних прав.

ВТК РСФСР 1970 р. також у ст. 1 закріпив завдання даного закону, яке полягало у забезпеченні “виконання кримінального покарання з тим, що б воно не лише було карою за вчинений злочин, але виправляло і перевиховувало засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів і поваги

до правил соціалістичного співжиття, попереджувало вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також сприяло викоріненню злочинності”, тобто практично повністю відтворене кримінально-правове формулювання ст. 20 КК РСФСР 1960 р. Позитивним у ВТК РСФСР 1970 р. є внесення до нього норм про гарантії законності у діяльності ВТУ, що було надзвичайно актуально у зв'язку з тим свавіллям, котре чинили керівники різних рангів і працівники підрозділів ГУЛАГу. Так, у ст. 4 зазначено, що підставою для відбування покарання і застосування до засудженого заходів виправно-трудового впливу є лише вирок суду, що вступив у законну силу. Ст. 11 регулювала питання здійснення прокурорського нагляду “за точним дотриманням законів при виконанні вироків”. Підкреслено, що, здійснюючи від імені держави вищий нагляд, прокурор зобов'язаний своєчасно вживати заходів до попередження та усунення будь-яких порушень, від кого б ці порушення не виходили, і притягувати винних до відповідальності. Особливо слід підкреслити введення законодавчих положень про надання позбавленим волі юридичної допомоги, до якої належить можливість зустрітися з адвокатами – наодинці та без обмежень (ст. 27). Таким чином, закон створив достатньо надійних перешкод для того, щоб назавжди залишити у минулому становище, коли, як часто траплялося, засуджений до позбавлення волі громадянин ламав свою долю внаслідок свавілля інших [206, с. 103]. Новий кодекс уже жодним чином не згадав про класову або іншу соціальну відмінність засуджених. Тим самим уперше на законодавчому рівні в сфері виконання покарання у вигляді позбавлення волі було закріплено рівність усіх громадян. І хоча це не зробили прямим шляхом, тобто формулюванням окремого принципу, проте такий висновок випливає зі ст. 8 ВТК РСФСР про правове становище засуджених, де зазначено, що вони “несуть обов'язки і користуються правами, встановленими для громадян СРСР, з обмеженнями, передбаченими для засуджених, а також тих, що впливають із вироку суду і режиму, встановленого Основами виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік та чинного кодексу для відбування покарання даного виду”. Ця законодавча норма є принципово важливою, оскільки

дозволяє по суті, а не формально звертатися до громадянських почуттів засуджених, що збільшувало можливість виховного впливу на них. Увівши таку норму, держава підкреслила, що вона не викидає засудженого зі життя суспільства. Крім того, дана норма, поряд із іншими, посилює гарантії прав і свобод засуджених, створюючи для цього юридичну базу.

У ВТК РСФСР 1970 р. законодавець увів норми, котрі явно розходились із проголошеними тоді ідеями класичної школи покарання. Так, яскраво каральною була норма про те, що осіб, які містяться у колоніях особливого режиму, залучають, як правило, до важкої праці (ст. 37 кодексу). Тим часом праця, служачи основою виправлення і перевиховання, може бути ефективною лише за умови, якщо її організують “на основі сучасної механізованої праці, котра потребує необхідної кваліфікації робітника”. Суперечила виховній меті й така міра стягнення, як позбавлення засудженого права на побачення (ст. 53). У цьому переліку – норма, що обмежує листування засуджених (ст. 30, 62–65, 79, 75, 76), і деякі інші [206, с. 109]. На нашу думку, введення схожих норм пояснюється причиною, коли ні законодавець, ні тим більше практичні працівники не могли у короткий термін звільнитися від впливу недавнього гулагівського минулого. [...] Зміни у виправно-трудоному законі насправді пов’язані лише з: виробничою діяльністю, матеріально-побутовими умовами і виховною роботою. Ці три компоненти “вирвалися” далеко вперед, у той час, як правове становище засуджених значно відстало і дедалі сильніше чинило негативний вплив на морально-психологічний клімат серед засуджених та, відповідно, на становище правопорядку у ВТУ. У 1970-х рр. у пенітенціарній системі до засуджених хоч і не застосовували фізичний примус, проте обмежили їх права, що мають важливе значення у житті кожної людини, в тому числі, у місцях позбавлення волі. Так, засуджені зобов’язані були носити одяг єдиного взірця: це були давно морально застарілі й незручні у ношенні “фуфайки”, “дерев’яні черевики”, так звана “спецовка” – все чорного кольору. Усіх засуджених стригли “наголо”. Можна назвати на перший погляд проблему примусової стрижки голови “наголо” незначною, але разом із тим пенітенціарна практика показує, що засуджені

болюче сприймали дану норму, і це не дивно, оскільки питання вибору зачіски є невід'ємним особистим атрибутом кожної людини, й позбавлення такого вибору принижувало людську гідність.

У порядку дисциплінарних стягнень їх могли позбавити побачень із родичами. Під час тривалих побачень із родичами засуджені не могли також одягати власний одяг, а після побачень їм забороняли брати будь-що від своїх родичів, аналогічно, як і щось їм передавати. У засуджених вилучали половину від їх заробітку, не виплачували їм трудову пенсію, час роботи у період відбування позбавлення волі не зараховували в трудовий стаж. Забороняли розводити квіти, декоративних рибок, завішувати вікна та ліжка, наклеювати на стінах і тумбочках будь-які репродукції. Засуджені не могли заочно підвищувати свій освітній рівень у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. Уранці, відповідно до розпорядку дня, засуджених, у тому числі, людей похилого віку, виганяли на фізичну зарядку. По телебаченню вони могли дивитися лише ті передачі, які дозволяло керівництво, і не більше двох годин на день. Забороняли користуватися транзисторними приймачами, магнітофонами, мати ручні годинники [206, с. 111].

Дослідження інституту покарання радянської України, яке ми провели, дає підстави констатувати, що суспільство даного періоду розвивалося за законами, котрі важко пояснити розумом. У всіх соціальних сферах утвердилась ідея домінування політики та ідеології над правом. І це не дивно. В умовах тоталітаризму і не може бути правового закону, ґрунтованого на розумних та гуманістичних засадах. Міф комунізму заповнив усю правову систему держави, в тому числі, свідомість радянської людини. Їй нав'язували ворожість до надбаних світовою цивілізацією гуманістичних цінностей, натомість прищепили любов до нищих для будь-якої моральної особистості реалій – доносів, лицемірності, вигоди, страху перед владою, переваги матеріального над духовним і ненависті до високої культури та всього “чужого” тощо.

Інститут покарання, як і все кримінальне право, був базований на відвертому зневажанні злочинця як людини, ставленні до нього як до дешевої

робочої сили: досягнення руками засуджених “грандіозних виробничих результатів” за умови мінімальних затрат на їх потреби з боку держави. Хоча в другій половині “епохи побудови комунізму” пенітенціарну систему незначно гуманізували, поліпшивши соціальні умови осіб у місцях позбавлення волі, унітарний підхід у кримінальній політиці залишився домінуючим. Гуманістичний і раціональний виміри в інституті покарання радянського періоду не змогли віднайти точки дотику як у політико-правовій ідеології (філософсько-правова не мала права на розвиток), так і в кримінально-правовій практиці. Адже радянське утилітарно-раціоцентричне мислення спроможне було породити лише позбавлений будь-яких правових ідей карально-репресивний інститут покарання.

3.3. Необхідність та особливості гуманістичного реформування інституту покарання в посттоталітарній Україні

Будь-яка осмислена діяльність має бути доцільною, вона немислима без окреслення відповідної мети. Так, рівень злочинності (його збільшення чи зменшення) у суспільстві залежить від чіткого усвідомлення чи, навпаки, неусвідомлення з боку осіб, які призначають покарання або ж наглядають за його виконанням, того, чого саме вони хочуть досягти. Мета покарання – ідеальний, передбачуваний результат, до котрого прагнуть суспільство і держава, обмежуючи на певний період права та свободи людини, яка вчинила злочин. Щодо переваг тієї чи іншої мети покарання, то протягом багатьох століть тривають дискусії. Лон Л. Фуллер у роботі “Анатомія права” послався на твердження математика Н. Вінеру, що сьогодні право “розглядає покарання то як погрозу для знеохочення потенційних злочинців, то як ритуальний акт спокути з боку винної людини, то як засіб вилучення її із суспільства й захисту останнього від небезпеки нових проявів протиправної поведінки, а то як фактор соціального й морального перевиховання окремої людини. Це чотири різні завдання, які треба виконувати чотирма різними методами [...]. Доки ми в суспільстві не вирішимо, що є нашою справжньою метою: спокута, ізоляція, перевиховання чи знеохочення потенційних злочинців, – ми не досягнемо жодної з цих цілей, а отримаємо лише плутанину, в якій злочин породжує ще більший злочин” [217, с. 36]. Проте парадоксальним є той факт, що і в суспільство, і злочинці – це жертви наших численних помилок у хаотичних і неефективних спробах розв’язання даної проблеми.

Протилежним істині вважає Дж. Джеймс зміст *загальної (генеральної)* та *спеціальної (приватної)* превенції: покарання тих, хто скоїв насильницькі дії, буде утримувати їх та інших людей від таких вчинків у подальшому [68, с. 20]. Так, хибною є думка, що покарання (ніщо інше, як навмисне спричинення болю – фізичного чи морального – особі, котра порушила заборони кримінального закону) відвертає від нього. Покарання не запобігає насильству, воно призводить

до насильства, є однією із його форм. Більше того, підвищує рівень насильства в суспільстві.

Відповідно до положень теорії кримінального права, мета спеціальної превенції полягає в такому впливі покарання на засудженого, який позбавляє його можливості знову вчиняти злочини. Запобігання ж учиненню нових злочинів із боку засудженого досягають фактом його засудження і виконанням покарання, коли особа поставлена в такі умови, які значною мірою перешкоджають або повністю позбавляють змоги вчинити нові злочини. Вважають, що при позбавленні волі режим виконання покарання, обмеження контактів із навколишнім світом, постійний контроль за його поведінкою тощо фізично позбавляють засудженого можливості вчинення багатьох злочинів [105, с. 304]. Проте, як наголосили теоретики кримінального права Г. Андрусів та В. Беньківський, “цілковито таких можливостей він при відбуванні будь-якого покарання, крім смертної кари, позбавлений бути не може” [104, с. 307]. Так, немає жодної гарантії, що люди, котрі раз переступили кримінальний закон, не переступлять його вдруге. Що тоді? Страчувати їх усіх? Адже немає людини – немає злочину. Проте таке вирішення питання немислиме в сучасній державі. Може, фізично ізолювати їх від суспільства, перетворюючи країну на суцільні табори?

Один із парадоксів ізоляції людей у місцях ув'язнення полягає в тому, що, будучи покараними за вчинення злочинів і для того, щоби виправитися, такі люди вчинюють у цих місцях нові злочини, іноді не менш тяжкі [109, с. 180]. Важливо змінити мотивацію людей, їхнє бажання шкодити іншим, викоринити в суспільстві культ смерті, насильства, багатства тощо. Цьому може сприяти створення комплексу нових культурних цінностей та зменшення соціально-економічної нерівності. Адже часто “люди вдаються до злочинів для того, щоб якоюсь мірою відновити справедливість, забираючи дещо у суспільства, яке змусило їх жити у нестатках, на відміну від інших людей. Як ми можемо від імені суспільства стверджувати, що спроможні навчити справедливості, коли підтримуємо

існування економічної системи, за якої одні люди успадковують мільйони фунтів стерлінгів, а інші – нічого?” [68, с. 113].

У теорії кримінального права суть *загальної превенції* трактують як залякування інших членів суспільства фактичним покаранням конкретного злочинця. “Це – вплив покарання на інших осіб, котрі злочинів не вчиняли, з метою утримання їх від вчинення злочину”, – стверджував М. Бажанов [14, с. 135]. Вважають, що мету “загальної превенції досягають за рахунок того, що покарання особи, винної у вчиненні злочину, певною мірою утримує від вчинення злочинів інших осіб – принаймні, якусь її частину. І хоча соціальна ефективність покарання з точки зору загальної превенції невисока, вона залишається одним із реальних, хоча і не основних, засобів боротьби зі злочинністю” [105, с. 307]. Слід розуміти, що не показове покарання [як знаємо, показові публічні страти у феодальний період не зменшували рівень злочинності. – *Авт.*], а “правова санкція”, яку право пов’язує з невиконанням або з порушенням кримінального закону [222, с. 34], спрямована на забезпечення спонуки для утримування від злочинних дій. Як зазначив Х. Харт, “думка про ув’язнення спонукає нас підкорятися законам кримінального права” [222, с. 40]. На нашу думку, з точки зору загальної превенції результативність залякування громадян має обмежене значення. Так, залякування реально впливає на тих, хто піддається страхові перед покаранням. Проте відсоток таких людей – незначний. Зменшення страхові перед покаранням В. Кудрявцев пояснює як зростанням почуття людської гідності, так і вадами правоохоронної практики: недосконалою реєстрацією злочинності, низьким рівнем розкриття злочинів, а також підкупністю багатьох співробітників судових та правоохоронних органів [109, с. 160]. Можливість оминати покарання створює відчуття безкарності, деформує правову свідомість як усього суспільства, так і окремих його індивідів. Тому більшою мірою не суворість, а погроза неминучості, невідворотності покарання та його реалізації стримують багатьох від переступання законну.

У даному випадку слушне твердження Т. Оноре – представника філософсько-правової думки ХХІ ст. про те, що “загроза покарання та інші санкції

є ефективними в короткочасному плані, а в довготерміновому право має ґрунтуватися на моральності та особистій зацікавленості” [148, с. 9]. Кримінальний закон був би ефективнішим, якби максимально відображав мораль суспільства, адже за природою право є моральним. Тоді відпала б необхідність вибору: під страхом кари бути “законослухняним громадянином” та вступати в конфлікт із своїми внутрішніми переконаннями чи залишатися духовно-культурною правовою особистістю. Дотримання кримінального закону пов’язане і з переконанням людей у тому, що те, чого він вимагає, – справедливе та здійснюється в їх інтересах. Для Дж. Ролза покарання не є “первісно ретрибутивним чи звинувачувальним”. На думку вченого, що “хоча люди й знають, що вони поділяють певне спільне чуття справедливості й що кожен хоче твердо триматися існуючих облаштувань, усе ж таки їм може бракувати повної впевненості одного в одному”, відповідно “існування дієвої каральної машинерії слугує людям скорше як така собі запорука безпеки одного перед одним” [171, с. 332-333].

Доволі часто як філософи права, так і теоретики кримінального права нового тисячоліття трактують *кару* як найважливішу мету покарання. Кара – це примушування винної людини “платити” за свій злочин [217, с. 37]. Поширена думка, що головна перевага принципу відплати полягає в тому, що він призводить до максимального зосередження уваги на злочинцеві, якого завжди слід карати. Принцип відплати базований на припущенні, що злочинець безперечно винний, передусім тому, що мав відповідну до скоєного злочину “провинну волю” (*mens rea*) [106, с. 133–134]. Так, німецький філософ права Р. Циппеліус передумовою покарання вважав провину. Покарання, на його думку, “має функцію спокутування й не звужується до засобу “психічного тиску” або до самого тільки заходу безпеки й виправлення”. Проте він зауважив, провина “передбачає можливість того, що взагалі можна було вчинити по-іншому, ніж це було зроблено” [227, с. 207]. З одного боку, людина має відповідати за злочин, а з іншого – держава не повинна ставити її в такі умови, в яких складно не порушити закон. Прикладом може бути “справедливий” суд Феміди радянського періоду,

котрий чинив правосуддя над голодним пролетаріатом і карав його за порушення закону “трьох колосків”. У ХІХ ст. представник англійського лібералізму І. Бентам наголосив, що людину, позбавлену засобів до існування, під жодним страхом покарання неможливо зупинити від вчинення злочину, бо нездоланий біологічний мотив змушує її чинити кримінальну заборону, оскільки неможливо погодити зі законами держави задоволення її потреб [233, с. 350]. З цим твердженням, на нашу думку, слід погодитися. Адже зрозуміло: природний інстинкт виживання паралізує свободу волі людини і є завжди сильнішим за найсуворішу кару, на котру здатна держава.

“[...] відплата – це спосіб, завдяки якому і потерпілий, і широкий загал можуть відчувати, що вони отримали назад своє, присилувавши злочинця заплатити борги суспільству. Тут головне – поквитатись із правопорушником за шкоду, заподіяну в минулому. Аспект відплати найочевидніший у справах, що набувають широкого громадського розголосу внаслідок скоєння справді страхітливих злочинів [...] прагнення помститися видається поширеною громадською реакцією на звістку про вияви злочинності [...] Дослідження громадської думки раз у раз засвідчують широку підтримку каральним заходам, а це – прикмета гострого осуду несправедливих учинків [...]. Така реакція громадськості спирається на зручну, але спрощену максиму про відповідність покарання характерові злочину” [106, с. 133]. І це закономірно. Природноправова концепція, на якій ґрунтовані правові системи демократичних держав, передбачає принцип правової справедливості, трактуючи покарання як відновлення справедливості: віддачі рівним за рівне. Так, російський законодавець відкидає кару як мету покарання, замінюючи її іншою – відновленням соціальної справедливості. Вважають, що за цим приховано звичайну кару. На нашу ж думку, у даному випадку під відновленням соціальної справедливості слід розуміти віддачу рівного за рівне. Проте “варто, перш ніж приймати будь-яке рішення про спорудження жертовного вівтаря для принесення в жертву правопорушника, піддавати сам Дім Закону ретельній чистці та дезінфекції” [217, с. 39]. Адже тільки держава через її

демократичні суди і закони спроможна безсторонньо відновити справедливість шляхом знаходження об'єктивної співрозмірності між злочином і покаранням.

Поки у покаранні в будь-якій формі міститиметься помста, ми не будемо гуманним суспільством. На жаль, у країнах, які вважають, що наповнили виміром людяності своє законодавство, й надалі в кримінальних кодексах серед цілей покарання перевагу надано карі. До них належить і Україна. Український науковець О. Колб твердить, що розглядаючи покарання як кару, тобто відплату за вчинений злочин, законодавець має вирішувати й інше завдання – ст. 50 ККУ доповнити частиною четвертою такого змісту: “Покарання застосовують із метою відновлення соціальної справедливості, що була порушена суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю) винної особи”. При цьому під соціальною справедливістю слід розуміти таку діяльність держави та засудженого, яка забезпечує у повному обсязі відновлення порушених законних прав та інтересів потерпілих від злочину осіб або створює реальні умови для досягнення окресленої мети [95, с. 24]. Вважаємо, що кара як помста суспільства за злочин та відновлення справедливості – дві різні взаємно унеможливлені цілі, одночасне досягнення яких неможливе. Як вище уже зазначалося, саме відновлення *правової справедливості*, під якою необхідно розуміти віддачу рівним за рівне, має стверджувати українське суспільство у меті покарання. Відповідно український законодавець ч. 2 ст. 50 чинного ККУ має наповнити наступним змістом: “Покарання має на меті відновлення правової справедливості, виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів із боку як засуджених, так і інших осіб”.

У кримінальному законодавстві багатьох країн використовують також виправлення і перевиховання засудженого як цілі покарання, котрі передбачають досягнення в його особистості певних змін. Виправлення як мета покарання означає досягнення шляхом покарання такого результату, щоб особа під час покарання або після його відбуття не вчиняла нового злочину. Таке виправлення М. Бажанов називав юридичним і на початку 1990-х рр. піддав ґрунтовній критиці вимогу кримінального закону про те, що метою покарання є перевиховання

засудженого. “Перевиховання передбачає глибинні зміни в особистості засудженого – вони зумовлюють [...] чесне ставлення засудженого до праці, точне виконання з його боку законів, поважання правил співжиття” [104, с. 306]. На відміну від виховання, покарання – це не просто зміни особи засудженого, в результаті яких він позбувався негативних рис, що можуть зумовити його готовність до злочинних дій. Це – глибші зміни як у свідомості, так і в поведінці. Визначати перед покаранням, зокрема за тодішніх умов організації пенітенціарної системи (відтоді, вважаємо, відбулося дуже мало позитивних змін) та і виконання покарання загалом, досягнення цілей перевиховання – означає створити ще один міф про можливість покарання як соціального явища. Так, в окремих випадках, на думку М. Бажанова, в результаті покарання можна досягти і морального виправлення. Проте окреслювати це як мету покарання, з точки зору науки безпідставно [105, с. 134]. Подібну позицію відстоюють Г. Андрусів, П. Андрушко і В. Бенківський. “Очевидно, як покарання, так й інші заходи кримінально-правового впливу, пов’язані з кримінальною відповідальністю, за реальну мету мають ставити лише виправлення засудженого як мінімальний рівень його ресоціалізації” [104, с. 306-307].

Виправлення метою покарання є важко здійсненою (зокрема у місцях позбавлення волі), але необхідною. Ізоляція як самоціль, будучи не пов’язаною зі завданням виправлення злочинця, повністю суперечить сучасним уявленням [109, с. 186]. Засобів виправлення є багато: виховна робота, отримання загальної освіти, професійне навчання, громадський вплив тощо. Проте важливе інше: без побудови нормальних людських стосунків між персоналом виправних установ та ув’язненими цієї мети не досягти. Так, за 1997–2007 рр. щорічно в УВП України було вчинено майже 400 злочинів. При цьому в структурі злочинів понад 60% становили такі, як злісна непокоря адміністрації виправних установ (ст. 391 ККУ) та втеча з місць позбавлення волі (ст. 393 ККУ) [95, с. 15]. Й не дивно. Адже, установи виконання покарань – це власне ті місця в яких людина, як ніде інакше, має найбільший шанс зазнати психологічних травм, стати жорстокою, нелюдською. Мова йде як про ув’язнених, так і персонал цих закладів [66, 68, 70,

109, 133, 149, 165, 195, 241]. Власне зневажання працівниками каральної системи людської гідності ув'язнених часто є причиною рецидивної злочинності.

Слід додати, що виправлення як мета покарання у багатьох викликає сарказм, оскільки асоціюється з пенітенціарною системою колишнього Радянського Союзу, котра зводила процес виховання до “чесної соціалістичної праці”. Тому над “справжнім та ефективним” виправленням потрібно працювати шляхом здійснення в даному напрямку наукових досліджень.

“Треба визначити, що саме спонукало індивіда порушити закон, і спробувати вжити певних заходів, щоби реформувати того індивіда. Це поширене й модне уявлення призвело до зміни режиму у в'язницях та виправних закладах для молоді, з метою змінити свідомість індивіда і збагатити його новими вміннями, запровадити навчання, даючи йому загальну освіту й привчаючи його до якогось ремесла” [106, с. 142]. Проте проблема виправлення засудженого пов'язана з проблемою свободи особи. “[...] чи можна силувати до реформістських заходів неохочих суб'єктів, зазіхаючи таким чином на їхню особисту свободу?” – запитує представник англійської системи права П. Лейленд. Відповідаючи на нього, він посилається на положення праці К. Льюїса “Гуманна теорія покарань”. “Прагнення виправити правопорушників знижує їхній статус як людини. Застосування виправних заходів без згоди правопорушника зменшує самостійність індивіда до рівня “дітей, недоумків та свійських тварин” [106, с. 142]. Таку позицію відстоює і Лон Л. Фуллер, вважаючи, що “для людської гідності більшу образу становить піддання людини примусовому виправленню, ніж її покарання”. “Справедливість цього зауваження можуть оцінити будь-який батько чи мати, якщо чесно запитають у себе, що їм більше сподобається: щоби їхню дитину затримали в школі через погану поведінку чи через те, що вона нетямуща й потребує спеціальних додаткових занять, пристосованих до її рівня”, – зазначив мислитель [217, с. 42]. Заперечуючи Лон Л. Фуллеру, хочемо зауважити, що вчений у праці “Анатомія права” підмінив поняття виправлення особи поняттям її неповноцінності (психічної). Так, соромно і боляче визнати, що дитина є “нетямущою”, тобто з певними психічними

відхиленнями. Проте загальновідомо, що коли людина порушить кримінальний закон, то за таких обставин на практиці застосовуватимуть примусове лікування у спеціалізованих закладах, а не примусове виправлення (а це є різними поняттями, адже неосудність особи не передбачає її кримінальної відповідальності, бо нема вини як необхідної ознаки суб'єктивної сторони складу злочину). Виховувати злочинців потрібно, як і таких дітей, проте постає інше запитання: як? Роздумуючи над даною проблемою, вважаємо, що в цьому напрямку мають працювати теоретики і практики кримінального покарання: розробити такий механізм виправлення, котрий не порушував би людської гідності. Необхідно змінити поведінку злочинця, зробити так, щоб індивід поведився по-іншому, зрозумівши і визнавши причини, що потребували зміни його поведінки.

Про гуманізацію законодавства свідчить положення статті 28 Основного Закону: “Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню” [1, с. 1]. Катування в кримінальному праві та кримінальному процесі демократичної правової держави нема і не може бути. “Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність”, – твердить законодавець [107, с. 20]. Більше того, під загрозою позбавлення волі на певний строк (максимальний термін – п'ятнадцять років) або ж довічного ув'язнення кримінальний закон забороняє катування – “умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом побоїв, мучення або інших насильницьких дій, що суперечать їх волі, в тому числі з метою отримати від нього або іншої особи інформацію, свідчення або визнання, покарати за його дії, які він скоїв або у скоєнні яких підозрюється, або залякування його або інших осіб” (ст. 127 ККУ) [107, с. 50].

Що ж стосується свідчень, отриманих під тортурами, то український законодавець вважає їх неприпустимими для використання в кримінальному процесі, тому що “обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом” (ч. 3 ст. 62 Конституції України) [1, с. 177]. Та й перелік

видів покарань, закріплений у статті 51 кримінального закону, не містить ні тілесних, ані таких, котрі б порушували гідність людини [107, с. 20].

Багатогадинне стояння біля стіни з розпластанням на ній; одягання капюшонів; позбавлення сну, харчування і води; утримання в приміщенні з постійним та голосним звуком або в підвалі, де особа ризикує наразитися на небезпеку нападу щурів; виставлення оголеної людини на очі інших людей; поміщення здорової людини до психіатричного відділення; поголення голови; примушування їсти екскременти або інші неїстівні речовини тощо – це найпопулярніші акти жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність поводження з людиною нашого “комуністичного минулого”. Такі дії були спрямовані на приниження й образу людини, на позбавлення в ній усього людського, її знищення як фізично, так і морально.

Ю. Голик в контексті даної проблеми порушив важливе питання про сублімацію в кримінальному праві. Мова про те, що люди вкрай неохоче прощаються з тими явищами, до яких звикли (і неважливо, йдеться про погане чи добре). Так, говорячи про тортури, Ю. Голик стверджує, що їх у пострадянському суспільстві нема. Але вони є, лише набули іншого вигляду. Це – здійснення попереднього арешту тоді, коли він не є необхідним, або ж перевищення всіх можливих процесуальних термінів перебування під вартою. Завдання аналогічних дій просте й очевидне: залякати підозрюваного, зламати його волю, подавити будь-яку спробу опору. Жодного стосунку до правосуддя, гуманності та відновлення справедливості такі дії не мають і мати не можуть.

Іншим аспектом згаданої проблеми філософ вважає позбавлення волі в умовах тотальної туберкулізації деяких колоній держави. Навіть короткочасне поміщення в таке середовище цілком здорової людини може зробити її інвалідом. Прикладом цього є жахлива історія з мешканкою Макіївки, що на Донеччині, Світланою Зайцевою. Її заарештували, а згодом засудили до 7,5 років позбавлення волі за звинуваченням у вбивстві, котрого, як з’ясували пізніше, вона не вчиняла. Згодом Світлана твердила, що зізнання у вбивстві працівники міліції у неї “вбивали” погрозами. Справжніх убивць знайдено, проте для Світлани

перебування у слідчому ізоляторі та колонії не минули безслідно: колишня ув'язнена перетворилася на безнадійно хвору людину – в неї діагностували туберкульоз. І, як наслідок, двадцятивосьмирічна мати трьох дітей померла від хвороби, якою заразилася в СІЗО, куди її кинули незаконно [113, с. 7].

Ще страшнішим варіантом тортур ХХІ століття Ю. Голик вважає ВІЛ-інфекцію [209, с. 39]. Хоч не такою мірою, як за радянських часів, проте все ж таки непоодинокими в українському суспільстві є випадки застосування методу “слоника”, підвішування тіла, посягання на статеву недоторканість, примушування їсти неїстівне тощо.

Чому так відбувається? Найпростіше списати на владу, але влада дуже часто робить лише те, що їй дозволяють чинити люди, і чого ці люди прагнуть від влади – твердить Ю. Голик [208, с. 39]. Ведення ефективної боротьби з рецидивами репресивно-карального мислення в інституті покарання під силу лише людині з високим рівнем правової свідомості й правової культури. Для цього вона, насамперед, має усвідомлювати себе цінністю, навколо якої і задля якої відбуваються всі право-, державотворчі процеси. Саме такі особистості у масовому масштабі становлять громадянське суспільство.

Тип мислення слідчого (прокурора, судді), що сформувався на засадах легізму, орієнтований на негативний образ людини, на образ підозрюваного (звинуваченого, підсудного), котрого заздалегідь презюмують злочинцем, чим і нехтують одним із важливих конституційних принципів – презумпцією невинуватості особи. Правда у деяких українських навчальних закладах, що готують майбутніх практичних працівників правоохоронних органів, розпочали викладання дисциплін, зміст яких полягає у вивченні особливостей провадження допиту підозрюваного (звинуваченого) з метою недопущення тортур та інших порушень прав людини [47]. Схвально. Але це лише поодинокі випадки. Важливо визнати, що “не можна здійснити реформування правової сфери України, про що нині чимало пишеться та мовиться і в наукових колах, і на найвищих щаблях влади, не провівши інтелектуальної реформи, не змінивши тоталітарного стилю мислення на якісно інше мислення, мислення, увідповіднене сучасним реаліям

життя, новому типу людини, яка масово почала з'являтися в сучасній Україні – людині ринкового суспільства” [152, с. 326].

Необхідність персоналу з постмодерним типом правового мислення визнає і пенітенціарна система сучасної України, яке буде докорінно іншим ніж те на якому базувалася гулагівська радянська система виконання покарання. Це у свою чергу усуне проблемні протиріччя між існуючою практикою пенітенціарної освіти та її практикою. Проблемою є й недостатня увага в Україні до теоретичних і практичних аспектів застосування мір покарання, що, відповідно, негативно відбивається на професійній правовій свідомості працівників правоохоронної сфери. Так, у ході соціологічного опитування, котре ми провели, з'ясовано, що 63,5 % з опитаних працівників органів внутрішніх справ незадоволені таким становищем. Усе це дає підстави констатувати, що без винесення проблеми реформування правової освіти і науки на загальнодержавний рівень розв'язання окреслених проблем є неможливим.

Трактування мети покарання в чинному українському законодавстві – суперечливе. Зокрема, “з одного боку, стверджуються репресії проти людини як мети покарання і, зрозуміло, репресії неминуче будуть супроводжуватися приниженням людської гідності та стражданнями, але, незважаючи на це, тут же акцентовано, що приниження гідності людини і страждання не є метою покарання. [...] Нині ми маємо велику і нагальну проблему переакцентувати з репресивної функції покарання на функцію правовідновлюючу, бо саме вона розкриває сутність покарання. Кратична функція має відійти на другий план, хоча загалом заперечувати її в умовах і демократичного способу життя нема підстав”, – переконана М. Братасюк [151, с. 298]. Відповідно в Україні з-посеред усіх функцій органів призначення і виконання покарань домінуючою повинна бути – правовідновлення.

Проте у правовій реальності України спостерігаємо інше. Так, чинний ККУ відмовившись від смертної кари, невиправдано надав перевагу іншому виду покарання – позбавленню волі на певний строк (46,2 % санкцій Особливої

частини КК України безальтернативно передбачають цей вид покарання як основний) [95, с. 12]. Більше того, беручи до уваги європейські правові стандарти з прав людини, у кожному правовому демократичному суспільстві “одним із основних напрямків пом’якшення кримінальної політики держави – твердить О. Букалов – є більш широке застосування кримінальних покарань, не пов’язаних з ізоляцією від суспільства з одночасним скороченням застосування покарань у вигляді позбавлення волі” [41, с. 15]. Проте, як зауважив інший український науковець П. Фріс, “незважаючи на суттєве розширення у ККУ 2001 р. системи покарань, суди залишаються прибічниками, так би мовити, традиційних видів, відомих ще старому законодавству. На надзвичайно низькому рівні залишається застосування новітніх видів покарання – обмеження волі, арешту, громадських робіт” [212, с. 20-21]. “Позбавлення волі слід застосовувати в Україні як винятковий, а не головний вид покарання” [95, с. 12], – наполягає О. Колб. Проте на практиці за умови альтернативної санкції кримінально-правової норми з поміж позбавлення волі на певний строк та іншого виду покарання суддя обере, як правило, перше, що свідчить про невідповідність його мислення тенденціям розвитку постмодерного суспільства. Про неспроможність українськими судами здійснювати справжнє правосуддя мова йде в Указі Президента “Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справжнього суду в Україні відповідно до європейських стандартів” № 361 від 10 травня 2006 року: “[...] процес становлення незалежного судівництва в Україні характеризувався суперечливістю та непослідовністю. Далися ознаки консерватизму у підходах до реформування та брак чіткого бачення того, якою має бути судова система в державі, що керується верховенством права. За таких обставин на даний час українські суди ще не стали дієвим інститутом захисту прав людини, рівень довіри до них з боку суспільства лишається вкрай низьким” [5].

У західноєвропейській правовій культурі право на життя – це природне невід’ємне право, яким людина володіє з моменту народження. Відповідно, держава за жодних обставин не вправі ним розпоряджатися. Навпаки, обов’язком будь-якої країни є захист інтересів усіх громадян, охорона їх прав. Ще в епоху

Просвітництва великий гуманіст Ч. Бекарія зауважував, що страта – це “війна нації з громадянином”. Вона не є корисною та необхідною для суспільства [79, с. 183]. Навіть за такий злочин, як вбивство, не слід призначати дану міру покарання. Адже, позбавляючи життя злочинця, ми своїми діями стаємо схожими на нього, самі перетворюємося на вбивць. Більше того, в тексті Основного Закону держави має бути пряма вказівка щодо заборони смертної кари, чого не скажеш про чинну Конституцію України.

Жоден із видів покарань не викликає таких жвавих дискусій, як смертна кара. Серед анкетованих нами 742 працівників органів внутрішніх справ 69,1 % негативно ставляться до скасування смертної кари. Зокрема, 45,5 % мотивують свою позицію тим, що окремі злочинці справді заслуговують на страту, 25 % респондентів вважають смертну кару найефективнішим стимулюючим фактором супроти тяжких злочинів, а 22,1 % трактують скасування виняткової міри покарання як забаганку олігархів, котрі вчиняють злочини у вищих ешелонах влади і так намагаються уникнути відповідальності у вигляді смертної кари.

Протилежними наведеним є результати опитування з даної проблеми осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі (580 респондентів). Більшість із них позитивно сприймає відмову українського законодавця від даного виду покарання (58 %). Серед них 68,6% твердять, що кожна людина, незалежно від тяжкості злочину, який вона вчинила, має право на життя; 21 % – наявність даного виду покарання у демократичному суспільстві визнає неприпустимим; 10,34 % переконані в тому, що смертна кара суперечить принципів гуманізму (див. Додаток 1). Як бачимо, навіть після відміни смертної кари як виняткової міри покарання в українському суспільстві нема одностайності щодо даної проблеми.

Можна наводити багато аргументів як “за”, так і “проти” смертної кари. Оскільки даному виду покарання присвячено безліч наукових праць, недоцільно зупинятися на висвітленні кожного з цих аргументів. Проте відзначимо, що на формування в свідомості українців негативного ставлення до смертної кари впливає мораль християнства. З позиції християнського гуманізму життя людини

не припиняться тілесною смертю, тому відміна від страти створює можливість для пастирської роботи з тими, хто оступився, дає їм шанс для каяття. Пам'ятаючи, що милосердя до занепалої людини завжди переважає помсту, християнська церква схвалює відміну державною владою смертної кари або накладання на неї мораторію, але разом із тим визнає, що питання стосовно скасування або незастосування даного виду покарання суспільство має вирішувати самостійно, з урахуванням стану злочинності, правоохоронної та судової систем, беручи до уваги охорону життя благонадійних членів суспільства [239, с. 370].

На нашу думку, незважаючи ні на що, для сучасної України відмова від смертної кари є водночас розумним і гуманним кроком. Адже в державі, у котрій правова система, правова свідомість працівників правоохоронних органів ґрунтовані на легізмі, де часто трапляються незаконні арешти та неправові вироки, де масово порушують права не лише підозрюваних (звинувачених, засуджених, ув'язнених), а й пересічної людини, наявність смертної кари як виняткової міри покарання є згубна для її населення.

Гуманізм покарання і в цілому кримінальної політики є можливим за умови, що суспільство подолає спокуси прийняття остаточних рішень стосовно особи злочинця. Так, неприйнятними для сучасних правових відносин є визнання за особою, яка переступила кримінальний закон, лише злої волі, та, як наслідок, накладання на неї ярлика “суспільно небезпечної особи” – наголошують автори. “Покарання виступає своєрідним рубежем, що відділяє злочинця від суспільства, завдяки якому людина може визначити своє місцеперебування й обирати правильні орієнтири життєвого шляху” [18, с. 59]. Тому демократичне суспільство, що прагне людської солідарності, за допомогою державних інституцій та інститутів громадянського суспільства зобов'язане сприяти подальшому єднанню злочинця з іншими людьми.

Ще одним свідченням того, що ми не зуміли до кінця відмовитися від легістських ідей правової системи Радянського Союзу, є розуміння як чинним кримінальним законодавством, так і теоретиками й практикаками кримінального

права інституту судимості. Судимість П. Фріс розглядає не інакше, як анахронізм, що не відповідає реаліям демократичного суспільства. “Цей інститут здійснює фактичну селекцію громадян, яка грубо порушує принцип рівності громадян перед законом та судом, закріплений ст. 24 Конституції України. Ця селекція має суттєве правове значення, яке приводить до того, що особа часто карається не за вчинене діяння, а за своє минуле, що не може бути визнано таким, що відповідає принципам кримінальної відповідальності” – твердить український правник [212, с. 12].

Кримінальний закон не містить визначення інституту судимості. Його, розробила наука кримінального права. “Судимість – це особливе правове становище особи, яке виникає у зв’язку з постановленням звинувачувального вироку та призначенням покарання і тягне певні, несприятливі для засудженого, правові наслідки, що виходять за межі покарання”, – вважає один із співавторів підручника з кримінального права С. Яценко [104, с. 428]. Таке трактування інституту судимості призводить до хибного розуміння правового статусу засуджених, порушує основні права як тих, хто несе покарання, так і тих, хто вже поніс кримінальну відповідальність.

Кримінальна відповідальність – об’єктивний елемент кримінально-правових відносин особи, котра вчинила злочин, та суспільства (держави), й тому обов’язок особи – понести адекватне кримінальне покарання. Злочинне діяння і покарання виступають як причина й наслідок, а оскільки злочинне діяння вчиняє конкретна особа, остільки і покарання як протидію суспільства та держави застосовують до цієї конкретної особи. У цьому й полягає об’єктивна необхідність невідворотності покарання. Тому, особа, що понесла адекватне вчиненому злочині покарання, будучи позбавленою, в часових межах конкретного покарання, певних прав і свобод, виконала свій обов’язок перед суспільством. Виникає питання: яка ж правова природа передбаченого ст. 155 КВК У обмеженого правового статусу осіб, які вже відбули покарання і, як твердить закон, “несуть обов’язки і користуються правами, встановленими для громадян України, з обмеженнями, що передбачені для осіб, які мають судимість”? [107, с. 428]. Чи це не суперечить

принципам права? Чому позбавляємо прав, що належать людині як громадянину своєї держави?

Обмеження, які застосовують до особи, котра має судимість, мають як кримінально-правові, так і цивільно-правові наслідки та в період судимості виходять за рамки кримінального покарання, тому не є кримінальним (чи будь-яким іншим) покаранням. Яскравий приклад цього – заборона особам, котрі мають судимість, займати певні посади.

Так, чинна Конституція України як одну з вимог до кандидата у народні депутати висуває відсутність судимості за умисний злочин. Виникає питання: чому громадянин України, котрий із тих чи інших причин порушивши норми кримінального закону, в період судимості не може реалізувати своє активне виборче право? Державі не слід позбавити особу такого шансу, адже за демократичних умов виборець має сам вирішити: бути цій особі носієм його влади, чи ні. Інша справа, коли особа засуджена за злочини проти виборчих прав і свобод людини та громадянина. Справді, в сфері суспільних відносин, у котрій особа вчиняє суспільнонебезпечні діяння, щоби вона надалі не допустила злочинів із використанням відповідної посади або в результаті відповідної діяльності, таку особу необхідно позбавити права займати відповідні посади й займатися відповідною діяльністю. Проте позбавити такого права можна лише у вигляді кримінального покарання, тобто воно має бути передбаченим тільки санкцією статті кримінального кодексу. Тому різниця між цим видом покарання і конституційною вимогою до нардепа про несудимість полягає в тому, що перша – справедлива кара (з метою спеціальної превенції), а друга – цивільне обмеження, котре виходить далеко за рамки покарання, чим і порушує як гідність засудженого, так і закони “правосуддя”.

Як бачимо, правовий статус осіб, котрі вже відбули кримінальне покарання, відрізняється і від правового статусу пересічного громадянина України, оскільки за порушниками кримінального закону зберігається “стан судимості”. Так як суперечить національним і міжнародним засадам права. Так, ст. 2 Загальної декларації прав людини ООН від 10 грудня 1948 р. [162] та ст. 24 Конституції

України [1] проголосили рівність конституційних прав і свобод усіх громадян перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або *іншими ознаками*. При здійсненні своїх прав і обов'язків кожна людина має зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом з метою забезпечення належного визнання й поваги прав та свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичній державі (ст. 29 Загальної декларації прав людини) [162]. Які норми моралі, який порядок у суспільстві порушать засуджені особи, сповна реалізуючи свій конституційно-правовий статус? Навпаки. Згадані обмеження порушують принцип рівної справедливості, створюють у таких осіб комплекс меншовартості.

“Чим же тоді є правові наслідки?” (обмеження, що впливають зі судимості)” – запитує, роздумуючи над змістом судимості, В. Смирнов. І сам дає відповідь: “Очевидно, що ці правові наслідки для особи, котра має судимість, є “запобіжним засобом, тимчасовим запобіжним засобом, профілактичним засобом, незалежно від того, схильна ця особа вчинити новий злочин чи твердо вирішила стати на шлях виправлення, бо ніхто не може знати наперед, як відбудеться адаптація особи після виходу на свободу після відбуття кримінального покарання”. “На якій же підставі, – продовжує він, – теоретики кримінального права ставлять на людину клеймо – “суспільно небезпечний злочинець”, суспільно небезпечна особистість?” [183, с. 62]. Нескінченна експлуатація брехливої проблеми “суспільної небезпеки особистості” в друкованих працях теоретиків кримінального права та в коментарях до кримінальних кодексів не тільки вводять у брутальний блуд студентів юридичних закладів, заздалегідь укорінюючи в їхні голови упереджене ставлення до людини, яка відбула кримінальне покарання, а й непоправно шкодять суспільству та державі. Адже “десятки, сотні, тисячі осіб, котрі понесли кримінальне покарання, після повернення з місць позбавлення волі стикаються з численними, а іноді й із непереборними труднощами, зустрічаючи підозрілість, недовіру і побоювання, що

така особа може й надалі вчинити злочин”, оскільки на формування громадської думки все-таки впливає ідея теорії кримінального права про “суспільну небезпеку особистості” [183, с. 63].

Як твердять науковці, судимість є персональною і пов’язана з конкретною особою. Проте знаємо, що на практиці панує “негласний закон”: не брати на посади у правоохоронній сфері осіб, родичі котрих мають або ж мали судимість. Не раз нам доводилося заповнювати анкети з графою “судимість”. Як бачимо, відчутний вплив концепцій біологічних джерел виникнення злочинності, ми ж бо звикли часто казати: “Яблуко від яблуні недалеко падає”.

Інститут судимості здійснює фактичну селекцію громадян, яка грубо порушує принцип рівності громадян перед законом та судом, закріплений ст. 24 Конституції України. Якщо ж П. Фріс пропонує ліквідувати цей інститут кримінального права, то ми не виступаємо за скасування у кримінальному праві інституту судимості. Проте його наслідки мають бути кримінальними і не обмежувати правовий статус особи, котра відбула кримінальне покарання, непозбавляти прав, що належать їй як громадянинові (громадянці) держави. Зберігши за такими особами “стан судимості”, ускладнюємо їхнє життя (особливо тих, які вийшли з місць позбавлення волі), певними обмеженнями позбавляємо змоги працювати, професією, яку вони обрали, підтверджуємо, що ми їм не довіряємо. Цим, по суті підштовхуємо засуджених до повторного вчинення злочину, після чого й накладаємо на них тяжчий ярлик – “рецидивіст”.

Висновки до третього розділу

1. Правова культура постмодерну ґрунтована на цінностях, що становлять основу правових систем сучасних держав – верховенство права, рівності, шани людської гідності, свободи, демократії, справедливості, толерантності, ненасильства тощо. Але статусом найвищої цінності в національному та міжнародному просторах наділено саме людину. Процеси інтеграції зумовлюють утвердження людини як суб'єкта права – власної країни та європейської спільноти, визнання правосуб'єктності особи.

2. Раціонально сформовані спільними зусиллями сучасних європейських держав правові інститути органічно увібрали ціннісно-гуманістичне змістовне наповнення. Образ людини як розумної духовно-моральної особистості та визнання за нею презумпції невинуватості відображені у правових актах та в здійсненні кримінальної політики міжнародно-правових органів. Загальнозначущі європейські стандарти у сфері кримінально-процесуального провадження, призначення та виконання покарань визнані вищими щодо національних норм та є орієнтиром у гуманізації й раціоналізації інституту покарання, позаяк замість утилітарних міркувань ґрунтовані на гуманній доцільності. Усе це свідчить про реальне утвердження раціоналізованого гуманізованого або ж гуманізованого раціоналізму в інституті покарання західноєвропейської правової культури.

3. Радянська державно-політична еліта зухвало відкинула досягнення людської цивілізації як у соціальній сфері загалом, так і в правовій, чим, зокрема, зумовила повернення суспільства у добу феодалізму. Лицемірно проголошували панування двох пануючих класів – робітників та селян, а фактично були встановлені сеньйоріально-васальні відносини: сеньйор – комуністично-партійний апарат, робітники і селяни – васали, трудова сила, яка забезпечувала матеріальний добробут перших. У суспільстві й виділився привілейований стан – “комуністи”, до якого мали належати “високоморальні будівники комунізму”. Що стосується безпартійних людей, “особи – не комуніста”, то перед ними були закриті двері

всіх важливих соціалістичних інститутів (престижна професія та посади, навчальні заклади тощо).

4. Місця позбавлення волі в радянський період стали своєрідними таборами рабства. Суттю мети покарання були насамперед винищення, залякування і помста. Всі кодекси базувалися на репресивному мисленні, будучи політично спрямованими за змістом. Поширювалося так зване двоєдине вчення радянської держави про кримінальне покарання. Першою складовою було політичне завдання – встановлення диктатури міського та сільського пролетаріату і найбільшого селянства у вигляді міцної Всеросійської радянської влади з метою повного придушення буржуазії, знищення експлуатації людини людиною і впровадження соціалізму, за якому не буде ні поділу на класи, ні державної влади (до ворогів пролетаріату застосовували переважно страту). Друга складова двоєдиного вчення радянської держави про кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі пов'язана з його виховною функцією – “виховання” (а в подальшому виховання і перевиховання) правопорушника-пролетаря. Поборовшись із ворогами народу, рука радянської каральної системи дотягнулася до “народних мас”. Раціоцентричний, позбавлений гуманізму і духовності, вимір у псевдоправовому мисленні соціалістичної епохи, доповнений грубим утилітаризмом, явно домінував. Людина жодної цінності в контексті класово-партійного підходу до інституту покарання не становили.

6. Законодавство сучасної України, незважаючи на його значну гуманізацію (відміна смертної кари, запровадження альтернативних “нетюремних” видів покарань, вимога здійснення правосуддя тільки судом, заборона брати до уваги при винесенні вироку докази, отримані незаконним шляхом тощо), містить чимало стереотипів, понять, мислительних домінант недалекого нашого легістського праворозуміння. Зокрема, визнаючи людину найвищою соціальною цінністю, одночасно наголошено на силовій (кратичній) функції права. Нині необхідно зробити переакцентування з репресивної функції покарання на функцію правовідновлюючу, бо саме вона розкриває значимість покарання для

суспільного розвитку. В цьому контексті суд доцільно розглядати не як караючий, а як правоохоронний орган.

7. Нині існує необхідність реально відійти від легізму і підвести під інститут покарання нові ідеологічні засади. Однією з них є визнання метою покарання не кару, а становлення справедливості, що виразно простежується в природноправовому (юридичному) праворозумінні. Зрозуміло, що вибір мети, якій має надаватися перевага при призначенні покарання залежатиме від особи та злочину, котрий вона вчинила. Проте варто пам'ятати, що ми спілкуємося насамперед із людиною та від правильності підходу до неї залежить, бути їй повноцінним членом нашого суспільства чи поповнювати суспільство тюремне. Злочин – це те, що вже вчинено. Жодна кара його не анулює, адже мертвий не воскресне, якщо вбивцю повісять. Помста може на деякий час викликати відчуття задоволення, але не відверне злочинів у майбутньому. Інше почуття – почуття самоповаги, виховане у злочинців, є психологічною силою, котра зможе запобігти вчиненню злочинів. Доцільно диференційовано підійти до мети інституту покарання на різних стадіях процесу. Необхідно оминати кару як головну мету покарання і визнати пріоритетним на стадіях призначення та виконання покарання виправлення засуджених, їх ресоціалізацію.

8. В сучасній Україні законодавство гуманізується, але практично не відчувається гуманізації суспільства. З одного боку, катувань в кримінальному праві та кримінальному процесі демократичної України нема і не може бути, проте, з іншого, ч. 2 статті 50 Кримінального кодексу України: “Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність” – це твердження часто залишається лише правильним гаслом XXI століття. І хоч у переліку видів покарань чинний кримінальний закон не містить жодних тілесних покарань, на практиці маємо тортури, що застосовують в українських установах покарання – як ті, котрі перейшли у спадок від комуністичної системи (метод “слоника”, підвішування тощо), так і ті, яким надали нових форм (захворювання в місцях арешту й позбавлення волі туберкульозом та ВІЛ-інфекцією). Уникнути цього можливо за двох умов: по-перше, змінивши легістський тип мислення

працівника правоохоронного органу, навчивши його бачити в людині людину, а не злочинця; по-друге – навчивши людину усвідомлювати себе самоцінністю (адже влада часто ставиться до нас так, як ми їй це дозволяємо), розвинувши в ній почуття людської гідності.

Тип мислення слідчого (прокурора, судді), що сформувався на засадах легізму, орієнтований на негативний образ людини, на образ підозрюваного (обвинуваченого, підсудного), котрого заздалегідь презюмують злочинцем, що зумовлює нехтування одним із найважливіших конституційних принципів – презумпції невинуватості особи. Таке механістичне, репресивне мислення несумісне з демократичними цінностями та принципами.

9. Відмова від смертної кари є для сучасної України розумним вибором. У державі, в якій правова система, правова свідомість працівників правоохоронних органів ґрунтовані на технократичному мисленні, де часто трапляються незаконні арешти та неправові вироки, де масово порушують не лише права підозрюваних (обвинувачених, засуджених, ув'язнених), а й пересічної людини, наявність смертної кари як виняткової міри покарання є згубною для її населення. Проте переакцентування уваги суду на інший вид покарання – позбавлення волі є тимчасово утилітарним. Просте ув'язнення злочинця (без з'ясування та переживання разом із ним причин девіантної поведінки, пошуку підходів для викорінення в такій особі бажання у майбутньому чинити суспільно-небезпечні діяння) – це, з одного боку, – тимчасова вигода для суспільства, оскільки воно на деякий час залишається у безпеці, а з іншого – негуманне ставлення до особи злочинця, бо прирівнює його до загнаного в клітку хижого звіра. Раціональніше і водночас гуманніше подбати про внутрішній світ такої особи та збереження у неї людського, підтримати в період її каяття та прощення, максимально сприяти процесу ресоціалізації.

10. Негуманний інститут судимості має зумовлювати лише кримінальні наслідки і не обмежувати правового статусу особи, яка вже відбула кримінальне покарання, позбавляти прав, що належить їй як громадянину держави. Зберігши

за такими особами “стан судимості”, ускладнюємо їхнє життя (особливо тих, які вийшли з місць позбавлення волі), певними обмеженнями позбавляємо можливості займатися бажаною їм професією, підтверджуємо свою недовіру до таких людей. Цим самим підштовхуємо засуджених до повторного вчинення злочину, після чого й наклеюємо на них принизливий ярлик – “рецидивіст”.

11. Часто саме держава породжує в суспільстві злочинців, ставлячи людей в умови, в яких важко не переступити закон (позбавлення засобів до існування, різка поляризація суспільства, творення неправової, позбавленої моральності, нормативно-правової бази тощо). Проте ми маємо можливості зупинитись і діяти за новими, ефективнішими правилами. Кожна з цих можливостей разом із певною вигодою потребуватиме певної ціни. Наскільки серйозним та глибоким є бажання суспільства позбутися злочинності та яку ціну воно готове за це заплатити? Вибір належить зробити йому. Але варто пам’ятати, що рано чи пізно для кожного, хто став жертвою правил суспільства, в якому живе, може настати нагода опинитися на місці злочинця і відчути на собі всю повноту “судово-пенітенціарної системи”.

Тому важлива роль в інституті покарання належить громадянському суспільству, для якого має бути цінністю, без винятку, кожна особистість. Воно прагне за допомогою справедливого правосуддя відновити порушене право, але водночас зацікавлене і в тому, щоб людина, залишивши місце позбавлення волі чи отримавши інше кримінальне покарання, була морально здоровою.

ВИСНОВКИ

Філософсько-правовий аналіз контамінації раціонального та гуманістичного вимірів в інституті покарання у контексті західноєвропейської правової традиції дає змогу дійти наступних висновків:

1. Контамінацію раціонального та гуманістичного вимірів в інституті покарання трактують як різні прояви змішування, поєднання гуманістичного і раціонального вимірів в інституті покарання, що на різних етапах його розвитку у контексті європейської правової культури як протиставлялися, так і увідповіднювалися.

2. У західноєвропейській правовій традиції на контамінацію раціонального і гуманістичного вимірів значно впливали ідеологія і практика легізму та юснатуралізму, які на різних історичних етапах виконували домінуючу роль. За умов домінування в правовій реальності легізму з раціоцентричним мисленням інститут покарання стає репресивним, інквізиційним, оскільки ґрунтується на формально-логічних, жорстко утилітарних, нав'язаних суспільству правилах, стандартах та еталонах (упроваджених державою в її інтересах), що не містять ціннісного гуманістичного аспекту.

В юснатуралізмі раціональне і гуманістичне – взаємозалежні виміри, які є однаково цінними для людини: гуманне законодавство й гуманна правова практика неможливі без розумних та гуманних принципів природного права й розумного одухотвореного індивіда, задля якого вони і впровадженні. У суспільствах, де визнають примат раціонально-духовного виміру над раціоцентричним, інквізиційно-репресивний характер цього інституту зведено до мінімуму.

3. Жорстко-утилітарний раціоналізм легістського мислення сформував деперсоналізовану людину, яка розчиняється у різних проявах домодерного та модерного суспільств (поліс, християнська община, феодално-ієрархічна система, комунізм), і є байдужою до будь-яких державо-правотворчих процесів, в т.ч. негуманної каральної політики, що була нищівною стосовно людини загалом.

Домінування часткового образу людини у праві зумовило утвердження раціоцентричного інквізиційно-репресивного характеру інституту покарання.

4. У контексті постмодерної правової культури інституту покарання необхідна якісно нова форма раціональності з ціннісно-гуманістичним змістовним наповненням – одухотворена раціональність. Ґрунтований на правових цінностях і принципах європейської цивілізації, інститут постмодерної епохи заперечує частковий образ людини і за допомогою синтезу християнської моралі, філософської і наукової методології формує цілісний образ людини європейської правової культури.

5. Покарання – це складне, багатоаспектне, антиномічне соціально-правове явище. З одного боку, воно – зло, оскільки потребує певних втрат і страждань особи; з іншого – цінність, яка є хоча і суворим, проте найпопулярнішим засобом боротьби зі злочинністю, альтернативи щодо ефективності котрого поки що не знають ні західна, ні східна культури. Задля попередження конфлікту цінностей інститут покарання має враховувати правову аксіологію постмодерного суспільства, обравши тенденцію поглиблення раціонально-гуманістичного виміру в праві.

6. Інститут покарання радянського суспільства був породжений раціоцентричним, технократичним, позбавленим ціннісно-духовного наповнення мисленням радянської епохи. Цьому інститутові були притаманні наступні риси: заперечення правових принципів (верховенства права, первинності людини стосовно влади, гуманізму, справедливості тощо); відображення в кримінальному законодавстві економічних, політичних та ідеологічних пріоритетів адміністративно-командної системи; переслідування у кримінально-правовій політиці мети знищення, залякування, помсти тощо.

7. В інституті покарання сучасної України спостерігається як фрагментарна, стихійна гуманізація (відміна смертної кари, запровадження альтернативних “нетюремних” видів покарань, вимога здійснення правосуддя тільки судом, заборона брати до уваги при винесенні вироку докази, отримані незаконним шляхом тощо), так і чимало стереотипів, понять та положень легістсько-

раціоцентричного репресивного мислення радянсько-тоталітарного інституту покарання (стосовно судимості, мети покарання, практики застосування тортур, надання суддями серед видів покарань переваги позбавленню волі на певний строк тощо). Без розроблення нової кримінально-правової доктрини, найважливішою цінністю якої є особистість, реформи в нормативно-знаковій реальності та юридичній практиці будуть неефективними.

8. Формування одухотвореного типу раціональності в інститутах кримінального права України можливе за умови увідповіднення нормативних приписів принципам права, європейським і українським стандартам прав людини, досягненням постмодерної науки, загальнолюдським цінностям, християнському гуманізму. Особливо важливою є зміна юридичного мислення як представників судової та правоохоронної систем, так і всього суспільства, що зорієнтоване на негативний частковий образ людини, на образ підозрюваного (обвинуваченого, підсудного), котрого заздалегідь презюмують злочинцем. Саме людині-особистості з високим рівнем правової свідомості й культури під силу боротьба з рецидивами раціоцентричного, репресивно-карального мислення.

9. В Україні людини-особистості у масовому масштабі залежить від зміни у суспільстві шкали цінностей, в якій кожна людина, в т.ч. злочинець, – найвища цінність; винесення проблеми реформування правової освіти на державний рівень і активної співпраці інститутів громадянського суспільства та держави щодо розвитку в громадян відчуття власної унікальності й самоцінності.

10. Стан інституту покарання найкраще віддзеркалює рівень культури, моральності, системи правових цінностей, правової свідомості й правової культури, місця людини в праві, діяльності судових і правоохоронних органів, механізму реалізації і гарантій захисту прав та свобод людини, активності інститутів громадянського суспільства в державі. Кара як помста суспільства за вчинений злочин у правовій державі не повинна мати права на існування. Саме відновлення правової справедливості, під яким необхідно розуміти віддачу рівним за рівне, має стверджувати українське суспільство у меті покарання.

11. Судимість слід враховувати тільки при вирішенні питань, пов'язаних із

кваліфікацією злочинів, призначення та виконання покарань, тобто вона має зумовлювати лише кримінально-правові наслідки. Особа, яка відбула адекватне вчиненому злочині покарання, будучи, в часових межах конкретного покарання, позбавленою або обмеженою у певних правах і свободах, сповна виконала свій обов'язок перед суспільством. Позбавлення засудженого прав, що виходять за межі покарання і належать йому як громадянину держави, не є виправданим, оскільки, крім провокування сумнівів щодо суспільної безпеки засудженого та штовхання його до рецидивної поведінки, ні до чого більше не призводять. Відповідно, кримінально-правові норми, які сукупно утворюють український інститут судимості, потребують раціонально-гуманістичного наповнення.

12. Ув'язнення як самоціль, не будучи пов'язаним із завданням виправлення злочинця, суперечить гуманним уявленням про виконання такого виду покарання як позбавлення волі на певний строк. Будь-які засоби виправлення не є дієвими (виховна робота, отримання загальної освіти, професійне навчання, громадський вплив тощо) за умови відсутності належних людських стосунків між персоналом установ виконання покарань і ув'язненими. Стосовно ув'язненого припустимими є лише ті зміни, які відбуватимуться на користь особистісного "я", сприятимуть його прагненню до добра, вдосконалення і самоствердження, перемоги морально-духовного над іншими вимірами людського буття

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати інтерв'ювання осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі на предмет наявності гуманістичного та раціонального вимірів в інституті покарання сучасної України (580 осіб, в %)

Таблиця А

Питання та відповіді	Кількість осіб, які дали позитивні відповіді	Відсоток %
1. Вік анкетованого:		
а) 14-21	120	37
б) 22-45	300	40
в) 45-78	160	23
2. Стать анкетованого:		
а) чоловіча	348	61
б) жіноча	232	39
3. Чи потрібне реформування інституту покарання в сучасній Україні?		
а) так	480	70
б) ні	50	15
в) важко відповісти	50	15
4. Необхідні напрямки реформування інституту покарання:		
а) прийняття нового законодавства	311	62
б) використання нових підходів у підготовці працівників судових та правоохоронних органів (суддів, працівників прокуратури, слідчих та ін.)	196	28
в) активна співпраця із інститутами громадянського суспільства (релігійними організаціями, засобами масової інформації, правозахисними організаціями тощо)	33	3
г) побудова правових інститутів на юснатуралістичних засадах (концепції природного права): на гуманності, справедливості, рівності тощо.	40	4
5. Як Ви вважаєте, міри покарання, які встановлені Кримінальним кодексом України є:		
а) досить жорсткими	286	48
б) недостатньо жорсткими	147	27
в) важко відповісти	147	27
6. Ваше ставлення до скасування смертної кари:		
а) позитивне	302	58
б) негативне	278	42
7. Якщо негативне, то чому:		
а) таке покарання як смертна кара, є найбільш ефективним стримуючим фактором проти тяжких злочинів	122	29
б) окремі злочинці дійсно заслуговують на смертну кару	300	52
в) це забаганка олігархів, які вчиняють злочини у вищих ешелонах влади і таким чином намагаються уникнути заслуженої крайньої міри покарання	60	6
г) важко відповісти	98	13

Продовж. табл. А

8. Якщо позитивне, то чому:		
а) смертна кара як вид покарання є неприпустимим для демократичного суспільства	122	21
б) кожна людина, незалежно від тяжкості вчиненого нею злочину, має право на життя	398	68,6
в) такий вид покарання суперечить принципу гуманізму	60	10,34
г) важко відповісти	0	0
9. Як Ви вважаєте, система покарань в Україні потребує вдосконалення, чи має залишатися у такому ж стані:		
а) безумовно потребує вдосконалення	123	21,2
б) потребує кардинальних змін та реформування	244	42,06
в) потребує лише часткового удосконалення	109	18,7
г) не потребує вдосконалення, так як влаштовує суспільство	64	11,03
г) важко відповісти	40	7
10. Якщо Ви відповіли на пп. а, б, в запитання 8, то чому:		
а) система покарання потребує увідповіднення до міжнародних стандартів із захисту прав людини	128	22,06
б) система покарання повинна бути спрямована на виховання заудженого, а не на його фізичний вплив	286	49,3
в) система покарання повинна бути більш суворою	26	4,48
г) система покарання повинна бути менш суворою	113	19,5
11. Якщо Ви відповіли на пп. з запитання 8, то чому:		
а) система покарання в Україні є досконалою і ефективною	44	7,6
б) у зв'язку з сучасним економічним становищем в Україні дане питання повинно бути відкладене на потім	56	10
в) важко відповісти	380	65,5
12. Які методи найдоцільніше використовувати при здійсненні покарання, враховуючи Українські реалії?		
а) громадські роботи	250	43,1
б) виправні роботи	186	32,1
в) арешт	21	3,6
г) обмеження волі	83	14,3
д) позбавлення волі на певний строк	40	6,9
13. Чи відомі Вам факти антигуманного поведіння з підозрюваними, обвинуваченими, підсудними та засудженими		
а) так	436	75,1
б) ні	80	13,7
в) важко відповісти	64	11,03
14. Чи може бути результативною в умовах українських реалій боротьба з протиправними діями (тортурами, катуваннями та ін.) з боку правоохоронних органів		
а) так	144	24,8
б) ні	280	48,2
в) важко відповісти	156	26,8
15. Якщо ні, то чому?		
а) відсутність ефективного законодавства у боротьбі з тортурами	162	27,9
б) демонстрація видимості боротьби з даними протиправними діями	158	27,2
в) пасивність державної влади щодо вирішення цієї проблеми	260	44,8

Продовж. табл. А

16. Що б могло, на Вашу думку, сприяти боротьбі з протиправними діями з боку представників правоохоронних органів?		
а) розширення і зміцнення судового захисту прав та інтересів громадян	180	35
б) посилення кримінальної відповідальності за такі дії	161	26
в) доступність механізмів міжнародного захисту прав людини	130	27
г) залучення інститутів громадянського суспільства (громадських організацій, засобів масової інформації та ін.)	109	12
17. Яку мету необхідно переслідувати під час призначення та реалізації покарання?		
а) кару	46	9
б) відновлення справедливості	280	49
в) спеціальну привенцію	20	4
г) ресоціалізацію	47	9
г) виправлення	87	29
18. Чи можливо досягнути мету виховання особи у місцях позбавлення волі?		
а) так	252	42
б) ні	290	48
в) важко відповісти	38	10
19. Ваше ставлення до інституту судимості:		
а) судимість – рецидив репресивно-карального мислення тоталітарного суспільства	198	38
б) судимість повинна носити лише кримінально-правові наслідки (враховуватися при призначенні покарання за множинні злочини тощо) і жодного разу не обмежувати правовий статус особи, позбавляти прав, які належать їй як громадянину держави (виборче право, право перетину кордону, право займати певні посади тощо)	290	47
в) правові норми, що розкривають зміст інституту судимості не потребують жодних змін	92	15

Додаток Б

**Результати анкетування працівників правоохоронних органів:
(МВС України, 742 осіб., в %)**

Таблиця Б

Питання та відповіді	Кількість осіб, які дали позитивні відповіді	Відсоток %
1. Ваше службове становище:		
а) оперативний співробітник	427	57,5
б) співробітник слідчого підрозділу	315	42,5
2. Стаж служби у правоохоронних органах:		
а) до 5 років	246	33,2
б) 5 – 10 років	219	29,5
в) 10 – 15 років	175	23,6
г) більше 15 років	102	13,7
3. Ваша освіта:		
а) вища юридична	375	50,5
б) вища (інша)	172	23,3
в) незакінчена вища юридична	195	26,2
4. Чи достатньо, на Ваш погляд, в Україні звернено увагу на теоретичні та практичні аспекти інституту покарання:		
а) достатньо	206	27,7
б) недостатньо	471	63,5
в) зовсім не звернено увагу	65	8,8
5. Чи є у Вашому підрозділі необхідна література з дослідження проблем інституту покарання:		
а) так	32	4,3
б) ні	650	87,6
в) важко відповісти	60	8,1
6. Як Ви вважаєте, міри покарання, які встановлені Кримінальним кодексом України є:		
а) досить суворими	227	30,6
б) недостатньо суворими	466	69,1
в) важко відповісти	49	6,6
7. Ваше ставлення до відміни смертної кари		
а) позитивне	230	30,9
б) негативне	512	69,1
8. Якщо позитивне, то чому:		
а) смертна кара як вид покарання є неприпустимим для демократичного суспільства	47	20,4
б) кожна людина, незалежно від тяжкості вчиненого нею злочину, має право на життя	70	30,5
в) такий вид покарання суперечить принципу гуманізму	52	22,6
г) важко відповісти	61	26,5

Продовж. табл. Б

9. Якщо негативне, то чому:		
а) смертна кара, як вид покарання, є найбільш ефективним стримуючим фактором проти тяжких злочинів	128	25,0
б) окремі злочинці дійсно заслуговують на смертну кару	233	45,5
в) це забаганка олігархів, які вчиняють злочини у вищих ешалонах влади і таким чином намагаються уникнути заслуженої крайньої міри покарання	113	22,1
г) важко відповісти	38	7,4
10. Як Ви вважаєте, система покарань в Україні потребує вдосконалення, чи має залишатися у такому ж стані:		
а) безумовно потребує вдосконалення	342	46,1
б) потребує кардинальних змін та реформування	304	41
в) потребує лише часткового удосконалення	59	7,9
г) не потребує вдосконалення, так як влаштовує суспільство	15	2
г) важко відповісти	22	3
11. Якщо Ви відповіли на пп. а, б запитанні 10, то чому?		
а) система покарання потребує увідповіднення до міжнародних стандартів із захисту прав людини	340	52,6
б) система покарання повинна бути спрямована на виховання засудженого, а не на його фізичний вплив	199	30,8
в) система покарання повинна бути більш суворою	329	50,9
г) система покарання повинна бути менш суворою	19	2,9
г) важко відповісти	32	5
12. Якщо Ви відповіли на п. г запитання 10, то чому?		
а) система покарання в Україні є досконалою і ефективною	3	20
б) у зв'язку з сучасним економічним становищем в Україні дане питання повинно бути відкладене на потім	8	53,3
в) важко відповісти	4	26,7

Додаток В

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1997 року. Офіційне видання Верховної Ради України. – К., 1996. – 117 с.
2. Закон України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44.
3. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
4. Закон України “Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 367.
5. Указ Президента Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. № 361 від 10 травня 2006 р. <http://www.president.gov.ua/documents/433.html>.
6. Адамов И.И. Святитель Амвросий Медиоланський / Иван Иванович Адамов. – Сергиев Пасад, 2006. – 576 с.
7. Аквінський Тома. Коментарі до Арістотелевої “Політики” / Аквінський Тома; [пер. з латини О. Кислюча; передм. В. Котусенка]. – К. : Основи, 2003. – 794 с.
8. Аладьина Л. Гуманизация правового положения лиц, лишенных свободы / Л. Аладьина // Ведомости уголовно-исполнительной системы. – 2004. – № 2. – С. 22–23.
9. Алаіс С. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / С. Алаіс. – К. : 2003. – 22 с.
10. Аннерс Э. История европейского права (пер. со швед.) / Э. Аннерс. – Ин-т Европы. – М. : Наука, 1996. – 396 с.
11. Антологія лібералізму : політико-правничі вчення та верховенство права / [С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїдов і ін.] ; відп. ред. С. Головатий. – К. : “Книги для бізнесу”, 2008. – 992 с.

12. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини : Теорія і практика / М. Антонович – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 384 с.
13. Арістотель. Політика / Арістотель ; [пер. з давньогр. та передм. О. Кислюча]. – К. : Основи, 2003. – 239 с.
14. Бажанов М. Уголовное право Украины / М. Бажанов. – Днепропетровск : “Пороги”, 1992. – 166 с.
15. Бакай І. Поважати в людині людину / І. Бакай, В. Костицький. – К. : ЗАТ “Нічлава”, 1997. – 84 с.
16. Бандура О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) : дис. док-ра філос. наук : 12.00.12 “Філософія права” / О. Бандура. – К., 2003. – 360 с.
17. Бандура О. Основні цінності права: системний підхід // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : тези доп. наук.-теорет. конф., Київ, 26 січня 2008 р. / редкол. : Є. Моїсєєв, О. Джужа, М. Костицький [та ін.] ; передмова О. Джужі. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 15–18.
18. Бандура О. Філософія постмодерну і деякі проблеми правотворчості та правозастосування / О. Бандура // Науковий вісник Нац. ун-ту внутр. справ. – К. – 2004. – № 3. – С. 29–37.
19. Бачинин В. Достоевский : метафизика преступления (Художественная феноменология русского протомодерна) / В. Бачинин – СПб. : Изд.-во С.-П. Ун.-та, 2001. – 412 с.
20. Бачинин В. Морально-правовая философия / В. Бачинин – Харьков : Консум, 2000. – 208 с.
21. Бачинин В. Философия права и преступление. / В. Бачинин. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.
22. Бачинін В. Філософія права : підруч. [для юрид. спец-тей вищих навч. закл.] / В. Бачинін, В. Журавський, В. Панов. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – 472 с.

23. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа ; [биографический очерк и перевод книги Беккариа “О преступлениях и наказаниях”. М. Исаева]. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР. – 1939.– С. 318.
24. Бердяев Н. О рабстве и свободе. Опыт персоналистической философии. Царство Духа и царство Кесаря / Н. Бердяев. – М. : Республика, 1995. – 383 с.
25. Берман Г. Западная традиция права : эпоха формирования / Г. Берман; [пер. с англ.] – [2-е изд.]. – М. : НОРМА, 1998. – 624 с.
26. Берман Г. Право і революція: формування західної традиції права / Гарольд Дж. Берман. – К. : IRIS, 2001. – 652 с.
27. Бигич О. Порівняльне правознавство: природа та методологічне значення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень” / О. Л. Бигич. – Київ – 2002 . – 15 с.
28. Бистршицки И. Культура постмодернизма / И. Бистршицки // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. – 2003. – № 3. – С. 65–69.
29. Бігун В. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема / В. Бігун // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 126–128.
30. Бігун В., Горбатенко В. Погляди В. Брюггера на уявлення про людину в концепції прав людини / В. Бігун, В. Горбатенко // Людина і політика. – 2003. – № 1. – С. 50–69.
31. Бліхар В. Філософія особи та право // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : тези доп. наук.-теорет. конф., Київ, 26 січня 2008 р. / редкол.: Є. Моїсєєв, О. Джужа, М. Костицький [та ін.] ; передм. О. Джужі. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 21–22.
32. Бобак М. Ідея громадянського гуманізму в українській духовній культурі (XVI-XVII ст.) : дис. на здобуття ступеня канд. філос. наук : 09.00.05 “Історія філософії” / М. Бобак. – Львів, 2001. – 168 с.
33. Бондар Ю. Морально-етичні цінності у праві в контексті сучасних підходів до праворозуміння // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : тези доп. наук.-теорет. конф., Київ, 26 січня 2008 р. / редкол. :

- Є. Моїсеєв, О. Джу́жа, М. Костицький [та ін.] ; передмова О. Джу́жі. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 26–28.
34. Братасюк В. М. Юридичний позитивізм – необхідність переосмислення в умовах сучасності / В. Братасюк // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 12. – С. 65–68.
35. Братасюк В. Правова реальність та інтелектуальна традиція постмодерну : зміна парадигм розвитку / В. Братасюк // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2004. – № 3. – С. 59–64.
36. Братасюк В. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 “Філософія права” / В. Братасюк. – К., 2005. – 17 с.
37. Братасюк М. Інтерпретація покарання в різних типах праворозуміння та концепціях права / М. Братасюк // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 3. – С. 8–17.
38. Братасюк М. Право як втілення метасоціальної та соціокультурної сутності людини. Гуманістичний вимір у праві / М. Братасюк // Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. – Випуск 3. – Тернопіль, 2001. – С. 6–18.
39. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини / В. Брюггер // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 136–146.
40. Букалов А. Превентивные механизмы предупреждения пыток / А. Букалов // Аспект. – 2006. – № 2 (17). – С. 18–19.
41. Букалов А. Семинар по альтернативным наказаниям / А. Букалов // Аспект. – 2002. – № 1 (6). – С. 15–16.
42. Букалов О. Дотримання прав осіб, які перебувають в ув'язненні / О. Букалов // Аспект. – 2006. – № 2 (17). – С. 12–14.
43. Васильев Л. Презумпция невиновности обвиняемого как принцип конституционного права / Л. Васильев // Уголовное право. – 2004. – № 3. – С. 72–74.

44. Вдовина Г. Розвиток філософії права в ХХ ст. (англо-саксонська традиція): дис. канд. юрид. наук : 12.00.02 “Філософія права”/ Г. Вдовина. – К., 2002. – 17 с.
45. Вебер А. История европейской философии / А. Вебер ; [пер. с фр. И. Линниченко, В. Подвысоцкого]. – К. : Изд-во Л. В. Ильницкого, 1882. – 409 с.
46. Ведяхин В. Гуманизм как нравственно-этический принцип российского права / В. Ведяхин // Право и политика. – 2002. – № 12. – С. 4–13.
47. Весельський В. Особливості провадження допиту підозрюваного (обвинуваченого) з метою недопущення тортур та інших порушень прав людини: [посібник] / В. Весельський, В. Кузьмічов, В. Мацишин. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 148 с.
48. Вовк В. Тіло людини як філософсько-правова проблема // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : тези доп. наук.-теорет. конф., Київ, 26 січня 2008 р. / редкол.: Є. Моїсеєв, О. Джужа, М. Костицький [та ін.] ; передм. О. Джужі. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 39–40.
49. Галаган В. Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / В. Галаган. – К., 2003. – 39 с.
50. Гвоздік О. Раціональність: загальна теорія та логіка історії : [монографія] / О. Гвоздік. – К., 1994. – 176 с.
51. Гегель Г. Основи філософії права, або природне право і державознавство / Г. Гегель ; [пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра]. – К. : Юніверс, 2000. – 329 с.
52. Глухарева Л. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование) / Л. Глухарева. – М. : Юрист, 2003. – 304 с.
53. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс; [пер. с англ. и лат.] – М. : Мисль, 1991.
54. Головатий С. Верховенство права : [монографія] : У 3-х кн. / С. Головатий. – К. : Видавництво “Фенікс”, 2006. – 1747 с.

55. Головкін Б. Раціонально – прагматичні основи дослідження корисливо – насильницької злочинності в Україні / Б. Головкін // Юридична Україна. – 2007. – № 6. – С. 90–96.
56. Гринс Ад. Защита общества и преобразование уголовного права, Синяя книга, 1910, стр. 157.
57. Грищук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми : [монографія] / О. Грищук. – К. : Атіка, 2007. – 432 с.
58. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги. – Кн. 1. / Г. Гроций. – М. : Юридич. изд-во., 1948. – 341 с.
59. Гудима Д. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки / Д. Гудима // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 122–124.
60. Гумбольдт В. О пределах государственной деятельности / В. Гумбольдт. – М. : Социум, Три квадрата, 2003. – 200 с.
61. Гуренко М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.12 “Філософія права” / М. Гуренко. – К., 2004. – 38 с.
62. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философии / Э. Гуссерль // Вопросы философии. – 1986. – № 3. – С. 111–118.
63. Давиденко С. Проблема людини та хід історії : суб’єктивність об’єктивного? / С. Давиденко // Філософська і соціологічна думка. Український науково – теоретичний часопис. – 1996. – № 5–6. – С. 109–124.
64. Давидченко С. Проблема людини та хід історії : суб’єктивність об’єктивного // Філософська і соціологічна думка. Український науково-теоретичний часопис. Інститут філософії НАН України. – 1996. – № 5–6. – С. 109–123.
65. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Р. Дворкін. – К. : Основи, 2000. – 519 с.
66. Дворянсков И. Пытки и иное жестокое или унижающее достоинство обращение с заключенными : методологические аспекты криминализации /

- И. Дворянсков // Ведомости уголовно-исполнительной системы. – 2004. – № 1. – С. 36–42.
67. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії : [монографія] / В. Денисенко. – Львів, 1997. – 274 с.
68. Джеллінген Дж. Запобігання насильству / Дж. Джеллінген ; [пер. з англ. В. Штенгелев]. – К. : Сфера, 2004. – 168 с.
69. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини : джерела і практика застосування / Дженіс М., Кей Р., Бредні Е. ; [пер. з англ.] – К. : “АртЕк”, 1997. – 624 с.
70. Джужа О., Кирилюк А. Нормативно – правове забезпечення реформування кримінально – виконавчої системи України / О. Джужа, А. Кирилюк // Науковий вісник Нац. академії внутрішніх справ. – 2005. – № 5. – С. 46–54.
71. Динь Н.-К. Международное публичное право : В 2 х т. Т. 1 : Кн. 1. : Формирование международного права. Кн.2 : Международное сообщество. / Н.-К. Динь, П. Дайе, А. Пелле ; пер. с фр. – К. : Сфера, 2000. – 440 с.
72. Дриль Д. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Д. Дриль [сост. и предисл. В. Овчинского]. – М. : ИНФРА-М, 2006. – 770 с.
73. Дубник В., Залюбовський П. Відмова від тотальних перетворень світу у філософії кінця ХХ століття. // В. Дубник, П. Залюбовський ; Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – № 11. – 2003. – С. 135–138.
74. Еллинек Г. Социально-этическое значение права, неправды и наказания / Г. Еллинек. – М. : Издание Н.Н. Клочкова, 1910. – 147 с.
75. Зер, Говард. Зміна об’єктивна: новий погляд на злочин та правосуддя / Говард Зер ; [пер. з англ. М. Яковлева]. – К. : Унів. Вида-во “Пульсари”, 2004. – 224 с.

76. Зуєв В. Філософія – не примара, або що має увиразнити філософська пропедевтика // В. Зуєв ; Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – № 6. – 2001. – С. 146–154.
77. Иеринг Р. Борьба за право / Р. Иеринг. – С. Пб. – 1904. – С. 29–30.
78. История государства и права России [учебник] / [Клеандрова В., Мулукаев Р., Титов Н., Титов Ю. и др.] ; под. ред. Ю. Титова. – М. : ООО “ТК Велби”, 2003. – 544 с.
79. История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / [сост. и общ. ред. Г. Демиденко]. – Харьков : Факт, 1999. – 1080 с.
80. Ільїн В. Діалог “Софії” і “Логосу” (феноменологія екзистенціально-персоналістських інтенцій української філософської антропології) / В. Ільїн. – К. : Вид-во “Сталь” ВАТ Укрдніпроектстальконструкція ім. В. М. Шимановського, 2001. – 288 с.
81. Ільїн В. Український філософський гуманізм: контамінація раціонального та ірраціонального : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос наук : спец. 09.00.05 “Історія філософії” / В. Ільїн – К., 2000. – 35 с.
82. Іщенко А. Психологічні знання у протидії злочинності / А. Іщенко // Науковий вісник Нац. ун-ту внутр. справ. – 2007. – № 2. – С. 206–207.
83. Кадмин Н. Философия убивства / Н. Кадмин – М. : Грифон, 2005. – 128 с.
84. Кант И. Основы метафизики нравственности // Кант И. Соч. в 6-и т. : Т. 4. – Ч. 2. – М. : Мысль, 1965.
85. Квинтэссенция: Филос. альманах / [сост. : В. Мудрагей, В. Установ]. – М. : Политиздат, 1990. – 447 с.
86. Кестлер А., Камю А. Размышления о смертной казни / А. Кестлер, А. Камю ; [пер. с франц. А. Любжина, П. Проничева]. – М. : Праксис, 2003. – 272 с.
87. Кірюхін Д. Ціннісні трансформації та проблема соціальної солідарності в посткомуністичному суспільстві / Д. Кірюхін // Практична філософія. – 2005. – № 2 (№ 16). – С. 28–35.

88. Кістяківський Б. Рациональне та ірраціональне в праві // Б Кістяківський. Вибране. – К. : Абрис, 1996. – С. 189–207.
89. Климович О. Система національних засобів захисту прав людини (в контексті положень Конвенції про захист прав і основних свобод людини) / О. Климович // Право України. – 2001. – № 1. – С. 34–41.
90. Климчук Е. Проблема смертной казне в обычае и в уголовном праве / Е. Климчук – Россия : сравнительный анализ. – М., – 2000. – 148 с.
91. Ковлер А. Антропология права : [учебник для вузов] / А. Ковлер. – М. : Издательство НОРМА, 2002. – 480 с.
92. Козловський А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз) : автореф. дис. на здбуття наук ступеня д-ра юр. наук : спец. 12.00.12 / А. Козловський. – Чернівці, 2000. – 40 с.
93. Козловський А. Гносеологія норми права / А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – Вип. 24. Правознавство. – Чернівці : ЧДУ, 1996. – С. 3–25.
94. Козловський А. Право як екзистенція / А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – Вип. 11. Правознавство. – Чернівці : ЧДУ, 1996. – С. 3–16.
95. Колб О. Установка виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юр. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / О. Колб. – Київ, 2007. – 32 с.
96. Колер Й. Философия права и универсальная история права / Колер Й. – К., 1913. – 152 с.
97. Кондратюк Л. “Крах розуму” чи новий тип раціональності? / Л. Кондратюк // “Наукові записки” Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія 10 : Філософія, економіка, соціологія. – 1998. – № 1. – С. 55-59.
98. Конституции зарубежных стран / [сост. В. Дубровин]. – М. : ООО Издательство “Юрлитинформ”, 2001. – 448 с.

99. Коржанський М. Уголовное право України. Частина загальна : Курс лекцій / М. Коржанський. – К. : Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – 336 с.
100. Костицький М. Сучасні філософські та психологічні проблеми правознавства та спроба їх теоретичного осмислення / М. Костицький // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : тези доп. наук.-теорет. конф., Київ, 26 січня 2008 р. / редкол. : Є. Моїсєєв, О. Джужа, М. Костицький [та ін.] ; передмова О. Джужі. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 6–9.
101. Кравець В. Праворозуміння як категорія філософії права / В. Кравець // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : тези доп. наук.-теорет. конф., Київ, 26 січня 2008 р. / редкол. : Є. Моїсєєв, О. Джужа, М. Костицький [та ін.] ; передмова О. Джужі. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 91–92.
102. Красиков В. Социальная агрессивность и гуманитарные исследования / В. Красиков // Вестник Российского философского общества. – № 3 (31). – 2004. – С. 74–78.
103. Краткий философский словарь / [под ред. А. Алексеева]. – 2-е, перераб. и доп. – ПБОЮЛ М. А. Захаров, 2001. – 496 с.
104. Кримінальне право України. Загал. частина: підруч. [для студентів юрид. вузів і фак.] / [Андрусів Г., Андрушко П., Бенківський В. та ін.] ; за ред. П. Матишевського та ін. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.
105. Кримінальне право України : Загальна частина : [підручник] / Ю. Баулін, В. Борисов, Л. Кривоченко [ін.] ; за ред. проф. В. Сташиса, В. Тація. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 496 с.
106. Кримінальне право. Злочин, покарання, судочинство. (Англійський підхід) / [пер. з англ. П. Тарашук] – К. : Основи, 1996. – 207 с.
107. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Кримінально-виконавчий кодекс України. – К. : Істина, 2005. – 440 с.
108. Кувакин В. Человек в мире действительностей / В. Кувакин // Вестник Московского университета. – 2005. – № 3. Сер. 7. Философия. – С. 3–13.

109. Кудрявцев В. Стратегии борьбы с преступностью / В. Кудрявцев – [2-е изд.]. – М. : Наука, 2005. – 366 с.
110. Кудышина Л. Политико-правовые аспекты современного гуманизма / Л. Кудышина // Государство и право. – 2007. – № 1. – С. 18–27.
111. Кулыгин В. Уголовное право, правосознание, справедливость / В. Кулыгин // Уголовное право. – 2003. – № 1. – С. 119–120.
112. Кушакова-Костицька Н. Філософські проблеми права в інформаційну добу // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : тези доп. наук.-теорет. конф., Київ, 26 січня 2008 р. / редкол. : Є. Моїсеєв, О. Джужа, М. Костицький [та ін.] ; передмова О. Джужі. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 152–153.
113. Куш Л. Діти не винні / Л. Куш // Голос України. – 2007 – № 29 (4029). – С. 7–8.
114. Липинский Д. Принцип неотвратимости юридической ответственности: теория и реальность / Д. Липинский // Правовая политика и правовая жизнь. – 2005. – № 2. – С. 142–151.
115. Лихолат І. Раціональне та позараціональне в праві (на матеріалах законотворчості) : автореф. дис. на здобуття канд. юрид. наук : 12.00.12 “Філософія права” / І. Лихолат – К., 2001. – 19 с.
116. Ліщинська-Милян О. Ідея християнського гуманізму в українській релігійній філософії першої половини ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.05 “Історія філософії” / О. Ліщинська-Милян. – Львів, 2001. – 20 с.
117. Локк Дж. Сочинения : в 3-х т. / Дж. Локк ; [сост., ред., авт. примеч. А. Субботин]. – М. : Мысль, 1988. – 668 с.
118. Ломброзо Ч. Политическая преступность и революция по отношению к праву, уголовной антропологии и государственной науке / Ч. Ломброзо, Р. Ляски ; [предисловие Й. Исаева]. – СПб. : Изд-во “Юридический центр Пресс”, 2003. – 474 с.

119. Лук'янець В., Соболь О. Філософський постмодерн / В. Лук'янець, О. Соболь. – К. : Абрис, 1988. – 350 с.
120. Лук'янчиков Є. Особливості пізнавальної діяльності в процесі розслідування / Є. Лук'янчиков // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – № 2. – С. 249–255.
121. Лукьянова Е. Принципы справедливости и равенства перед законом в уголовно-исполнительном праве / Е. Лукьянова // Преступление и наказание. – 2004. – № 11. – С. 30–31.
122. Лукьянцев Г. Европейские стандарты в области прав человека : Теория и практика функционирования Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод / Г. Лукьянцев. – Москва : “Звенья”, 2000. – 279 с.
123. Ляшенко В. Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння дійсності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 “Філософія права” / В. Ляшенко. – К., 1999. – 18 с.
124. Львовчкін В., Осауленко О. Проблеми реалізації нового кримінального законодавства кримінально-виконавчою системою України / В. Львовчкін, О. Осауленко // Право України. – 2001. – № 11. – С. 125–128.
125. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / Н. Мак'явеллі – К. : Основи, 1998. – 492 с.
126. Максимов С. Правовая реальность : опыт философского осмысления: [монографія] / Максимов С. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
127. Маляренко В. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : [монографія] / В. Маляренко – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
128. Маляренко В. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України / В. Маляренко // Право України. – 2004. – № 8. – С. 3–7.
129. Мальцев В. Принцип справедливости в уголовном законодательстве / В. Мальцев // Уголовное право. – 2004. – № 2. – С. 46–48.

130. Маноха О. Системний аналіз у філософії права // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : тези доп. наук.-теорет. конф., Київ, 26 січня 2008 р. / редкол. : Є. Моїсеєв, О. Джу́жа, М. Костицький [та ін.] ; передмова О. Джу́жі. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 106–107с.
131. Марчук М. Аксіологічний потенціал наукового знання : поняття, структура, спосіб актуалізації : автореф. на здобуття наукового ступеня д. ф. н. – 09.00.09 – “Філософія науки” / М. Марчук. – К., 2003. – 23 с.
132. Махінчук В. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 “Філософія права” / В. Махінчук. – К., 2002. – 19 с.
133. Медведєв В. Психологія професійної професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д.-ра психол. наук : спец. 19.00.06 / В. Медведєв. – К., 1999. – 35 с.
134. Мельников В. Философско-правовые основы понятий “подозрение” и “подозреваемый” в уголовном процессе России / В. Мельников // Философия права. – 2003. – № 2 (8). – С. 26–31.
135. Мельничук Н. Дискурс “злочину” та “покарання” у контексті класичної філософської парадигми : [монографія] / Н. Мельничук : Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л. : Видавництво “Край”, 2006. – 328 с.
136. Методологический анализ историко-философского знания. / И. Бычко, А. Бычко, Е. Быстрицкий и др. – К. : Выща школа, 1984. – 191 с.
137. Микитчик О. Злочин як соціальне явище : філософсько-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 “Філософія права” / О. Микитчик. – К., 2002. – 16 с.
138. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье. – М., Госсударственное издательство “Политической литературы”, 1955. – 799 с. ; “О духе законов”. – С. 159–733.
139. Наурзбаева А. Критика гуманизма как деконструкция западной метафизики / А. Наурзбаева // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. – 2003. – № 2. – С. 3–12.

140. Нерсесян А. Личность преступника и наказуемость / А. Нерсесян // Советская юстиция. – 1990. – № 13. – С. 5–7.
141. Нерсесянц В. Право: многообразие определений и единство понятий / В. Нерсесянц // Советское государство и право. – 1983. – № 10. – С. 30.
142. Нерсесянц В. Сократ / В. Нерсесянц. – М. : “Наука”, 1984. – 190 с.
143. Нікітін А. Філософсько-правовий аналіз девіантної поведінки особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 “Філософія права”/ А. Нікітін, – К., 2004. – 16 с.
144. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Прелюдія до філософії майбутнього / Ф. Ніцше – Львів : Літопис, 2002. – 320 с.
145. Ніцше Ф. Так казав Заратустра / Ф. Ніцше. – К. : Основи, 1993. – 220 с.
146. Оборотов Ю. Традиції та новації в правовому розвитку : загальнотеоретичні аспекти : автореф. десерт. на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук за спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” – Одеса, 2003. – 14 с.
147. Оніщенко Н. Правова система : проблеми теорії [монографія] / Н. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
148. Оноре Т. Про права. Короткий вступ / Т. Оноре. – Вид.-во “Сфера”, 1997. – 125 с.
149. Павлов В. Работники пенитенциарных учреждений как субъекты толерантного правового воспитания осужденных / В. Павлов // Ведомости уголовно-исполнительной системы. – 2005. – № 2. – С. 28–33.
150. Патей-Братасюк М. Неправовий закон як особлива форма несвободи: українська специфіка / М. Патей-Братасюк. – Т., 2002. – 28 с.
151. Патей-Братасюк М. Раціональне та ірраціональне в українській правовій свідомості / М. Патей-Братасюк. – Тернопіль. – 2000. – 47 с.
152. Патей-Братасюк М. Філософія права : Навч. посібник / М. Патей-Братасюк. – Тернопіль, 2006. – 344 с.
153. Пепеляєв С. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 “Філософія права”/ С. Пепеляєв – К., 2005. – 17 с.

154. Пермяков Ю. Лекции по философии права : [учебное пособие]. – Самара : Изд-во “Самарский университет”, – 1995. – 120 с.

155. Петров Р. Європейські “спільні цінності” : імплікації для України / Р. Петров // Право України. – 2006. – № 10. – С. 110–112.

156. Петрова Л. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс) : автореф. дис.на здобуття ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 “Філософія права” / Л. Петрова – Х., 1998. – 36 с.

157. Пісоцька Н. Підвищення ефективності покарання у світлі впровадження гуманістичних засад у кримінально-правову політику України / Н. Пісоцька // Право України. – 1999. – № 12. – С. 88–90.

158. Плавич В. Філософсько-правовий аналіз сучасного праворозуміння / В. П. Плавич // Правова держава. – 2004. – № 7. – С. 15–20.

159. Платон. Государство / Платон. Соч. : В 3 т. – М., 1971. – Т. 3. – С. 91–454.

160. Платон. Діалоги / Платон ; [пер. з давньогрец. В. Кондзьолки]. – К. : Основи, 1999. – 395 с.

161. Попадинець Г. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 12.00.12. “Філософія права” / Г. Попадинець. – К., 2007. – 19 с.

162. Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – 293 с.

163. Правовое государство, личность, законность / [Нерсесянц В., Мальцев Г., Лукашова Е. и др.]; Российская правовая академия, НИИ прав. политики и проблемы правоприменения. – М., 1997.

164. Проблеми пенітенціарної теорії і практики : Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. / [Редкол. : В. Синьов (голов. ред.) та ін.]. – Київ : КІВС, “МП Леся”, 2002. – 467 с.

165. Пташинський О. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні : дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Пташинський О. – К., 2001. – 185 с.
166. Радбрух Г. Философия права / Г. Радбрух ; [пер. с нем.]. – М. : Международ. отношения, 2004. – 240 с.
167. Рене Д., Жоффре-Спиноза К. Основные правовые системы современности / Д. Рене, К. Жоффре-Спиноза. – М. : Международные отношения, 1999. – 399 с.
168. Реформы, идеология и мировоззренческая культура правоправедения // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 3. – С. 6–31.
169. Речь В. Спасовича о Джоне Говардье, произнесенная 3-го июня 1890 г., въ 9 ч. вечера въ залъ дворянскаго собранія на IV международномъ пенитенциарномъ конгрессъ, стр. 191–205.
170. Рибалка В. Теорії особистості у вітчизняній психології [навчальний посібник] / В. Рибалка. – К. : Академія педагогічних наук України. Ін.-т педагогіки і психології професійної освіти, 2006. – 530 с.
171. Ролз Дж. Теорія справедливості / Ролз Дж. – К. : Основи, – 2001. – 822 с.
172. Руссо Ж.-Ж. Политические сочинения: трактаты. / Ж.-Ж. Руссо. – К. : Дух і література, 2000. – 344 с.
173. Савченко А. Виняткова міра покарання як головне обмеження права на життя (теоретико-правовий аспект) / А. Савченко // Право України. – 2005. – № 8. – С. 126–129.
174. Саломатин А. Гуманізація уголовної політики в контексті модернізації права в Западній Європі і США (кінець XVIII-XIX вв.) / А. Саломатин, Н. Довженкова // Правовая политика и правовая жизнь. – 2004. – № 2. – С. 149–154.
175. Сарт Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. // Сумерки богов. Ж.-П. Сарт. – М. : Политиздат, 1989. – С. 319–345.
176. Святитель Григорий Богослов, Архиепископ Константинопольський / Григорий Богослов. Творения: в 2 т. – М. : Сибирская Благовонница, 2007. – 895 с.

177. Селіванов В. Людський вимір політики трансформації державного управління в Україні / В. Селіванов // Право України. – 2004. – № 10. – С. 4.
178. Селіванов В. Раціональне та ірраціональне в пізнанні правової дійсності / В. Селіванов // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2 (33) – № 3 (34). – С. 67 – 83.
179. Сенека Л. А. Моральні листи до Луцілія / Л. А. Сенека; [пер. з латин. А. Содомори]. – К. : Основи, 1999. – 603 с.
180. Сергеева В. Смертная казнь : современные мировые тенденции / В. Сергеева // Преступление и наказание. – 2005. – № 3. – С. 18–21.
181. Сливка С. Природне та надприродне право : у 3-х частинах / С. Сливка – К. : Атіка, 2005.
182. Словарь терминов по теории государства и права: Учебное пособие / [рук. авт. кол. Н. Панов]. – Х. : Основа, 1997. – 180 с.
183. Смирнов В. К вопросу об общественной опасности преступного деяния / В. Смирнов. – Х. : Константа, 2003. – 152 с.
184. Смыкалин А. ГУЛАГ как важный фактор экономического развития СССР в 30-е годы / А. Смыкалин // Государство и право. – 2007. – № 1. – С. 92–102.
185. Снігур С. Світоглядні джерела української ментальності / С. Снігур // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – № 6. – 2001. – С. 76–78.
186. Соболев О. Постмодерн і майбутнє філософії / О. Соболев. – К. : “Наукова думка”. – 177 с.
187. Современный философский словарь / [ред. проф. В. Е. Кемеров]. – 1996. – 608 с.
188. Сокол С. Глобалізм та проблема соціокультурної ідентичності українського суспільства / С. Сокол // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – № 11. – 2003. – С. 127–134.
189. Соловьев В. Право и нравственность. Очерки из прикладной этики / В. Соловьев. – СПб. Издание Я. Канторовича, 1899.

190. Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / П. Сорокин ; [вступ. ст., сост. и примеч. В. Сапова]. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. – 448 с.
191. Социальная агрессивность и гуманитарные исследования // Вестник Российского философского общества. – 2004. – № 3 (31). – С. 74–78.
192. Соцький Ю. Позбавлення волі в системі кримінальних покарань України (історичний, правовий та соціальний аспекти) / Ю. Соцький // Право України. – 2003. – № 9. – С. 118–120.
193. Спиноза Б. Политический трактат / Б. Спиноза ; Избранные произведения: в 2 т. – М., 1957. – Т. 2. – С. 287–381.
194. Стахівський С. Психологічні аспекти формування окремих процесуальних джерел доказів // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : тези доп. наук.-теорет. конф., Київ, 26 січня 2008 р. / редкол. : Є. Моїсєєв, О. Джужа, М. Костицький [та ін.] ; передмова О. Джужі. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 159–160.
195. Степанюк А. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правові дослідження) : дис... доктора юрид. наук: 12.00.08 / А. Степанюк. – Харків, 2002. – 393 с.
196. Стовпа О. Правова ситуація як онтологічна основа правової реальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 “Філософія права” / О. Стовпа. – Харків, 2005. – 16 с.
197. Сучасний тлумачний словник української мови : 65000 слів [за заг. ред. проф. В. Дубічинського]. – Х. : ВД “ШКОДА”, 2006. – 1008 с.
198. Тацій В. Значення юридичної науки у реформуванні правової системи України / В. Тацій // Вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2001. – № 2. – С. 3–8.
199. Тацій В. Новий кримінальний кодекс України / В. Тацій, В. Сташис // Право України. – 2001. – № 7. – С. 3–11.
200. Тесленко М. Право як інструмент справедливості / М. Тесленко // Український правовий часопис. – **Випуск № 7 (12)**. – С. 33–35.

201. Тимчук О. Теоретичні аспекти причинного зв'язку в кримінальному праві України : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право” / О. Тимчук. – Харків, 2003. – 19 с.
202. Тихомиров О. Юридична компаративістика : філософсько-методологічні засади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 “Філософія права”/ О. Тихомиров . – К., 2006 – 35 с.
203. Трофименко В. Розум та воля як антропологічні основи права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 “Філософія права” / В. Трофименко. – Х., 2004. – 19 с.
204. Удалова Л. Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / Л. Удалова. – К., 2007. – 28 с.
205. Удовика Л. Людина епохи постмодерну і право / Л. Удовика // Господарство, підприємництво і право. – 2005. – № 7. – С. 29–32.
206. Упаров И. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве: [монография] / И. Упаров – Краснодар: Краснодарский ЮИ МВД России, Кубанский Соц.-экон. ин-т, 2000. – 133 с.
207. Философия и разум / редкол. : Е. Никитин, Н. Мудрагей, В. Порус. – М., 1990.
208. Философия уголовного права / [сост., ред. и вступ. статья проф. Ю. Голика]. – СПб.: Изд-во Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2004. – 348 с.
209. Философский словарь / [ред. И. Фролов]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.
210. Філософія права [навч. посіб]. / [Бандура О., Бублик С., Заїнчковський М. та ін.] ; за заг. ред. М. Костицького, Б. Чміля. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
211. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 741 с.
212. Фріс П. Кримінально-правова політика України : автор. дисерт. на здобуття наук. ст. докт юрид наук за спец. 12.00.08. “Кримінально право та криминологія; кримінально-виконавче право” / П. Фріс. – К., 2005. – 35 с.

213. Фролов И. О человеке и гуманизме : Работы разных лет / И. Фролов. – М. : Политиздат, 1989. – 559 с.
214. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М. : Наука, 1990. – 450 с.
215. Фуко, М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / М. Фуко; [пер. з фр. П. Тарашук]. – К. : Основи, 1998. – 392 с.
216. Фулей Т. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права історії політичних і правових вчень” / Т. Фулей. – К., 2003. – 18 с.
217. Фуллер Лон Л. Анатомія права / Лон Л. Фуллер ; [пер. з англ. Н. Комарова]. – Наукове видання. – К. : Сфера, 1999. – 144 с.
218. Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Л. Фуллер ; [пер. з англ. Н. Комарова]. – Наукове видання. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.
219. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас ; [пер. с. нем.]. – М.: Издательство “Весь Мир”, 2003. – 416 с.
220. Хайек Ф. Право, законодавство та свобода: Нове викладання широких принципів справедливості та політичної економії : в 3 т. / Ф. Хайек ; [пер. з англ.]. – К. : Сфера, 1999.
221. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини та її меж / Н. Хамітов , Л. Гармаш , С. Крилова. – К., Наукова думка, 2000. – 263 с.
222. Харт Х. Л. А. Концепція права / Х. Л. А. Харт ; [пер. з англ. Н. Комарова]. – К. : Сфера, 1998. – 231 с.
223. Хеффе О. Антропология и права человека. К вопросу о политическом проекте современности / О. Хеффе // Вестник Российского философского общества. – 2004. – № 1 (29). – С. 12–19.
224. Хрестоматія з історії держави та права зарубіжних країн. – У 2 т., Том I : навч. посіб. / За ред. В. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1998. – 504 с.
225. Хрестоматія з історії держави та права зарубіжних країн. – У 2 т., Том II : навч. посіб. / За ред. В. Гончаренка. – К. : Ін Юре. – 1998. – 608 с.

226. Цалін С. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права / С. Цалін. – Х. : Основи, 1998 – 329 с.
227. Циппеліус Р. Філософія права : [підруч.] / Р. Циппеліус ; [пер. з нім]. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
228. Цицерон. Про державу ; Про закони ; Про природу богів / Цицерон ; [пер. з латин. В. Литвинов]. – К. : Основи, 1998. – 476 с.
229. Человек : Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / редкол. : И. Фролов и др. ; [сост. П. Гуревич]. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
230. Чернецька Л. Науково-технічний прогрес та формування нових світоглядних парадигм в європейській культурі ХІХ століття / Л. Чернецька // “Наукові записи” Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка Серія : Філософія, економіка. – 2000. – № 4. – С. 105–109.
231. Черниловский З. Всеобщая история государства и права / З. Черниловский. – М., Юристъ, 1996 – 576 с.
232. Черноморец А. Корреспонденция прав и обязанностей государства и граждан в категории “свобода” / А. Черноморец // Правовая политика и правовая жизнь. 2004. – № 1. – С. 45–67.
233. Чубинский М. Очерки Уголовной Политики: (Понятие, история и основные проблемы уголовной политики, как составного элемента науки уголовного права) / М. Чубинский. – Ч. 1–3. – Х., 1905. – 535 с.
234. Шаповал В. Антропологічні виміри розвитку філософії права в Україні. // В. Шаповал. Проблеми філософії права. – Том 1. – 2003. – С. 129.
235. Шершеневич Г. Философия права / Г. Шершеневич. – М., 1911. – 235с.
236. Шилінгов В., Сюр Н. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу : теоретико-правовий аспект / В. Шилінгов, Н. Сюр // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2004. – № 3. – С. 75–82.
237. Шинальський О. Покарання в системі засобів протидії злочинності : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 “Кримінальне

право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / О. Шинальський. – К., 2003. – 24 с.

238. Шкода В. Почерк правовой антропологии / В. Шкода // Проблемы філософії права. – Т. 1. – С. 131–135.

239. Юбилейный Собор Русской Православной Церкви. Храм Христа Спасителя 13–16 августа 2000 года. Материалы. – Издательский совет Московского патриарха. Благотворительный фонд “Рождество – 2000”. – 2001. – 476 с.

240. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / П. Юркевич. – 3-є вид. – К. : Ред. журн. “Український світ” ; Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 759 с.

241. Як змусити стандарти працювати. Практичний посібник по ефективному застосуванню міжнародних тюремних правил. / “Донецький Меморіал”. – Донецьк : східний видавничий дім, 2001. – 212 с.

242. Яковенко С. Сучасні стратегії запобігання злочинності неповнолітніх : [метод. посібник для тренерів] / МВС України, [Л. Мороз , Ю. Бахін] ; [за ред. С. Яковенка]. – Київ : Поливода А. В., 2006. – 119 с.

243. Ястребов И. Философия человеческой воли и деструктивности (Шопенгауэр, Ницше) / И. Ястребов. – М., Юридическая литература, 1996. – 79 с.